

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Tandori Dezső:* Álombeli beszélgetés Vas Istvánnal • 1087
Závada Pál: Adler és Dohányos • 1090
Rába György: Számon kérő ébredés • 1111
Óda lábujjaimhoz • 1112
Térdeimen innen • 1113
Horváth Elemér: evening land • 1113
dűlőúton • 1114
erőltetett menet • 1114
Miskolczy Ambrus: A sors és a „Sorstalanság”
történetiségéhez • 1115
Dragomán György: Házkutatósdi • 1128
Szepesi Attila: Kőbányai bolhapiac • 1130
Csutkadémon, kőboszorka • 1132
Életkép • 1133
Somlyó György: Centenárium – prelimináris (Lossonczy
Tamás „Párizsi kék szalon”-jának
megnyitására) • 1134
Farkas János László: Valamely százados kísértet
(Katona József költészetéről) • 1135
Schein Gábor: (panaszénekek) • 1162
Kocziszky Éva: Klasszikus és orientális antikvitás
Winckelmann, Hamann és Herder
műveiben • 1164
Jónás Tamás: A nő, akivel folyton
szeretkezni kell • 1173
Miklya Zsolt: Hol a pipaszőr? • 1177

- Váradi Péter*: A Csontmajom • 1183
Kicsi Sándor András: Tegezés a magyarban • 1184
A kvargliról • 1186
Luca Anna: Legyél bátor • 1187
Varázshegy • 1188
Katherine Mansfield leveleiből (II) (*Mesterházi Mónika*
válogatásában, fordításában és
jegyzeteivel) • 1188

FIGYELŐ

- Kovács Gábor*: Hagyomány, korszerűség, identitás
(*Dénes Iván Zoltán*: Európai mintakövetés
– nemzeti öncélúság) • 1208
Bazsányi Sándor: Szükségből erény (Az értelmezés
szükségessége. Tanulmányok
Kertész Imréről) • 1212
Bikácsy Gergely: A szégyenvonat utasai (*Bíró Zsuzsa*:
Mallarmé macskái) • 1215
Gelencsér Gábor: Mű-világ-képek (*Bíró Yvette*: Nem tiltott
határátlépések) • 1219
M. Nagy Miklós: Tárgylemezen (*Ljudmila Ulickaja*: Médea
és gyermekei) • 1223

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Tandori Dezső

ÁLOMBELI BESZÉLGETÉS VAS ISTVÁNNAL

Csak el ne hamarkodjunk. Oly egyenlőtlen volt e találkozás – valami vagy jóvátehetetlen elrontott, vagy változhatatlan budapesti téren álltunk, nem is álltunk, nem lebegtünk, se, és egyoldalú volt a társalgás. Tanácsod kértem, meg nem mondhatom, mihez, hisz nem is kértem a tanácsod. Beszámoltam neked, mit nem csináltam, nem, mégse, lényemmel ellenkezik minden tudósítás, a dolgok hitele, mondhatnám, ha beszélgetésünkben még emlékeznék bármire is – hogy ezt mondtam neked –, intézzük el először a régi világokból megmaradt illetokeket, kiket jószerén pusztá jóindulatunk illet, örök szóismétlés a létük, nem valók – nagyon is valók, ők, s örökvalójuknál fogva: hogy épp ők? – ebbe a megmásult világba, hol a szavak íze nem a nyelvünkön megy szét, de mintha lábsebet áztatnánk hipermangánban, aztán kedvünkre s bizodal munkra kennénk be, ragasztanánk le, húznánk rá zoknit, jó puhát, cserélnénk törölközőt, de mit akartam mondani? A Város, jaj, a Város; csak kilépek kapunkon, megyek kaputok előtt, mondhattam volna, át valamelyik hídon, be valamelyik csarnokba, az egyhangú vásárlások elintézésére... hagyjuk. Sokszor olyan savas a gyomrom, hogy alig tudom torokszorulás nélkül kimondani: „egy deci olaszt... kérek... hála”. Nálatok édest ittam, traminit, jól emlékszem. S ittunk vörösbort, és én is cigarettáztam, s az éjek ára maradt csak a régi. Német földön is abbahagyták a lakossággal mégis jobb helyeken elképzelhető udvariaskodást, 4 márkáról

5 márkára ment fel egy doboz kilencven-
hét táján, most 19 márkának megfelelő a
cigiár, s ez sem elég a termelési
munkálatokkal magát nem fárasztó,
a hasznokat lefölező államnak,
ám ezzel olyannyira témádnál lettünk volna,
vagy nem ott, istenem, még mit mondhattam,
mind ezt se mondtam, a kifejezhetőség
súlya, reménytelen súly nem attól az,
ami, hogy nem értik, hogy racionalitás,
avantgárd, rend-kaland pörpatvar, nem,
szent illúziója annak is veszett,
hogy nincs szüksége többé senkire,
aki maga-megérett-közönyébe veszi
mind az elképzeltető létezőket,
közben mégis szükség van mindenre, mondtam
volna, ami csak volt és jól volt,
úgynevezett fiatal költők mind gyakrabban
idéznak téged, mottóul vesznek,
lemállik a szépségek máza, igaz bár,
poénkodássá lesz a kiritmizáltság,
a túl kerek kép, és tragédiákat
legföljebb a vízen és kenyéren
jól ellévő verebén, kóbor kutyáján
érez a kegyes, aztán hogy egész szívét adja
nekik, ezek helyett; halálukkal lassan ez
annyi csak: „Lásd – mutatja az ember –,
emlékeink olyannyiak, mint
ez a nagy Volvo, ott, szemközt, jelenünk
meg mint a kis kék Suzuki.” A legszebb
kilátások egyike Európában, ablakotokból,
mint mondtad, ablakunkból, itt,
ilyenre változik. Egy összehasonlítás,
némi maliciózus éllel, még egy-két
idegen szó, mondhattam volna, ott,
a téren, melyet vagy úgy elrontottak,
hogy nem változik, csatornatörés
el nem mossa, vagy oly szent, de mitől
– ó, a Város, a Város! ki hisz ilyenekben!
még magam mindig, hogy nem nekivágók
tömegét gyarapítom, nekivágnak a télnek,
napi munkájuknak, a lejmolásnak,
árfolyamok hamis számításának,
a recesszió meghazudásának,
az állampolgári reáljövédelmek
csökkentését bebugyoláló, hipermanganizáló
én-nem-tudom-mijének, látod, Pista,
mondhattam volna, ha tudnám, miket

mondtam neked, ez inkább áhítat volt,
 találkozás egy újra túlnanokról
 látóval, látod, mondtam volna, kis
 körömágygyulladás, lábseb, kutya harapta
 fertőzés csak, mi volt a régi küzdelem,
 ha az volt, meddig mehet el a líra,
 ma úgy megy el, mint a fallabda üzletember-
 idomító tréningje, kondiedzés
 labdaszószólója, vonalszedője,
 hálókonzasztja, a megunt tenisz, foci,
 az örökké ugyanúgy szóló slágerzene,
 hol már csak ebéd vagy verebed
 lehet kibíró, ám te ugyanúgy vagy – értsd:
 én ugyanúgy vagyok – vele, mint ha a tegnapelőtti
 galambot hártává lapítják a gépkocsik,
 így szól operaének, táncdal,
 eszmék sehol, dollárárfolyamot
 latolnak hirtelen és mesterséges
 zuhantatás után: mondd, megbeszelnéd-e
 még Cipivel, Ottlik, veszekednétek-
 -e, azonos nagyságrendek legalább,
 az irodalmi fontosság tőzsdéjén
 a legfontosabbak közt... de ismered
 „a sötét kalózképző alak” (Kormos közlése,
 ahogy egy nepper nyilatkozott a nemes úrról!),
 barátod nézeteit a... vannak még nézetek?
 (mely nézet, hogy nincs fogalmam, merre,
 ha csak a kapun kilépek, a Hold csarnokba,
 a Vám csarnokba, a Fény piacra,
 s hol van Klauzál, Hunyady, a történelmi nevek
 is hanyatlanak, Branyiszkót meg nem érni
 mely fogalom még?), s folytathatnám: szól még
 az Internacionálé a Signoria téren?
 s kinek kellene? s miért igaz
 minden J. A.-tétel, de mire jó?
 miért kell bármi töltelék híján
 a fanyar esztétikai élvezetnek sem hódoló
 megannyi sorod a fiatal költőknek, mégis,
 mottóul nékik? mihez? Látod, Pista,
 így mondom, mert hatvanöt éves vagyok
 s hatvan voltál, mikor „Az egy ember”, sic,
 első ízben lehetett kritikám tárgya,
 és most már cikk címében, e mostaniságokról
 szólva, majd megjelenendő dolgozat élen
 kérdelem: szép, szép, mit akart
 az az egy ember, de ma a „mennyi ember!”
 is mit akar? befektetéseket? képes hetilap
 ostobaságokat, s hogy ily tömeggel gyötör minket

kereskedelmi zene és szemlélet; tudd,
 mondtam volna, ha bármire emlékeznek,
 mit mondtam, s *mondtam*-e, lassan avantgárd
 költő leszel, ahogy a rúnák s az Akropolisz
 kövein, netán Mgombongno főnök rovottasán
 a titkos jelek, miket álmok hagytak mégis...
 Ég veled, legközelebbig. Csak hol, s mi lesz az?

Závada Pál

ADLER ÉS DOHÁNYOS

– részletek emlékeinkből –

1942 augusztusának közepén a lassan már szétszéledő piac kofasorán ismeretlen, úr-féle-kinézetű fiatalemberek álltak le vásárolgatni és kérdezősködni.

Fogatot, mely idehozta volna őket, nem láttunk várakozni a templomsarki gesztenyék árnyékában, a reggeli vonattal jöhettek tehát, nagyobb málhájuk nem volt, csak kinél-kinél aktatáska vagy lapos háti-vászonzsák. Öten-hatan lehettek – harmonikásra gyűrődött pantallóban-zakóban, kihajtott gallérú vagy nyakkendő ingben, poros cipőben, ki nyári kalapban, ki hajadonfőtt.

Vezetőjük – hullámos hajú, csinos arcú, délceg, barna férfi, aki korra, természet s kiállásra is kivált a többi közül – nem átalult e falusi kirándulásra csontfehér vászonruhát öltetni, és rézvasalású, pazar vadász-válltáskába boríttatni be magának pár zöldpaprikát, paradicsomot s egy félszakajtónyi apró cigányalmát. Mivel pedig „dobri gyen”-nel és elragadó mosollyal lépett oda a tót asszony veteményesportékával megterített talicskájá elé, nyomban megoldotta a nyanyicska nyelvét, aki pedig szégyellősen törté a magyart, mégis készségesen felelgetett a kérdésekre, hogy hol terem ez az alma, merre gazdálkodnak, van-e tanyájuk, köpülnek-e vaját, s pergetnek-e mézet, mert ő azért el is menne, ha elárulja a néni, kit és hol keressen. Vagy abból a messze földön híres fokhagymás kolbászból pár szálért.

A válasz erre úgy szólt, hogy hát eladni nem nagyon van, de kolbászt is megkóstolhat, nagyon szívesen, ha tetszik jönni, keressen a Koreny-tanyát a Kmetykó-dűlőbe’.

Addigra mi kisebb csődületbe verődtünk össze körülöttük kíváncsiskodni, hisz ez idő tájt ritkán esett meg a faluban efféle turistavizit, így nem csoda, hogy máris utat kért köztünk csokornyakkendő, nyítt öltönyös doktorunk, s odalépett az idegen elé.

Hát az úr, azt mondja, kiféle volna, ha meg nem sérteném?

Íróféle, ha nem bánja, feleli az elegáns jövevény.

Író?, csóválja meg a doktor a fejét, azok nem csapatostul járnak.

Akkor krónikás! Azok csoportosulhatnak? Több szem többet lát.

Miért, tán kíváncsiak?

Hogyne volnánk. Az is érdekel minket, hogy az úr például kicsoda, nem igaz?, nézett a fehér öltönyös a társaira, de azok savanyú képpel, szájukat elhúzva méregették csak a csokornyakkendőst.

Én?, doktor Kaiser.

Örvendek, Dohányos László.

Na de ha kíváncsi, Dohányos úr, miért pont a kolbászra? Mért nem azt kérdezi meg inkább ettől az asszonytól – pravdu mám, nyanyika Korenyova? –, hogy hol van a fia?

Aha, komorodott el az idegen. Szóval a fronton...

Meg hol van az én öcsém, toldotta meg a csokornyakkendőst Kaiser, miközben Koren Mihályné a szemét törülgette fejkendője csücskével, ám ekkor nagyon rángatta már a doktor kabátujját egy mellényes-könyökvédős emberke, a fényképész Miki, hogy gyere, Lojzi, ne feltűnősködjél itten, korholta fojtott hangon, nem olyan időket élünk, amikor a magunkfajtának kötekedni ajánlatos...

Ki kötekszik, tán én...?, dohogta a doktor, de hagyta magát elvezetni, s míg magunk is odébb húzódtunk, ők átkeltek az úttesten túlra, ahol mindjárt be is tértek a „Buchbinder Miklós fényképész és címfestő” cégtáblájú műterembe.

A fehér öltönyös tanácsstalanul hümmögve nézett körbe, amikor megszólalt mellette egy vékonydongájú, már húszon innen is kopaszodó fiú, hogy te László, én bemelegyek ide, s a fényképészet felé intett.

Oda? Minek?, vonta föl a szemöldökét Dohányos.

Megkérdem tőlük, hol találjuk meg ezt a Dusza Jánost.

Gondolod, Jencikém?

Hátha ott gyülekeznek a szervezett földmunkások!, kezdtek erre pukkadozni a tanítványok, összejönnek kicsit a doktorral meg a piktórral davenolni, toldotta meg valaki, de akkor László rájuk szólt, hogy elég legyen ebből.

Csak azért gondoltam, mert... merthogy, dadogta a vézna fiú, a doktort, úgy látszik, érdekli, ki merre van, bökte ki, mire még most is fölkuncogott valaki, de szólni nem szóltak, hát ő vállat vont, és átsétált a túloldalra. Kisvártatva azzal jött vissza, hogy Dusza estére itt lesz.

Hol itt?

Hát a fényképésznél. Mindjárt mondta is a doktor, honnan tudtam, hogy a Dusza Jankó gyakran jár a Buchbinderhez is meg őhozá is. Arra, hogy ide jár, mondom, nem gondoltam, csak hogy hátha tudnak róla...

Jól van, Jencikém, remek, nem is hittem volna!, veregette meg László a vállát, de a többieknek most a fák tetejét meg az eget kellett sürgősen megtekinteniük, s mert akkor már kinézték maguknak a sarki kocsmát, arra indultak el.

Adler Jenő csak előző este csatlakozott a Dohányos László vezette falukutatókhoz, s mire Pestről levonatozott Orosházára, és ügyel-bajjal rátalált a társaságra, ők már lefekvéshez rendezgették szalmazsákjaikat-pokrócaikat abban az imateremben, ahová a református lelkész szállásolta el őket. A többiek mind szegediek voltak, egy-két éve még Dohányos tanítványai, tanárjelöltek s részint joghallgatók, ő egyiket se látta még eddig.

Adler azóta, hogy először hallotta a pesti bölcsészkaron mint vendégelőadót, mesztereként tisztelte s titkon bátyjának tekintette Dohányost, és megbabonázva követte volna őt a világ végére is. Pedig gimnazistakorában Jenőt még a nyelvek érdekelték, s akkor döntött úgy, hogy a német–francia szak legyen az, ahová majd nem juthat be a numerus clausus miatt. Párszor ugyan észrevettük, hogy besurran egy-egy előadásra, de mivel szemináriumokra nem járhatott, és mert a folyosón gyakran kezdtek mé-

regetni testi alkatának rasszjegyeit, végül is elmaradozott. Ezután inkább csak a szoros tanrenden kívüli rendezvényekre merészkedett el, s közénk vegyülve így jutott be Dohányos előadására is, amely a vidéki földművesvilág társadalmi fölemelésének halaszthatatlanságáról szólt. A cselekvési programot alátámasztó elméleti fejtegetéseit a szónok – szót adva munkatársainak is – saját falukutatói tapasztalataikkal példázta. Így a magányos Adler nem csupán az igazságos társadalom programjáért, hanem ennek képviselőiért is lelkesedni kezdett, hisz igen vonzónak látszó kutató-életformájuk ugyancsak fölsejlett előtte.

Az előadás után hozzánk csapódva követte Dohányos brancsát egy vendéglőbe, majd alkalmas pillanatban összeszedte bátorságát, odaült László mellé, s fölajánlkozott. Ideje van bőven, értelmes elfoglaltsága nincsen, s először is mindent el akar olvasni, amit Dohányosék eddig megírtak. És hogy ő bármikor bármi segítségre, munkára készen áll. László előbb kifaggatta, kiféle-miféle, nem a családjának volna-e inkább segítségre szüksége, mire Adler, hogy először is megmondja előre, ő izraelita családba született, ha ez nem akadály – csak néztünk, hogy Dohányos arca meg se rezzen. Idős szülei nemrég haltak el, folytatta Adler, a cipésműhelyük odalett, és ő a nővérééknél lényegében kegyelemkenyéren él, alkalmanként fordítói munkákhoz jut, de ritkán.

Így került Adler Jenő Dohányos mellé ügyintéző segédmunkaerőnek, majd – mint afféle „Jencikém” – valójában László személyititkár-félesége lett, habár ezt így nem mondták ki.

Az imaház kertjének sötétjében cigarettázva épp csak annyit beszéltek meg Dohányossal, hogy reggel vonatra ülnek, mert abban a tót óriásfaluban, ahogy László titulálta, fölkeresnének egy Dusza János nevű földművelő-egyleti aktivistát – majd Jenő aludni tért. Sötétben tapogatta ki fekhelyét, s mialatt elvackolódott, bizony meghalotta, miről suttog az ablaknál fekvő két egyetemista: „Mit akar László evvel az alakkal?” „A biblesivel? Hát nem nevetséges, hogy ő meg a falukutató...?!” „Nem tudom, honnan szalajthatták pont miközénk ezt a horgas orrú zsidót.”

Dohányos a piactérről még megbámulta az evangélikus templom bronzfodros-palástos tornyát a buzogánycsillaggal a csúcán, de aztán dologra akarta végre indítani tanítványait, hát utánuk ment a kocsmába Jenővel együtt. Aki viszont – ha jól láttuk – csak egy pohár szódavizet ivott meg, s indult vissza máris Buchbinderhez, hogy megnézze, milyen képeket csinált a fényképész a falu életéről két évtizeden át. Oda követte őt László is, miután a többieknek kiadta feladatba, derítsék ki, mely uradalmakban hányan kaptak az idén aratómunkát és mekkora bérért, s tudjanak meg mindent arról a bojkottról, amiről Orosházán hallottak, és amit Dusza János vezetett: A kaszások beállottak a Fried-uradalom búzatábláiba, de – hiába kezdte már kipergetni magját a kalász – három napon át egy tapodtat se mozdultak, míg csak meg nem kapták a javadalomemelését. No, ezért ugyan fölösleges volt felderítőket küldeni a faluba szerteszét, mert a fényképésműteremben Buchbinder és Kaiser doktor a legrészletesebben elmesélte nekik az egészet.

Innen Brezovszky Endre polgári iskolai történelemtanárhoz vezetett az útjuk – Kaiser ajánlotta, nézzék csak meg a helytörténeti könyvtárat. De hogy összeállított ő egy bőven részletezett gazdálajstromot is, térképekkel a helyi gazdálkodók birtokairól és tanyáiról. Dohányos épp csak belelapozott, s máris annyira föllesült e kincsek látán, hogy megkérte a tanár urat, hadd küldje ide majd egyik hallgatóját másolni. További kérdéseivel pedig, úgy vettük észre, hogy nem is a máskor szokásos adatgyűjtés

irányába haladt, hanem inkább nemzetiségi karakterológiáját próbálta újabb adalékokkal bővíteni, végigkérdezvén a helyi szlovákok legkülönbébb szokásait.

A történelemtanárnak ezt követően majdhogynem házról házra végig kellett sorolnia a zsidó családokat is foglalkozásukkal együtt. Különösen az érdekelte Lászlót, hogy vajon mennyire képesek ezek kilátni a műhely vagy a bolt falain kívülre vagy a szabad értelmiségi foglalatosságokon túlra, illetve hogy betagozódnak-e a helyi társadalomrendbe – s ha igen, annak a régies, megdermedt erővonalai köré avagy inkább az újforma lendítőerőkhöz húznak. Akik ellenben gyanakvóan őrzik különállásukat, vajon őseik hitébe s a rátarti elzárkózás befűlledt életforma-tradícióiba kapaszkodnak-e, avagy ellenkezőleg: anarchikusan kitörni, lázadni vagy éppen szervezkedni kész fiatalokat bocsátanak ki Mózes-hitű családjukból. A beszélgetést – újabban bevált szokásuk szerint – Jenő jegyzetelte végig.

Már alkonyodott, amikor a fényképészekhez visszaértek, szerencsére még épp időben, mert alighogy leültette őket Buchbinderné egy kis harapnivaló mellé, Dusza is befutott. Dohányos igen elcsodálkozott, hogy ez a sokat emlegetett Dusza János ennyire fiatal – mi persze tudtuk pontosan is, hogy nemrég múlt el huszonhat. A háziasszony, Sara hiába kínálta, hogy Jankó, hát egyél velünk te is, ő semmit se kért, hanem egy darabig mosolyogva méregette a jövevényeket, sejtelmesen kétértelmű vagy tréfás válaszokat adott, majd alig fertályóra múlva fölkerelkedett, hogy neki még dolga van. Adler Jenő ijedten próbálta tartóztatni, hogy hiszen őmiatta utaztak ide, hát szánjon már rájuk egy kis időt, de Dusza azt felelte, hogy ha ennyire kíváncsiak az „urak” – ezt kicsit gúnyosan nyomta meg –, akkor jöjjenek ki holnap reggel a Lestyán-szérűre.

Cséplés lesz?, kérdezte Dohányos.

Az.

És maga csépelni megy oda vagy sztrájkolni?

Sztrájkolni Lestyán Bandi bácsihoz? Ne vicceljen már!

Mért, ő mekkora aratórészt ad?

Tizedet.

Tizedért maguk, úgy hallom, föl nem emelték volna a kaszát az uradalomban.

Ott nem, de itt mindig így volt.

Az apja jár ehhez a Lestyánhoz részesaratónak, igaz?

Meg én, segíteni. De a kukoricánk is tőle van, résziből.

Mióta?

Mióta csak az eszemet tudom.

Rendes ember ez a gazda?

Rettentő szigorú, nagyon megköveteli, de ő maga is megfogja a munkát. Fuvart is ad, amikor csak kell. De nekem még hátszavam is van nála.

Saját lova?

Nem, hát az övé, csak most éppen nem lovagolja más, csak én.

Akkor magát szeretheti.

Azt nem tudom. Nincsen fia. Jó párszor összevitatkoztam vele, őszerinte egy fölforgató bitang vagyok, és függőlegesen fogom végezni. Mégis értertem üzen, akár ha elteni készül a tehén, nehogy a béresek elbasszák, akár ha meg kell írni valamit magyarul, s a kislánya nincs éppen kint a tanyán. Na, viszontlátás, mert elkések.

Isten áldja, hát akkor holnap.

A másnapi cséplésre Dohányos úgy érkezett, mintha csak hazajönne, mondta is Jenőnek – aki még soha nem látott ilyet –, nézze csak meg, itt is ugyanúgy csinálnak min-

dent, mint odahaza, Nagykőrösön. A rángatózva ugató, körmöskerekű Hoffert és a traktor dobjáról szíjjal hajtott cséplőgépet pelyva-porfelhők lepték el, ahogy mindnyájunkat, a szérún s a gép körül sürgölődőket is. A jövevények közelebb érve ismeretlenül is fölfedezték az asztagoskocsikat dirigáló bajuszos férfiban Lestyán Andrást, aki most irgalmatlanul leteremtette éppen egyik béreslegényét, amiért két órát mérészelt késni. Mikor ez a Maliga Gyuszi nevű suhanc végre szóhoz jutott, eldadogta, hogy az anyja rosszul lett, s neki Antalóczi doktort kellett volna megkeresnie, de nem találta otthon. Lestyán erre ingerülten legyintett, fölzavarta a fiút a kazal tetejére szalmát villázni, ám aztán odahívta kiskamasz lányát, hogy pattanjon az Annus biciklire, menjen az orvosért, és vezesse el Maliga nyanyához.

Mivel mindez javarészt tótul történt, a vendégeket Dusza Jankó avatta be a részletekbe, aki ebben a cséplőbandában zsákolóként működött, s most odakísérte Dohányost Lestyán gazdához. Pár perc múlva László átvette a mázsáló hatáskörét – néztünk is nagyot, amikor gatyára vetkőzött, fehér öltönyét egy bokor alá hajtogatta össze, majd odaintette Jenőt, hogy ő legyen a füzetbe jegyző írnok. Maga pedig nekiállt, hogy a tizedesmérlegre emelgetve sorra lemázsálja a búzával teli zsákokat, majd szájukat összekötözve támassza mindet a szérú sarkán tízes oszlopokba.

Az újdonsült vendégmunkások már az árokparton kanalazták az ebédre kiosztott babgyúst, amit két nagy üstben főzött meg a gazdasszony Lestyánné, amikor visszaért a kis Annus. S míg anyja leültette őt is ebédelni, a kislány elújságolta az apjának, hogy ott jártak a doktor bácsival Maliga nyanyánál, de az elküldte őket, hogy neki semmi baja nincsen. Gyuszi, a hazugságon rajtakapott kanászgyerek rögtön raportra lett állítva a gazda elé, aki úgy szájon vágta, hogy az orra vére is eleredt. Dusza Jankó ezt azzal nyugtázta, hogy épp ideje volt, ráfért már egy pofon erre a kölyökre.

*

Hallom, maguk meg a tejesköcsögöket számolják a tanyákon?, figyeltünk föl egyszer csak Dusza János kérdésére már este, a kocsmában, miután megemelte fröccsét vendégei egészségére.

Mink?, nézett rá Dohányos. Akkor már inkább a fejösteneket. Meg a tejszeparátorokat – számolnánk, ha volnának.

Szóval hogy mit is akarnak kifigyelni az urak, erről kérdezősködött Dusza Jankó tovább, mielőtt még átvonultak volna a földművelő-egyleti irodába, mit a vendégek mindenképpen meg akartak nézni.

Mit? Hogy hát nem titok – és László kezdett neki, miszerint az érdeklőket, létezőnek-e itt okszerűen gazdálkodó kisbirtokosok, példateremtő mintagazdák. De hogy a maradiságra is kíváncsiak, milyen itt a hagyomány, beleragadnak-e a sárba, mennyire igénylik az újat.

Ki termel mondjuk zöldséget bolgár módra, fűzte hozzá példának Jenő. Van-e gyümölcskertészet vagy faiskola, tenyésztenek-e baromfit üzemszerűen, csinálnak-e savanyúságot, mézet vagy fűszerpaprikát piacra, érti.

Nézd már, a szakember!, intettünk szemöldökkel a pesti pászkapusztító felé a szomszéd asztal mellől.

Na és ha ez a föld az ország legkitűnőbb búzáját és kukoricáját adja, akkor tán baj, ha nem uborkát vagy sütőtököt növesztenek rajta?, kezdett vitatkozni Jankó. Mért, csak a bulgárok paradicsoma vagy a svábok csalamádéja számít?, a tótok fehér kenyere meg füstölt kolbásza tán semmi?

Éppen hogy nem semmi, felelte neki Dohányos, de hogy mi számít, ehhez már a mutatóujját is fölemelte: Hát az, hogy ez a földjét művelő nép parasztnak tud csak maradni, vagy akar-e gazdabirtokosként polgárrá lenni. Ez az, barátom, bökött rá, ami számít.

Hogy hát akkor mért nem a kisbirtokos-szövetségben agitálnak az urak, s hogyhogy itt, ahol az agrárproletárok érdekében folyik a – mondjuk így, hogy a – küzdelem.

Amit csak helyeselni lehet. Hiszen ők, Dohányosék ugyanúgy szót emelnek a szegényparasztkért szintén. Hogy mind öntudatos gazda lehessen a maga földjén.

Hol?, a maga földjén?, nevetett föl Dusza, mert ő elhiszi, hogy az úr egyetemi professzor – aki hiába tiltakozott, s hogy ő se a pesti flaszteron találta ki, mit mondjon –, de akkor is hol él az úr, ha nem látja, hogy itt a nép kétharmadának legföljebb annyi földje van, hogy sírhelynek mondjuk sok, de krumpliágyásnak már kevés.

Földreformmal kell kezdeni, hát persze...

Dusza itt már türelmét veszve horkant föl, hogy hát ilyen ígéretekkel van teli a padlás. És hogy mi van most is: A fináncőke diktál a maga osztályérdeke szerint, karöltve a földbirtok-arisztokráciával, és mit művelnek?, vert az asztalra – s nem érdekelte, hogy már mind halljuk –, nem földet osztanak ám, hanem fegyverkeznek! Hadat üzentek, a fasiszmu szekerét tolják. Háború van, uram!, hajolt bele Dohányos arcába, s hogy az urak meg itt a palántázásról papolnak, méhészegyesületeket buzdítanak, tejhozamokat foglalnak táblázatba, mikor a fasiszta rémuralom tombol.

Erre László csak annyit mondott, látja, hogy Dusza képzett mozgalmi ember.

Méért, ha valaki nyitott szemmel jár, és nem fogja be a fülét...

Akkor se hall olyat a piacon, hogy osztályérdek meg fináncőke!

Hall másutt, morogta, és lehet olvasni is, azzal fölkel, hogy menjenek.

Maguk Moszkvát hallgatják, ugye? Dohányos ezt már az egyleti szobában kérdezette.

Dusza erre – mért ne mondaná meg? – nyilván rábólintott, igen, szokták azt is, a moszkvai Kossuth rádiót, a doktor meg Londont is hallgatja Buchbinder Mikivel, mert ilyen helyzetben az ő részükről szintén érthető, hogy szegények kíváncsiak, csak hát nem lesznek okosabbak tőle.

Itt hallgatják?, van világevőjük?

Hogy ez a Kaiser Lojzié, nyitotta ki ekkor Jankó a szekrényajtót, csak áthozta nekik, s azóta ők együtt szoktak itt ülni, persze nem verik nagydobra.

S ekkor, mintha csak végszóra, jelet kopogtak odakintről, és Dusza kitárta az ajtót Kaiser és Buchbinder előtt.

Igaz, hogy van még vagy félóránk, intett a fényképész a rádió felé, miközben cigarettát kínált körbe, de csak Adler fogadta el némi hezitálás után.

Szabad itt énekelni, uraim?, nyújtózkodott ki ekkor a székében hátradőlve Dohányos. Ha úgyis van még idő. Biztatták, persze hogy szabad, kezdje csak.

„Szól a kakas már, majd megvirrad már”, zendített rá szépen lassan, mégse bánatosan, s Adler Jenő persze tudta előre, hogy László ezzel az énekkel, Mária kedvencével fogja kezdeni.

A tüneményes Gerle Máriaéval, akit voltaképpen – mint lelke hét pecséttel őrzött rajongásának tárgyát – ő engedett át Lászlónak. Legalábbis így szokott erre gondolni, hogy mint a legméltóbb férfit, ő testálta rá ezt az asszonyt, ennek a csak benne égő, reménytelen szerelemnek az öntudatlan táplálóját, aki az ő gyógyíthatatlan szenvedélyéről mit sem sejtetett. Jenő akkor döntött így, amikor végképp be kellett látnia kép-

telen vágyának viszonzhatatlanságát, ugyanekkor pedig rádöbbsent imádott barátjának férfimagányára. Tetejébe sikerült úgy intéznie, hogy azt sem vették észre, szándékosan terelte őket egyfelé, mert ő tudta csak egyedül, hogy ha találkoznak, fölismerik majd egymásban azt, akit hosszú évek óta hiába kerestek.

Gerle Mária Adler nővérének volt a gimnáziumi osztálytársa, az egyetemen azt tanulta, amit Jenő csak szeretett volna, és Mária túl volt már első viharosan szenvedélyes, de botránnyosan rossz házasságán is (ezt Jenő a nővérétől tudta), úgyhogy magányosan, de szabadon járt-kelt az egyetem és a könyvtár környékén, ahol aztán egyremásra Adlerbe botlott bele. Dohányos László viszont – noha elmúlt harmincéves – nem nősült meg, pedig azt egy-egy elejtett megjegyzésből még Jenő is megértette, hogy gáláns kalandokban sose szenvedett hiányt. De Mária lett az első, akivel csakhamar szorosabbra fűzte össze az életét, nagyapai örökségéből vett egy magányos házacska Pest-erzsébet határában, s amikor csak tudtak, oda vonultak ki, hogy együtt lehessenek.

„Várj, madár, várj”, dúdolta végül a refrént barátjának éneke alá Adler Jenő is a földművelő-egyleti irodában, „te csak mindig várj!”. Nem sejtette, hogy ez voltaképpen búcsúéneke, s hogy ez a legutolsó közös falukutató-estjük.

*

Ahogy ott a moszkvai magyar adás híreit próbálták kivenni a rádióhullámok sisterségéből, hogy aztán fél éjszakán át együtt énekeljenek – ez jutott egy év múlva is Adler Jenő eszébe. 1943 nyarán volt ez, a pesterzsébeti ház kertjében – noha nem tudjuk a pontos napját –, amikor Mária megint csak azt dúdolta reggelihez való terítés közben, hogy „várj, madár, várj”.

Erős napsütés itatta föl a hajnali harmatot, s átmelengette már a kertet uraló öreg tölgy hűvösét is. A gyenge szélnek szénaszaga volt, a kitöltött teának fűszeres füstillata, s ahogy Mária ujjatlan kartonruhában áthajolt Jenő vállán a kannával, a fiú hiába érezte meg rajta a levendulaszappant, úgy képzeljük, mégse tudott másra gondolni, mint hogy ez a nő szerelemszagot áraszt. László még aludt, Jenő pedig – akit éjszakára is ott marasztaltak a hosszúra nyúlt vacsora után – elragadtatottan és földúltan bámulta csak a tüsténkedő asszonyt, nemigen beszéltek.

Végül hunyorogva és álomittasan kiszédelt a napra László is, beleült a karosszékebe, s miután elszürcsölte első csésze teáját, csontropogtatva kinyújtózkodott, majd megszólalt.

Tudjátok, mit álmodtam?

Mit álmodtál, László?, kántálták ezek kórusban, hogy ugrassák.

Azt álmodtam, hogy leszállt egy repülőgép ide, a tanya udvarára...

Ez nem is tanya, és udvarunk sincsen, csak kertünk!, cserfeskedett Mária.

Itt berregett mifölöttünk, tett egy kört, aztán leereszkedett szépen a gyepre, és begurult oda, a tölgy mellé. Akkor már láttam, hogy vörös csillag van rajta, szovjet gép volt. Mi a fene?, csodálkoztam el, ahogy kiszállt belőle két gimnasztyorkás, sonkanadrágos-csizmás katona, de úgy éreztem, hogy egyáltalán nem kell tőlük félnem. Odamasíroztak hozzám, letisztelegtek, és a rangidős – talán ezredes volt, vagy még magasabb sarzsit viselt – kifogástalan magyarsággal megszólalt:

Dohányos Lászlót keressük. Úgy látom, hogy ön az.

Igen, én vagyok. Parancsoljanak.

Nekünk, azt mondja, halaszthatatlanul sürgős megbízatásunk van.

Tessék, hallgatom.

Arról van szó, hogy meg kell kérnem, jöjjön velünk.

Magukkal? Hová?

Erre egyelőre nem válaszolhatunk. Tessék, fáradjon előre, a géphez!

Csak így?, mondom. Máris? Legalább hadd szedjem össze, mondom...

Nem lesz semmire szüksége! Induljunk, kérem!, és még meg is fogta a karomat, úgy vezetett föl a vaslétrán, be a katonai gépbe.

Alighogy fölemelkedtünk, máris megkezdtük a leszállást, az álomban, ugye, gyorsan megy. Kérdem, hol vagyunk. Semmi válasz. A repülőtér betonján odagurul melénk egy függönyös fekete autó, beülünk az ezredesemmel, indulás. Hová megyünk?, mondom, de most se felel, az ablakon pedig nem lehet kilátni. Dudálás, megállás, kiszállunk – hát ez a moszkvai Vörös tér!, mondom magamban, mert láttam már róla képet. Kitárul a Kreml kapuja, haladunk befelé megállás nélkül, mintha csak miránk vártak volna, nyitnak ki előttünk további kapukat, ajtókat. Szobák szobák után, végre kitarul egy aranyozott fehér szárnyas ajtó, belépünk, és az ezredes odavezet engem – egyenesen Sztalin színe elé. Pőfékel Sztalin a pipával, fölneéz, feláll, odajön, és csak néz. Megnéz jobbról is, balról is, bólogat.

Szóval hát akkor maga az a Dohányos?, szólal meg ekkor.

Magyarul?, kérdez közbe Mária.

Nem tudom, de mindegy. Na, szóval hogy akkor maga az.

Én vagyok, mondom.

Dohányos László?

Igen, mondom.

Aha. Derék. Nagyon derék. Jól van. Megint egy sor pőfékelés, bólogatás, aztán ezt mondja nekem: Dohányos, Dohányos... Sok jót hallottam magáról.

Igen, mondom.

Énnekem magával még komoly terveim vannak. Tudja ezt maga?

Megtisztelő, de nem tudtam, mondom.

Pedig így van. Nagy terveim!, emeli föl a pipát, fontos terveim! Jól van, fordult sarkon akkor, jól van, most elmehet.

Kész, ezzel vége volt. Az audienciának is, az álomnak is.

És hogy kerültél haza?, kérdezte Mária.

Nem tudom. Egyáltalán honnan tudod, hogy hazakerültem?

Egyelőre mégiscsak itt vagy, hál' istennek...

Ezt Jenő mondta, s ekkor eszébe jutott az, aminek magunk is tanúi voltunk már; hiszen László többször is eltréfálkozott itt, az erzsébeti ház kertjében. Hogy ő, Dohányos László élete utolsó évtizedeit tulajdonképpen mint egy másik, új Magyarország, egy jövődő magyar köztársaság elnöke szeretné leélni. De hogy őt egyáltalán nem a hatalom érdekli, nem uralkodni akar. Hanem úgy képzelte valahogy ezt az államelnökséget, hogy ülne csak ott, a hatalmas tölgyfa alatt a karosszékében, sorra elébe járulnának a népek, ifjak és vének, férfiak, asszonyok, gyerekek, és ő csak osztaná, osztaná, nagylelkűen, két kézzel adományozná nekik az igazságot. Ez volna igazán szép, amire ő a leginkább vágyik, mondogatta László, majd harsányan elcacagta magát, hogy csak úgy zengett a kert, s mintha még a tölgyfa is beleszerkesztett volna.

*

A következő hónapokban Adler Jenő alig találkozhatott Dohányosékkal. Pontosabban Lászlót, aki úgyszólván szüntelenül úton volt, egyáltalán nem látta, csak Gerle Máriát találta otthon párszor. Adler ilyenkor mindig fölajánlotta neki a segítségét, és Dohá-

nyosnak is megüzenté, hogy továbbra is szívesen kísérné el, bármiféle ügyekben jár is el vidéken, de Mária elhárította, nem lehet, Jencikém, itt már nem babra megy a játék, László még engem sem igen avat be, és neked most elsősorban magadra kell vigyáznod.

Jenő megköszöri a torkát, és feszengve célzott rá – mert voltaképpen viszolygott attól, hogy önmagukat fajilag határozza meg –, hogy legjobb tudomása szerint Mária helyzete hasonló az övéhez. Gerle Mária ekkor megragadta Adler Jenő kezét, mélyen a szemébe nézett, és azt mondta: Te vagy az egyetlen, Jenci, akiben igazán megbízom. Tudod, nekem megvannak már a hamis papírjaim, és ha valóban szükség lesz rá, akkor eltűnök, László gondoskodik majd róla, hogy hová.

De minthogy már jó ideje fölismert küldetése szerint Dohányos most sem csupán a kedvese sorsát s vele közös jövőjüket vette gondjaiba, Máriának egyelőre várnia kellett. Akit felelősségérzet hat át, s a tettvágy is fölbuzdul benne, nem maradhat tétlen ezekben a sorsfordító időkben, amikor az ország elkerülhetetlen kataklizma előtt áll, s bizony nem mindegy, merrefelé fordul ki majd belőle – ilyesmiket mondott csak neki László, hiába volt a további faggatózás.

Napokon belül aztán egyikünk az egyik városban fedezte föl Dohányost, amint minden jel szerint titkos találkozóra érkezik, másikkunk pedig egy másikban, ahogy éppen táborozóknak álcázott csapathoz csatlakozik, hogy pár óra múlva valamely erdei tisztáson cseréljék ki nézeteiket. Adódtak négy szemközti megállapodásai csakúgy, mint olyan félnyilvános összejövetelek, ahová más neves személyiségekkel együtt őt is odavárták.

Kivételesen sürgetőnek tűnt például ezekben a hetekben egy olyan találkozó, ahol a magyarság igazi sorskérdéseit készültek megvitatni az erre leghivatottabbak – s noha adódtak szervezési nehézségek, a megvalósult eszmecsere végül mégis komoly eredményeket könyvelhetett el.

Magától értetődött, hogy Dohányost is meghívtuk, és arra számítottunk, hogy megerősíti azt a vonalat, amely akkor végre kiformalódnak látszott: Ügyünk a háborúban a netáni vereséget elszenvedővel együtt el ne vesszen, a magyarság öntudatosan építse föl újra önmagát, sorakoztassa fel a sorsrontó s a mindenoldalú idegen erőkkel szembeni szellemi véderejét, főként pedig alapvetően formálja át a mára már tűrhetetlen társadalmi szerkezetét. Mégpedig úgy, hogy ezzel ne csak haladó, hanem sajátos magyar útra álljon rá, s ehhez mindenekelőtt tisztázza önmaga előtt a magyarság mibenlétét.

László szinte vakmerőnek mutatkozott, amikor már első mondataiban nyíltan nevezte magától értetődőnek a német érdekek kiszolgálásától való egyértelmű elszakadást, s mindönk közül a legmerészebben képviselte a magyar társadalom átformálásának szükségességét – kivált a paraszti világ gyökeres átalakításának és a radikális földreformnak a halaszthatatlanságáról beszélt magával ragadóan. A többség egyetértésével találkozott az a fejtegetése is, miszerint a begyökeresedetten maradi, félféudális formákat minálunk alapvetően egészségtelen kapitalista-piaci folyamatok próbálták megtörni kevés sikerrel, hiszen szervetlenek voltak, nem hatoltak le a szükséges mélységekig, így sem igazán haladókká, sem igazán magyarokká nem válhattak. Hogy mást ne mondjon, a fináncióke túlnyomórészt idegen s ugyanakkor túlon túl mohón nyereszkedő, mint ahogy a fejlettebb nagyipar előmunkási szakértelme és erkölcsisége máig is a német tradíció alapul – nota bene: a legtörekvőbb parasztgazdaréteg is sváb –, vagy ahogy a kisipar és kiskereskedelem se tudott kitörni a maga zsidó hagyományainak bezárkózottságából és szűk látókörű önös érdekeinek kötelékeiből.

Azzal folytatta, hogy az új társadalom fölépítésekor nem szabad azokat a hibákat elkövetnünk, amelyek az efféle aránytalanságok és torzulások miatt a jelenlegihez hasonló egérfogóba szoríthatnák majd nemzeti jövőnket, ám aztán beszéde váratlan fordulatot vett. Rámutatott, hogy a kisémmizett néposztályoknak a gyökeres átalakítás baloldali formáit kell inkább választaniuk, majd pedig a felvázolt jövőendő érdekében olyan reményeket fűzött a szovjet példához, hogy azon többen is megütköztünk, noha vehemensen próbálta magyarázni, hogy nem a bolsevik világ tartalmát propagálja ő itt, hanem csupán bizonyos bevált eszközeit ajánlaná figyelmünkbe. Olvassuk csak el, miket ír erről Lenin, és rá fogunk döbbsenni magunk is, hogy mindaz, amiről itt mi beszélünk, nem fog bekövetkezni pusztá rábeszélésre, a társadalmásított rászorítóeszközök igénybevétele nélkül, hisz óriási még az ellenérdekeltek ereje és az elavultba passzívan beleragadtak tehetetlensége.

Miután Dohányos befejezte, egyikünk éles szavakkal volt kénytelen elítélni a szovjetország formációkkal való bármiféle kacérkodást, gondoljunk csak a '19-es hazai kommun idegen eszmeiségű – saját izraelita hagyományaitól a kozmopolita sehová se tartozásba menekülő – garnitúrájának példájára. Másikunk pedig arra hívta föl a figyelmet, hogy nem volt következetes Dohányos társadalombírálatá sem, hiszen sokkal világosabban kéne látni, hogy a hazának mekkora tehertélt jelentenek a zsidóságnak azok az elmaradott, vidéki tömegei, amelyek betelepülésük utolsó hullámaival javarészt Galíciából érkeztek, s amelyek ugyanúgy nem állíthatók a haladás útjára, mint amennyire persze a magyarságéra sem.

Az elkerülhetetlen őrségváltás a szellem világában is be kell hogy következék, szólt föl egy harmadik társunk, mondván, hogy itt mindeddig egyetlen szó sem esett az értelmiség felelősségéről. Hiszen a magyar sorskérdések legfontosabbika a magyarság megingathatatlan felsőbbiségének megalapozása, s ez kiemelten vonatkozik a közgondolkodás és a kultúra világára, melynek szellemi tisztítóüzön kell átmennie, s ennek során vallani meg, hogy kicsoda és micsoda is a magyar. Kik azok, akiknek csak a szájuk magyar, de a szívük nem, vannak-e például az értelmiségi helyekre beáramlott zsidóságnak olyan egyedei, akik valóban odahagyják a zsidó gondviselésben gyökerező múltjukat a magyar sorskérdésekért, s a szellem munkásai közt kik azok viszont, akik végső soron mások, mint zsidók úgysem lehetnek soha.

Ezután azonban többen is a védelmükbe vették Dohányost, hiszen ő, ahogy legszenvedélyesebb hozzászólónk fogalmazott, azokba a lelkekbe öntött bátorságot, akik a haza javát akarják, mégse merték eddig hangosan kimondani, hogy elég: e háborúban népünket tévútra vezették. A magyar jövőendő tétje pedig rettentő nagy – s ebben is Dohányos Lászlónak van igaza, mutatott rá fölemelt ujjal –, lehetséges-e ugyanis mindenestül fölrázni és átformálni ezt a párját ritkítóan avított, kiáltó szociális igazságtalanságoctól sújtott, velejéig szétkorhadt uralmi szerkezetet, s virágzó, új magyar világot teremteni a helyébe?

A tanácskozás végeztével bizony csupán reménykedni lehetett – talán csak nem terjed összejövételünknek majd olyan híre, hogy bátrabbjainknak netán baja is essék miatta, hisz a vége felé már volt, aki egyértelműen a kiugrást és az angolszászokkal való kapcsolatfelvételt proponálta.

*

Heteken át volt szó arról, hogy Gerle Mária Adlernek is megpróbálhatna hamis igazolványokat szerezni. De kiderült, hogy László sajnos nyomát vesztette annak a kapcsolatának, amiben mindhárman bíztak. Biztosan lebuktak szegények, ingatta fejét

szomorúan Mária. Jenő azzal sietett őt megnyugtatni, hogy számára ennek amúgy se lett volna sok értelme úgy, hogy a nővéreéknél kénytelen lakni. Így ugyanis, ha belegondol, velük együtt zsidóként szerepel ő is az előljárósági lakórajstromokban – ugyanúgy, mint napokon belül majd azokon a listákon, amelyeket maga a zsidótanács állított össze, minthogy kénytelen lesz készséggel állni a német hatóságok rendelkezésére.

Igen, elég volt egy pillantást rávetnünk – ahogy kalapját gyűrögetve próbálja még az időt húzni a megállóban, míg társaságában az a szép asszony nyakát nyújtogatva kukucskálja, jön-e már a villamos –, nem volt kérdéses, messziről látszott. Hogy bizony most már úgyse lehet Adler Jenő sem egyéb, mint zsidó.

Ebből a státusából következően hathegyű és kanárisárga színű csillaggal kellett szív-tájékon megjelölnie magát, s rendkívül megnehezült a mozgásszabadsága is. Úgyhogy ha nem akarta kockáztatni a razziákon való lebukást, már Gerle Máriát sem kereshette föl Pesterzsébeten, hogy vajon ott van-e még.

Nem volt már ott. Dohányos idejében átköltöztette őt a saját szüleihez Nagykőrösre, s hogy minden gyanún felül álljanak, a hamis papírok segítségével nyilvánosan meg is esküdött vele. Elragadóan szép ifjú pár voltak, ahogy orgonaszóban, szoltáréneklés közepette bevonultak a református nagytemplomba – megnéztük őket magunknak. Már csak a Gerle szülők helyett is, akik sajnálatos módon nemcsak hogy nem vehettek részt a szertartáson, de még értesíteni sem volt szabad őket. Nem ismerhették lányuknak sem a tartózkodási helyét, sem a családi állapotát, de még a nevét sem.

*

Az ember közvetlen, nap mint napi aggodalmába nem sokan férnek személy szerint. Lestyán András gazdálkodónak például nyilván eszébe se jutott Adler Jenő, kisebb gondja is nagyobb volt annál a vékonydongájú kutatónál, aki Dohányost épp a legsürgetőbb dologidőben kísérte ki a cséplésre '42 nyarán. Lestyánt egyébként is ide-oda dobálják hónapok óta, és örül, hogy még egyáltalán él. Tudniillik mint túlkoros törzsőrmestert, őt is besorozták a kárpáti védvonal kiépítéséhez, ahonnan egyik hadtápszelvényünkre került át helyettesítőnek, majd ismeretlen utakon kocsizott velünk napokon keresztül, amikor partizánok ütöttek rajtunk. Megúsztuk ugyan egy-két sebesüléssel, de Lestyán bal felkarjába golyó került, amivel csak napokkal később jutott kórházba, már-már félő volt, hogy elüszkösödik. Pár heti lábadozás után olyan egységhez vezényelték aztán, amelyet épp akkor helyeztek át Mezőtúrra. Mivel pedig az eddigi távolságokhoz képest ez igazán már csak egy köpésre volt a falujától, Lestyán kialakult magának egy eltávozást.

1944. június 18-án vagy 19-én történt ez. A vonatok megbízhatatlanul jártak, a vasutasok idegesen kergették el az érdeklődőket, mert kampánymunkába voltak fogva, közvetlen parancsokat osztogattak nekik mindenféle vasútigazgatóságon kívüli hivatalos személyek, a vágányokon pedig torlódás volt, végig, az egész vonalon. Lestyán fél nap alatt jutott csak el Békéscsabáig. Ott megtudta, hogy ismét várnia kell néhány órát, hát besétált a belvárosba – egy bedeszakázott és hatágú-csillag-mázolmánnyal megjelölt kirakat előtt vettük őt észre.

Ácsorog, és csak nézelődik, amikor a sarkon megjelenik egy öltönyös-csokornyakendős úr, aki egy csendőrrrel beszélget. Láthatóan tanakodnak, az úr valamiről győzködni próbálja a csendőrt. A bután értetlenkedő kakastollas most észreveszi Lestyánt, s hirtelen bizalma támad a törzsőrmester iránt, odalép hozzá. Szalutál, a rangján szó-

lítja, s tisztelettel megérdeklődi, nem tudja-e Lestyán, merrefelé kell itt menni a helyi dohánygyárhoz.

Hát erősítse már meg, kedves törzsőrmester úr, fordul ekkor Lestyánhoz a csokornyakkendős úr is, a szakaszvezető úr nem akarja elhinni, hogy itt kell jobbra fordulni...

Kuss!, szól közbe a rend kedvéért a csendőr.

Lestyán e hangra nem hisz a fülének, s ugyanekkor a szemének sem akar hinni, régi reflexből lekapja mégis a sapkáját:

Doktor úr...!

Fölismeri ugyanis falujának orvosát, doktor Kaisert, akivel ő csak afféle utcai üdvözlőviszonyban van ugyan, hiszen amúgy Antalóczihoz szokott járni, de a kalapemelés Kaisernek is mindig kijárt.

Na tényleg!, hát a Lestyán úr!, derül föl a doktor. Dobri gyen prajem!, ako szamame?

Dobri gyen, köszön vissza meghökkenten Lestyán, s a szíves érdeklődésre is rábólint, hogy köszöni, jól van, miközben nem érti, mit keresnek ezek itt kettesben ezzel a gromba csendőrrel. Tán beteghez hívták a doktort?, de nem kérdezheti meg, és arra is csak egy sajnálkozó mozdulatnyi ideje marad, hogy kifejezze, sajnos nem helybéli ő, s a dohánygyárban sem járt soha, sőt még csak nem is dohányzik.

Minderre nincs idő, mert akkor befordul a sarkon egy menet. Csak jönnek végtelen sorban, férfiak, nők, gyerekek vegyesen, ez már népesebb az igazi nagy lakodalmak nászmeneteinél is, mintha rendkívül nevezetes híresemet kísérne utolsó útjára ez a tömeg. S ekkor élükön egy másik kakastollas odaint ennek a szakaszvezetőnek, hogy ő tudja már az utat.

Kaisert most – nem nagyon, de Lestyán számára is észrevehetően – hátba taszítja csendőrje. Viszontlátásra, z Bohom, pán Lestyan!, emel kalapot mégis a doktor, s azal csatlakozik a sorban haladó feleségéhez, gyermekeihez és anyjához.

*

Hogy viszont Adlernek eszébe jutott-e most Dusza János, a valamikori sztrájkvezér aratómunkás, ezt nem tudni, mert falukutató-füzetének böngészésében Jenőt a szobába belépő nővére megzavarta éppen. Izgalomtól reszkető hangon kezdett veszekedni az öccsével, akinek most, a gettóba hurcoltatásuk közepette sincsen jobb dolga, mint hogy olvasson.

Holott tanúsíthatjuk, hogy Duszára is ráfért volna némi féltés, kivált majd pár hét múlva, '44 júliusának közepén, amikor az ő lába alatt szintén fölforrósodott a talaj, őszintén szólva még lőttünk is utána bizonyos tábori rendészeti puskákból, hiszen futásnak eredt az igazoltatás elől, tekintve, hogy hadiszökevényként bujkált erdőközmezőkön és a kertek alján.

Egyik hajnalon pedig arra lettünk figyelmesek, hogy egy teherpályaudvar külső tolatóvágányai mögül elősurrán a kukoricásból, s benyomja egy ott veszteglő, afféle szerzőszámoskamrának használt ócska vagon ajtaját. Úgy döntöttünk, falazni fogunk neki, s hogy eltereljük a bakter figyelmét, aki épp akkor dugta ki a fejét, hát odahugyoztuk életünk legelső bordélyházi ivászatának produktumát a háza tövébe, mire az öreg vasutas – ingben-gatyában, de tányérsapkával a fején – öklét rázva kezdett ordítani ránk, mi pedig röhögtünk. Dusza viszont kisvártatva viseltes vasutas-munkaruhában bújott elő, és markában krampácsolókalapáccsal, hóna alatt törött szemaforkarral indult el a sínek közt a városból kifelé.

Alkonyattájt egy másik állomáshoz közeledő tehervagon hátsó ütközőjéről ugrott le Dusza János, s besurrant volna épp a bokrok közé, amikor egy rozsdás bádogasztal és egypár törött léccú kerti szék mögött észrevett egy kutat. Körülnézett, keresztültiport a sövényen, nekilátott pumpálni a kampós hajtókarral, és csak ahogy a kifolyócsőr alól kihajolva, száját törülgetve fölegyenesedett, akkor vette észre, hogy ott áll mögötte valaki.

Nem kéri ezt?, nyújtott felé valami acélfényes pohárféleséget egy jól öltözött, kalapos férfi.

Dusza odafordult, összehúzta szemét, hogy jól látja-e, de aztán földerült: Dohányos professzor! Nem ismer meg? Hosszabb hajjal látott, de nem ilyen szőrösen...

És akkor még nem is volt vasutas, bólintott rá Dohányos. Én meg azóta se lettem professzor.

Dohányos László, aki vonatcsatlakozásra várt, s noha rengeteg ideje volt még, az imént mégis ott toporgott velünk együtt a peronon, most följánlotta Duszának, tartson vele, és vacsorázzanak együtt a vadásztáskából. S minthogy rögtön látta, Dusza székesben van éppen, hozzátette, hogy neki ott, a bokrok mögött is jó lesz.

Amit falatozás közben a hadi helyzetről és a várható fejleményekről egymással félszavakkal közöltek, abban egyetértettek, ám hamar észrevették, hogy bizony nem ugyanazt a politikai irányzatot tekintik „a haladó jövő zálogának”. Dusza Jánoshoz képest ő már, tetszik, nem tetszik, csak jobboldali lehet, nyugtázta magában László.

Amikor azonban Dohányos valami olyasféle fordulattal élt, hogy „jó lelkiismerettel állhassunk a kibontakozás elébe”, Dusza váratlanul megkérdezte, nem tud-e valamit véletlenül a professzor úr Kaiserről és Buchbinderről.

Dohányos kínos értetlenséggel próbált visszaemlékezni rájuk, ugye, hogy egyikük talán orvos, vagy nem?, pedig aztán az is eszébe jutott, hogy a másikuk fényképész, de hagyta, hogy Dusza földidézze őket mint a legjobb barátait, hát hogy ezért is kérdi, Dohányos nem hallott-e róluk. Aki erre ugyan mit felelhetne, ezt gondolta közben, hogy honnan hallott volna róluk, noha sejtette, nem úgy kérdés ez, mint ahogy elhangzott.

Mondhatná úgy is, hogy jobban értse a professzor úr, hajolt közelebb Dusza, hogy vajon sorra került-e már az ő falujuk is. A Kaiserrel és Buchbinderrel közös falujuk. Hiszen emlékszik tán még, jártak ott a tanítványokkal kutatóúton...

De hogyhogy sorra?, milyen sorra...?

Ő csak azért kérdi, mert már ötödik hete úgy él, mint a kóbor kutyák, nem beszél senkivel, híreket nem hallott, újság se volt a kezében, otthon pedig négy hónap óta nem járt. Ellenben a professzor, aki a felelős politizálás szenvedélyes híve, és biztosan tud mindenről, amiről csak akar, nyilván odafigyelt erre az ügyre...

Milyen... ügyre?

Mert annyit azért ő is hallott még a dezertálása előtt, hogy bármelyik nap várható, hogy elindul ez az egész, és hogy végig, az ország teljes területén. Azt hallotta, hogy minden egyes helységben összetereleik őket, de egytől egyig ám mindet, hogy írماغjuk se...

Hallotta...!, kapta félre Dohányos a fejét. Írماغjuk se...

De hogy ő, Dusza látta is. Amúgy pedig bárki láthatta, nem csináltak belőle titkot, még csak nem is éjszakánként hajtották végre, és nem akarná ő most elmondani...

Hogy hát nincs is ennek most értelme, nem tudhatjuk a teljes igazságot, Dohányos ekörül ingatta csak a fejét.

Még egyszer mondja, hogy tehát nem is akarná ő most elmesélni, miféle bánásmód volt ott megengedve, mert aztán Halason ő már bizony ki is ment oda, hogy megnéz-

ze a bevagonírozást... De biztosan találkozott a professzor úr is ilyesmivel, hiszen említette, hogy folyton úton volt, vagy nem találkozott...?

Hogy ő olyasmivel nem találkozott, hogy... és nem is hiszi, hogy...

Dusza itt elfintorodott, hogy most már ő sem hiszi, hogy Dohányos elmondaná, mit tud.

Ezt hogy érti Dusza?

Hát nem hiszi, egyszerűen úgy. Ezért ő csak hangosan mondja, min gondolkodik, mert van ideje rá. Az egyik az, hogy hova – nem is az, hogy hova vitték őket, hanem hogy végül is milyen sorsra, ha Dohányos érti őt. A másik, ami a legtöbbet jár a fejében, az az, hogy a barátjának, Kaiser Lojzinak a muterkája alig tud járni, hogy ő vajon hogyan bírta... vagy hogy a Lojzinak a kisebbik lánya pedig...

Már elnézést kér Dohányos, de vég nélkül lehetne sorolni, hogy ezekben a háborús időkben ki mindenkivel mi történik...

Tehát hogy a Lojzi kisebbik leánykája pedig még nincs hétéves, hát annak aztán mi köze...

Hogy ezek szerint akkor Dusza inkább elszakította volna az anyjától...

Tehát az a kérdés, hogy a gyermekes anyák meg a... hadd mondjon már végig egy mondatot!, hogy hát a betegek és a kisgyerekek is, szóval nekik mi keresnivalójuk van a munkára vezényelték közt, ez volna Dusza szerint a kérdés.

Dohányos azt megelőzően, hogy itt elkiáltotta volna magát, hogy nem tudom, fölállt már, de mikor Dusza úgy folytatta, hogy ugyanis ez a munkára vezénylés öszerte egyszerűen hazugság, Dohányos öntudatlanul is hátrálni kezdett, és hadonászva ismételtette, nem tudom, és nem tudtam, és hogyhogy én nem mondanám el, mit tudtam, mikor nem tudtam semmit, és most se tudok, mire Dusza utána szólott, hogy hát mi van, most hová megy?, de Dohányos legyintve fordult sarkon, hogy mit akar már tőlem?!, és faképnél hagyta Duszát.

*

Advent idején Debrecenbe igyekezvén joggal fűtött bennünket ugyan a büszkeség, hogy a legelső közt léptünk a hazát újra föltámasztó cselekvés útjára, de azért csak eszünkbe jutott, hogy ezt nem tehetnénk meg, ha nem kelet felől nyomul be a front, nyomában az – olyan-amilyen, de mégiscsak – békével. Ezt belátta az a Dusza nevű, Békés megyéből jött ember is, akivel erről a vonaton elbeszélgettünk.

Szintén a nemzetgyűlés alakuló ülésére?, kérdeztük, de ő kacsintva azt felelte, hogy szintén azért, mégsem oda. Faggatózásunkra annyit mondott csak, hogy hát úgy hallotta, Debrecenbe kell most annak menni, aki kilincselni akar. Vagy az asztalra verni, kinek hogy tetszik jobban.

A főtér egyik-másik szegletében és az Arany Bika környékén összeverődő beszélgetők körében próbált meg aztán Dusza János tájékozódni. S mivel többször is megütötte a fülét Dohányos neve, úgy gondolta, hogy a professzornak fogja ő kipakolni, mivel küldték az otthoniak Debrecenbe.

Dusza láttán Dohányos azzal a csodálkozó örömmel ugrott föl az éttermi asztal mellől, hogy hát ha hiszi, ha nem, éppen ők jártak az eszében, az az este, amikor a paraszti jövődőt latolgatták ott közösen. És most, hogy küszöbön a kibontakozás, tessék, éppen Duszát üdvözölheti itt, akire mint afféle ihletőjére, mint a földreform jogosultjainak megszemélyesítőjére szokott gondolni azóta is.

Pár perc múlva Dusza már ott tartott, hogy ő nem akarja elvitatni semelyik hatalmi erőnek vagy pártnak a jogát a programadáshoz – oda is lestünk a környező asztalok

mellől, hogy őszerinte mihez is van jogunk –, és hát hirdessék csak meg a földreformot is, de. Olyan vidékeken viszont, mint amilyen az övék, ahol megvan erre a föltétel is, a közakarát is, hát hadd lehessen ennél tovább haladni egy lépéssel.

Mire gondol Dusza.

Hogy tán emlékszik még Dohányos a Fried-birtokra, amelyik egységes, nagyüzemi módon volt működtetve. Ha viszont fölparcelláznák, az újgazdának se lova, sem eszköze, se szakértelme... Úgyhogy az volna tehát a lényeg, hogy a földjogosultak közös tulajdonába kéne adni, szétdarabolás nélkül.

Hogy megőrült-e Dusza, hogy kolhozt akar csinálni.

Felőle nevezheti Dohányos, ahogy akarja, de közös gazdaságot akarnak, és ne mondaná tán ezt örültségnek. Ha másutt a parcellázásra futja csak, az ott az ő dolguk, ám a saját demokráciájukat hadd csinálják meg már akkor ők, Duszáék is a maguk társadalmi igénye szerint. A mindenségít, még ezzel is megtoldotta.

Na mi az, tán még el is fogja káromkodni magát, vonta föl a szemöldökét Dohányos, mire Dusza legalább azt meg akarta vele ígertetni, hogy ha nem ért is egyet velük, legalább képviselje majd az ő kívánságukat is, hiszen azt hallani, szava lesz, mert nagy embert csinálnak belőle.

Hogy ki milyen posztra kerül, nem lehet még tudni. Dohányos itt már hűvössé vált, gondterhelten lapozott a papírjaiba, és láttuk, hogy a fogadóórát rövid úton be fogja rekeszteni.

Dusza Jánost már otthon érte utol a hír, hogy Dohányos Lászlót az ideiglenes kormányban tárcanélküli miniszterré nevezték ki.

Azt viszont Adler Jenő tudta meg csak jó két hónappal később, amikor szerencsésen kijutott már a nyilasok vallatópincéjéből, és fölkereshette a nővéréeket a fölszabadult gettóban, s végre hozzájuttattuk egy agyonolvasott újságlaphoz is, hogy László miniszteri beiktatása épp arra a napra esett, amikor apósát, Gerle Károlyt tarkón lőtték a védett házban.

*

Az első békeév egyik októberi hétfőjén a keskeny nyomtávú gazdasági vasút reggeli személyvonata – piacnap lévén – zsúfolásig tömve érkezett be a csabai evangélikus nagytemplom melletti végállomására. A lépcsőről legelsőnek – hogy ne kelljen kivárnia, míg lekászálódnak a kosaras-batyus kofák – egy tizenhét éves forma, kopott ruhát és simléderes sapkát viselő suhanc ugrott le, akinek gennyes pattanások csúfították az ábrázatát. Ahogy a járókelők közt körülnézett, nyilván azért választott minket, mert a kommunisták falragasztását böngészünk éppen – na, korántsem azzal a szándékkal, hogy órájuk adjuk majd a voksunkat –, így amikor azzal szólított meg bennünket, ugyan mondanánk már meg, hogy merre van ezeknek az irodája, fejcsóválva fordultunk el tőle. De mert csak erősködött, hát egyikünk, hogy hamarabb szabaduljunk tőle, mégis megmutatta, merre menjen.

A pártirodán az ügyeletes nem akarta beljebb eresztetni ezt a jöttmentet, aki hiába mondta meg név szerint, melyik elvtársat keresi, de képtelen volt megérteni, hogy mégse mindegy, milyen ügyben. Egyik lábáról a másikra állt csak az előszobában, holott elküldtük, hogy majd máskor, hát ne tartson föl már minket a korteshadjárat hátrájában egy ilyen szájtáti, aki még a sapkáját se tudja levenni, ha valahová belép. Ám ahogy ki-be járkálás közben résnyire nyitva maradt az ajtó, a jövevény váratlanul bekiabált, hogy:

Jankó! Dusza elvtárs...! Te vagy odabent?

Erre titkárunk előjött, s noha csodálkozva dőlt az ajtófélfához, hogy nocsak, hisz ez a Maliga Gyuszi, nemigen látszott örülni mégse. Be se vezette, le sem ültette a betolakodót, hanem rágyújtott, és a gyufaláng mögül dűnnyögte neki oda, hogy na, ki vele gyorsan, mit akar.

Hol kezdje?, hogy már nem kanászkodik a Lestyán-tanyán, mert ott csak egy tehénke meg néhány tyúk vészeltte át az oroszokat? Merjen-e viccelődni Dusza elvtárrsal, hogy ha még emlékszel, Jankó, hát mi együtt őriztünk disznót? Vagy mondja tán onnan, hogy noha a sírköveshez csak az anyja szekírozására megy el néha emelgetni azokat a borzasztó nehéz köveket, alkalmi munkája sincsen elég? Hogy kéne bizony valami jó lehetőség, és ha már ez egy párt, hátha itt végre pártját foghatná valaki egyszer öneki is? Tudta, mégsem állíthat be ilyesmivel, hát ezért volt, hogy Somogyi bácsinál kapva kapott azon az üzenetfélén, mert eszébe jutott: vonatra ül, és ő keresi meg ezzel Duszát.

Hogy ő csak át akarná adni, kezdett neki most már a sapkáját is lekapva és gyűrögetve, mert a Somogyi mester azt üzeni...

Kicsoda?

Hát hogy a sírköves.

Mért, meghalt valaki?

Hogy nem, vagyis igen, csak nem most, de pontosan a Somogyi tudja, mert egyedül volt akkor ott a temetőben, mivel cipelni nem kellett, csak betűket vésni, mondjuk, elég sokat.

Mikor, miféle betűket, milyen temetőben?

Hát a zsidótemetőben...

Dusza erre a vállánál fogva lenyomta Maligát a székbe, s ő maga is leült, hogy most akkor előlről. De ne is előlről, hanem: Ki véssette azt a feliratot?

Ki?, hát a Kaiser doktor.

Nahát! Hazajött?, ő maga?, ugrott föl máris Dusza János, ezek szerint él?

Él hát, a Somogyi bácsi a múlt héten a saját szemével látta. Meg a többi zsidók is látták, akik vele imádkoztak. De utána rögtön elment.

Hova?

Hát azt én nem tudom.

És mit üzent?

Üzenni kimondottan nem üzent, csak úgy érdeklődött tefelőled, mire a mester megmondta, hogy ő, hát azt most már Csabán kell keresni.

És egyedül volt a Kaiser? Hát a családja...?

Hogy azt ő nem tudja.

Olvasta-e Maliga a sírfeliratot.

Olvasta hát, hiszen azóta bele van vésve a doktor apjának a fekete márványába.

Mi van odavésve?

Hát olyasmi, hogy... gonosz erők pusztították el feleségedet... fiaid és lányaid közül ezeket meg ezeket...

„Menyedet, unokáidat”?, az is ott van?

Úgy, úgy, tényleg, az is.

Dusza odalépett az ablakhoz, és csak akik közelebb álltunk hozzá, mi hallottuk, amint kifelé bámulva mondja maga elé, hogy Kaiser Lojzinak senkije se maradt életben.

Ám Dusza János nem kezdhett kutatni Kaiser után, hisz épp ekkortájt szakadt a nyakába a legtöbb munka, így azt is jóval később tudta csak meg, hogy Buchbinder

fényképész és a felesége is odaveszett. Pár hét múlva ellenben öntudatosan jelenthette pártunk vezetőinek, hogy a mi megyénkben egészen kitűnő eredmény született a választásokon, s a községsoros megoszlások részletezésekor tudatta velük azt is, hogy a párt azokban a falvakban ért el kimagasló szavazatarányt, ahol ő személyesen tartotta kézben az agitációt, elsősorban is a saját falujában.

*

A háborút követő hónapok politikai palettáján mi abban a köztes sávban találtunk helyet, amely egyfelől a már akkor is vészjóslóan eltökélt balszél, másfelől pedig a választásokon is győztes jobboldali párt között nyílt. S habár balról már az első perctől fenték a fogukat az erőszakos szervekre, a társaosztokozásnál – mint afféle középutasokra, kiknek ráadásul hozzáértőink, tehát épeszű közigazgatási elgondolásaink is voltak – miránk jutottak az ügyes-bajos belügyi teendők. A földosztásból ránk háruló gondok mellett ez idő tájt ilyen volt a sváb lakosság kitelepítésének megszervezése. A feladattömeg feszített tempót diktált, de mi nemcsak ezért maradtunk benn sokszor késő éjszakáig, hanem mert néha komoly viták is kialakultak.

Többször előfordult, hogy benézett hozzánk Dohányos László is, aki nem volt ugyan hivatali előjárónk, de mint miniszteri rangú eszmetársunk szívesen eligazított minket abban a mindennapos gyakorlati, sőt eszmei zűrzavarban, amiből olykor ki se láttunk. Amikor ezzel a svábkitelepítés-üggyel előhozakodtunk neki, egyikünk úgy fejezte ki magát, hogy hát az ilyesfajta kollektív elbánás és maga ez a bevagonírozás, hatósági kényszerfelügyelettel – hány fő, ki mennyi ingósággal és hány kilós csomaggal – bizony egyszerűen rossz emlékeket ébreszt. Szó sincs róla persze, sietett ő maga hozzáfűzni, hogy ugyanarról volna szó, mint a... tehát hogy a deportálásoknál...

Mire Dohányos rögtön át is vette a szót, aláhúzza persze a hazai svábságnak a Hitlerizmussal kollaboráló szerepét.

De hogy a zsidók elpusztításáról mennyire nem beszélünk, ezt jegyezte meg a beállt csöndben váratlanul egy fiatal kollégánk. Hanem csak hallgatunk mind.

Dohányos rögtön odakapta fejét, ám némi késlekedéssel válaszolt, hogy hiszen a háborús bűnösök perei rendben folynak, és a kolléga voltaképpen most mire is gondol, vagy mit hiányol.

A válasz bizonytalankodva bukdácsolt csak elő abból a fiatalemberből, a politikai antiszemitizmus kialakulását említette, s ennek a társadalommal való szinte természetes vagy zökkenőmentes elfogadtatását, no meg hogy a felelősség...

Márminthogy kié, kérdezte László.

Hogy bizonyos tekintetben a miénk is, hiszen hát voltak olyan antiszemita nézetek, amelyek...

Nem, kérlek, nem, kezdte rázni Dohányos a fejét, és összevonta szemöldökét, miközben leszögezte, hogy amivel fiatal kollégánk itt kísérletezik, az teljességgel téves és parttalan fogalomhasználat. Merthogy, húzta közelebb hozzánk a székét, az antiszemita nem az, aki nem szereti a zsidókat – és úgy látja, ezt még ebben a körben sem felesleges tisztázni –, hanem az, aki aktív és véleménybefolyásoló, sőt azután cselekvő módon képviseli a vádat, miszerint a zsidóság világméretű összeesküvést sző. Aki miköztünk ilyennek volt mondható, mondta – és most viszonylag tágan értette azt a hajdani politikai nézetekonságot, tehát ezt, hogy miköztünk –, ilyen elvéte fordult csak elő, szót sem érdemel.

Ettől a fajtától világosan és határozottan külön kell választani azokat, és Dohányos egy sajátos tenyérmozdulattal meg is mutatta, hogyan, akikre szintén jellemző volt

ugyan valamifajta zsidóellenes attitűd – okkal-joggal-e vagy sem, ezt most ő nem firtatná, hiszen hát azért volt olyan, emlékszünk, mindnyájan találkozhattunk ilyenel, akár mint falukutatósi munkatárssal, de akár mint tehetséges fiatal irodalmárral, hogy. Hogy példának okáért mint nincstelen származásút kiheverhetetlen sérelmek érték ifjúkorában, mondjuk a zsidó polgári jómód és műveltség-nyelvtudás-és-így-tovább tapintatlan fitogtatása vagy a megalázó lekezelés folytán. Am hogy őszerinte, Dohányos szerint ennél a típusnál ez csak afféle zsigeri ellenérzés, inkább csupán bizonyos paraszti radikalizmusból kifolyólag alakult ki nála így, és mert ez a népből jött ilyesféle – mondjuk, hogy – legkisebb fiú például ellenségnek tekintett minden nagytőkét, hát persze hogy a zsidó nagytőkét is, de. De!, emelte föl az ujját. Soha, egy pillanatra sem azonosult a hitlerizmus zsidópolitikájának eszményeivel.

Nahát. Még csak nyilasnak sem állt be, jegyezte meg félhangosan fiatal kollégánk, de László mint aki meg se hallotta, folytatta, úgyhogy a közbemorgás végét páran hallottuk csak, miszerint pedig akkor lőhetett is volna rájuk, de ő nem.

A másik viszonyulás – amit, ha tetszik, ha nem, tárta szét a kezét miniszterünk, de bizony az egyetemes magyar közgondolkodás nem akármilyen elméi vetettek föl, sőt megkockáztatná, hogy még a legkitűnőbbek közül is páran –, az nem az alsóbb néposztályokból érkezettekre jellemző radikális-indulat, hanem sokkal inkább tisztán eszmei alapvetés volt. Hogy ugyanis az a páratlanul nagy méretű és nagy tömegű zsidó asszimiláció – és ő aláhúzná, hogy e nézet szerint nem kevésbé a német beolvadás! –, amely minálunk végbement, az a magyar nemzet számára túlzott, nehezen megemészthető és egészségtelen jelenségeket okozó folyamat volt, vagyishogy ezek a gondolkodók mind a németiség, mind a zsidóság fokozott térhódítását káros jelenségként ítélték meg.

Na most mindennek ellenére, kért magának fölemelt ujjal további figyelmet László, hiszen tetszenénk csak szorgalmasabban tanulmányozni ezeket a teljes életműveket, és ne csupán néhány kiragadott – megengedi, hogy esetleg szerencsétlen – megfogalmazást citálgatni. Tehát hogy ennek dacára: Azokról, akik ezt az eszmei álláspontot képviselték, semmiképp nem tételezhető fel tudatos rosszindulat. Az antiszemitizmus pusztításba és megsemmisítésbe vezető perspektívájához pedig, már elnézést kér, de végképp nem hasonlítható egyetlen gondolatuk sem. Sőt – és ő nem akarna itt terminológiai vitát nyitni –, de még az is fölvethető, hogy ez tulajdonképpen antiszemitizmus-e egyáltalán...

Nézd, László, köszörülte meg itt a torkát egyik idősebb és korántsem szónoki képességű kollégánk, értem én, mondta, azzal visszatolta orrnyergére minduntalan lecsúszó, szétlazuult szemüvegét. Értem, hogy te most meg akarod őket kímélni a meghurcoltatásoktól, és ez akceptálható is, hiszen sokkal jobb, hogy ha békében visszavonulhatnak az alkotómunkába, mint hogy... És hallottuk, hogy ti tényleg vállaljátok, kiálltok értük még az igazolóbizottságok előtt is, és ott persze hogy ezt kell mondani... De tudod, azért...

Nem, kérlek, intette le Dohányos, én komolyan gondolom, hogy ez a szónak a maga drasztikus, tömény értelmében nem antiszemitizmus. Hiszen a zsidóknak nem tulajdonít veszélyesen egyeduralmi törekvést, inkább csak szelíden fölpanaszolja a túlsúlyt. Vagyis mit tesz?, annyit esetleg, hogy mivel nem az általuk elvárt szellemi behódolás talajáról beszél, megsérti az érzékenységet. Na de kérem, hát ez '39-ben vagy '43-ban, '44-ben már mit árthat?! Hol számított – már elnézést kérek – az érzékenységekön esett sérelem, amikor az erőszak messze túlfutott minden határon?, és már a pusztá életfeltételeiket sértette!

Az a bizonyos fiatal barátunk ezen a ponton fogta magát, és kiment, s noha igazán nem hangosan mondta, hogy ő ezt nem hallgatja tovább, az ajtót viszont elég zajosan csapta be maga után, úgyhogy legtöbbször nem is értettük, mi baja. Csak a szemüveges kolléga jegyezte meg halkán, hogy már megbocsáss, László, de énszerintem ez semmiképp nem intézhető el így.

*

Adler Jenő azt még csak megértette volna, hogy Dohányost felelős posztja nemcsak a munkaköri diszkrécióra kötelezi, hanem például személyes találkozásainak jelentős korlátozására szintén – ám azt mégsem tarthatta természetesnek, hogy a jelek szerint egy miniszternek már magánélete sem lehet. Mert Jenő persze Lászlóéknak elsősorban a privát körébe sorolta volna magát – a vészorkorszakban meggritkult, majd lehetetlenné vált találkozások ellenére – továbbra is.

Már a fölszabadulás első heteiben sem az fájt neki leginkább, hogy korábbi szolgálatai dacára hiába várja Dohányos hívó szavát a pártba – így aztán hasztalan csábították viszont a kommunisták, ő sértetten maradt távol mind a két párttól –, és nem is azt remélte, hogy Lászlónak a miniszteri poszton is a titkára lehet majd, noha valami neki való állás nagyon is ráfért volna. Hanem akkor érezte leforrázva magát, amikor első telefonját Gerle Mária kimért udvariassággal fogadta csupán, s nem hívta őt magukhoz, sőt holmi sietségre hivatkozva még csak át sem adta Lászlónak a kagylót.

Igaz, nem sokkal később Adler is jelen volt, amikor Dohányos – mert akkor még elfogadta volt tanítványainak meghívását – feleségestül jött el beszélgetni közénk. Látuk, hogy Jenőben percek alatt szétfoslott a sérelem, hiszen Mária az épségben való vizionálás őszinte örömeivel csókolta össze őt, László pedig tüzetesen faggatta ki nemcsak a múltbéli hányattatásairól, hanem jelen helyzetéről és a terveiről is. Nagyon helyeselte, hogy Adler beiratkozott agrártörténetet és gazdaságtant hallgatni, s még valami munkát is ígért neki, amivel néhány hét múlva tényleg jelentkezett valamelyik beosztottja. Így Adler Jenőt a következő hónapokban jó pár alkalommal küldték el az ország legkülönbözőbb vidékeire, hogy a közigazgatás tervezett reformjához szállítson helyszíni tapasztalatokat és részletadatokat.

Lászlóék új lakására viszont csak úgy jutott el, hogy egy-két alkalommal szándékosan vállalta át ettől a megbízójától a postás szerepét, s följegyzéseit maga kézbesítette az impozáns pasaréti villába, melynek Dohányosék a felső szintjét lakták. Ilyenkor Mária, aki maga is igen elfoglaltnak mutatkozott, szervírozott neki egy csésze teát, László pedig vagy nem volt otthon, vagy valahová rohant el éppen, Jenci, lássunk majd aztán, mondták neki siettükben, de kimondottan hívni soha nem hívták. Pedig Jenő erre nemcsak azért várt, mert ezt az elhidegülést a hajdani barátsággal szemben méltatlannak vélte, s nem is csak azért, mert így épp azokat kellett nélkülölnie, akiket a leginkább szeretett volna az övéinek tudni. Hanem váratlanul az is beléhasított, ahogy Mária konyhájában kevergette teáját, hogy talán most erősebb benne a szenvedély ez iránt az asszony iránt, mint valaha. Kipróbálta még két – előre be nem jelentett – látogatással, hogy ez tényleg így van-e, és így volt, holott Gerle Mária még sietősebben és még unottabban viselkedett vele, mint először.

Adler akkor azzal az elhatározással tért haza, hogy nem keresi Dohányosékat többé. Továbbá, mivel úgy értékelte helyzetét, hogy ez az esztelen szenvedélyérzet csakis a már túrhetetlen magányának lehet a következménye, eldöntötte, hogy véget vet a digitális életformájának.

*

Nem lehetett ekkoriban már csodálkozni azon, hogy Dohányos nem válaszolt Brezovszky Endre polgári iskolai történelemtanár levelére sem, aki pedig – mint írta – a miniszter úrban már akkor fölismerte a jövő nagy formátumú közéleti emberét, amikor az még mint falukutató 1942-ben nála járt. A tanár úr ugyanis ekkor már hónapok óta töprengett azon, hogy illetékes helyen szóvá kéne tennie bizonyos aggasztó anomáliákat, kiváltképp ami a parasztságot egyre elviselhetetlenebbül sújtó beszőgáltatási rendszer kíméletlenségét illeti. Brezovszky eljátszott ugyan a gondolattal – s e dilemmáját velünk is megosztotta a kisbirtokosok szövetségének olvasósobájában –, hogy ne beszéljen-e Dusza Jánossal, aki, noha már tekintélyes posztokon politizál, elég gyakran jár haza. Ezt a Duszát ő ugyanis tanította a polgáriban – már akkor is forrófejű volt –, na de! Hol politizál, ugye, ez a Dusza?, hát ez az!, ezen húzta el a száját a tanár úr. Ámbár lehet, hogy éppen a kommunistákra férne rá inkább egy efféle jó szándékú, ám kritikus fölszólamlás, latolgatta, hogy mit tegyen. Végül mégiscsak úgy döntött, hogy mindezt levélben fogja kifejtetni, mégpedig Dohányos László miniszternek, akit már a mozihíradóban is látott – mutatta is a lányának, Évának, hogy na látod, ő járt itt nálunk vendégségben, és tudod, hogy mennyire elámult a gazdabirtok-terképeimen?!

Ám hiába szerkesztett Brezovszky tanár úr szép hosszú, világosan érvelő levelet – különösen azok a bekezdések sikerültek, mert föl is olvasta nekünk, ahol az anyagiakban-szellemiekben egyaránt gyarapodó, a város áldásaiból is részesedő, szabad parasztpolgárok köztársaságának hajdan a miniszter úrral is közös álmát idézte föl, s az elkeserítő jelen körülmények dacára, melyeket ő ezennel a miniszter úr figyelmébe sürgős intézkedések foganatosítása végett ajánl, végül mégiscsak bizakodni mert abban, hogy azt a bizonyos álmod nem kell örökre elsíratni –, e fogalmazványára választ soha nem kapott.

Az efféle – történelmileg bukásra ítélt – alakok, mint ez a Brezovszky, aligha sejthették, amit mi már tudtunk: Hogy ha egyelőre még csak félgözzel fúj is egy követ velünk, Dohányos is a mi elvtársunk lesz szőröstül-bőröstül.

*

Kaiser Alajosnak olyan betege nem volt, aki ne szerette volna. Kivált a sűrűn visszajáró idősebb nénikék dicsérték nagyon, hogy milyen szépen elbeszélget velük, de hogy úgy szőrmentén még hogymondjákolni, pajzánkodni is tud ám, na, jut aztán ebből napokra főlemlegetnivaló, hogy melyiküket mivel cukkolta éppen a Lojzi doktor. Mindnyájunkkal szívélyesen eltársalgott, s akár a rendelőben, akár az utcasarkon – vagy épp az asztalnál, ha odahívtuk, mert betért egy-egy pohárra – nyíltan beszélt ő akármiről, hangosan szidta az ellátást, a gyógyszerhiányt, „ezeket az elképesztő állapotokat”, még össze is néztünk olykor, hogy mennyire nem tesz lakatot a szájára. Órála mégse tudtunk jóformán semmit, mert saját magáról soha nem beszélt. De hát a neve hangzásából, abból, hogy negyven-egy-két éves létére magányos, meg hogy a háború után vetődött ide Kiskunhalasra, s a múltjáról senki se hallott – sejtettük mi azért, hogy kiféle.

Na de azt azért el se tudtuk volna képzelni – mivel sem a feketézők, sem a malmosok vagy az egyéb árdrágítónak mondottak csoportjába nem tartozhatott a fajtájának –, hogy egyszer csak fekete autóval jöjjenek érte, és úgy vigyék el, hogy nem tud oda-szólni még egy viszontlátást se, vagy hogy fájront, a rendelésnek vége! Volt, aki nyomban azt kezdte pusmogni, hogy biztosan morfiummal sáftelt, mert hallott ő nemrég

ilyen orvosokról, de az asszonyok leintették, hogy kicsoda, Lojzi doktor?, ugyan, hagyja már el az ilyen beszédet.

Alkalmazandó bánásmódról senki nem mondott semmit. Honnan tudhattuk volna, hogy – mint azt alhadnagyunk mondta – kesztyűsebb kézzel vagy ellenkezőleg kellett volna eljárni, hát akkor mért utólag raportoznak aztán az emberrel? Hát mit mondtunk volna ennek a hepciáskodó doktornak, hogy hova visszük és miért, ha mi se tudjuk?, csak hogy van egy cím, és oda, aztán kész, de hát ezt mégse lehet mondani, hát csak a kuss maradt. Már úgy is, mint beszólás, meg úgy is, mint hallgatás. Meglett az utca, zuglói villa, csöngetés, kijön a muki papucsban, leeresztett hőzentróglival, ilyen és ilyen elvtársat keressük, ő az, jól van, utas átadva, erőt, egészséget, mondtuk – de csak volna.

Mert akkor az elvtárs már vigyorogva tolakszik át köztünk, a doktor meg, ahogy kikászálódik, igen cifrán elkáromkodja magát – hát néztünk is nagyot ezen, hogy ne basszameg az a tót kurvaisten.

Lojzikám!, borul a nyakába ez a hőzentróglis, Jankó, te marha!, csóválja fejét a doktor, és még könnyeznek is.

Hát te hozattál ide, te kötélrevaló?!

Na mit szólsz?, hiába bujkálsz, csak kikutattalak!

Akurvaélt, hát ezek puszipajtások, nekünk meg ezt mért nem mondta senki?, úgy-hogy sürgősen letisztelegtünk, és elkotródtunk, de hát ezek akkor ránk se bagóztak többet, csak utána lettünk lekúrva.

Ettől kezdve aztán Kaiser számára váratlanul megszépült a nap, Dusza János bevett egy pazar lakásba, eldicsekedvén, hogy nősilése alkalmából pár hete költöztek csak ide, s mielőtt még a doktor megkérdezhette volna, kit vett el, az egyik benyilóból egy takarító fiatalasszony emelkedett föl a lavórja mellől, parasztpruszlikban, gyökérkefével a kezében, formás combjára fölötött szoknyában, melynek csomóját most pironkodva oldozta ki a vendég láttán. Hogy ez az ő Zsofkája, mutatta be Dusza, hát, csak hazament érte, hogy akar-e pesti asszony lenni, és akart, így és így hívják, emlékszik tán Lojzi a családjára, de Kaiser nem emlékezett, hanem inkább gratulált mindkettejüknek.

Mikor aztán Zsofka elszabadkozta a magát – s megvolt a véleménye a nem-tudjakiféle nagyságosékról, akik innen ki lettek telepítve, de egy padlót föl nem bírtak tisztességesen súrolni, ő most tart éppen az utolján, a doktor úr el nem tudja képzelni, mi koszt kellett itt fölvakarnia neki a tíz körmével –, kisetett a konyhába, hogy befejezze a vacsorafőzést.

Akkor a férfiak konyakkal koccintottak a viszontlátás örömeire, kifaggatták kicsit egymást, a holtakra gondolva elszorodtak, megint fölvidultak – már csak a föltálat kacsasült és a lekváros kifli otthonias ízeitől is, meg a pompás bortól –, ám egyelőre inkább közös ismerősöket tárgyalva ki, mint saját magukat.

A fiatalasszony elmosogatott, meg is ágyazott a doktornak, sőt már el is köszönt, mert ő továbbra is a tyúkokkal fekszik és kel – de azért a Jankót csak odaereszti még, tréfálkozott Kaiser, mire Zsofka fülig elpirulva fordult be a hálószobába –, s még ezután is kellett Duszának majd' félóra, míg végre föltápáskodott, hogy na jöjjön a Lojzi, hadd mutassa meg a dolgozószobáját.

Kaiser azt hitte, hogy azt az egészen remek íróasztalt kell megcsodálnia, ott, az ablaknál – egyébként is föltűnt neki, hogy Duszák a jelek szerint a kissé lehasznált és

hiányos, ám így is figyelemre méltó bútorzattal együtt kapták a lakást –, de a zavartan tébláboló Jankó ekkor lecövekelt a ruhásszekrény elé.

Hát tudod, s elgrimaszolta magát, lehet, hogy meg fogsz lepődni, azzal kitérte a szekrényt, megnézte magát a bal oldali ajtó tükrében, majd sarkon fordulva rámeredt a teliaggatott másik ajtóra, és azt mondta: Lojzókám, taníts meg engem nyakkendőt kötni!

Baszd meg, hát ezért...?!

De most... mért?, hát... kit kérhetnék én meg? Mert eddig vígan elvoltam a kihajtott gallérral, még az esküvőn is, de most, hát az a helyzet, hogy a jövő héttől kineveztek prágai követnek...

Micsodának...?!

...és elő van írva az az átkozott protokoll is! Na most akkor kérdezzem meg a kultúrattasémtól, hogyan kell hurkot kötni?, hogy kiröhögjön?! Törtem a fejemet, hogy kit ismerek én, régi embert, aki nyakkendőt hord, és egyedül te jutottál az eszembe. Na, mondom, úgyis milyen rég láttam a Lojzít, egy-két telefon – hát másnapra megvolt a címed, munkahelyed, minden!

És azt is a protokoll írja, hogy egy nagykövet már vacsoravendéget is csak az ávóval hozhat?

Ne haragudj... hát megijedtél?

Kaiser legyintett, na, mutasd a nyakad! Lerántott a zsinórról egy nyakkendőt, odaállt Dusza Jankó mögé, s átkarolva őt, kezdte hurkolni a csomót – ám fele úton megállt. Hogy ő csak azzal a feltétellel, ha Dusza elárulja, minek vagy hát kinek köszönheti ezt a szépen ívelő karriert. S akkor a Jankó szégyellősen bevallotta, hogy hát... meg-tetszett a... – s fölfelé bökdösött az ujjával.

Kinek?

Hát a... s akkor az látszott a tükörből, hogy a szemét fordítja a plafonra.

Csak nem magának a kopasznak?, ámult el Kaiser, de akkor Dusza elég élesen rászólt, hogy nana, azért...!, holott még mindig összeölelkezve álltak a szekrénytükör előtt.

Legalábbis így képzeljük.

Rába György

SZÁMON KÉRŐ ÉBREDÉS

Félálomban féléberem
 döbbenetedre fölkiáltasz
 vijjogó hangon *nem oh nem*
 és nem tudod ez mire válasz
 s ahogy közben eszmélkedel
 rossz párválasztás elhibázott

barátság foglár munkahely
 hol nem ismerted csak a jármot
 rendre eszedbe ötlük és
 a rád szegezett puska újra
 s ajtódon éji döngetés
 hogy is léphettél ilyen útra
 és majd reggelre ráncaid
 gyérülő hajad a tükörben
 ítéleted részletezik
 elalszol ismét kimerülten

ÓDA LÁBUJJAIMHOZ

Hódolatom Felség erős nagyujjam
 a szilárd rend hatalom talpköve
 te vaskos méltóság utadba álló
 székláb bútor merénylete se sérthet
 a többiek csak incifinci népség
 alattvalók bár néha mozgolódnak
 fickándozó huncut jelenlevők
 kiváltképpen nyüzsög ez a közepső
 vigadó kedvében a nevetlen
 zilálja megszegi a protokollt
 névtelen szürke hétköznapokon
 a hejehuja farsangi multság
 lázadozik felsőbb nyugalom ellen
 s mit mondjak arról amit a kisujj
 művel ez a törpe Zoli bohóc
 összehúzódik majd oldalt kirúg
 a nagyzó beképzelt csópp csibész
 még egy cipő bőrtönébe szorítva
 is csak ropja a maga kozáktáncát
 Felség nagyujj uralkodói tisztet
 hogy trónod a lábfejbe betonozva
 aprócseprők permanens forradalmát
 elviselje s együtt is éljen ezzel

TÉRDEIMEN INNEN

Reggel Ágyamon fölülök
 átkulcsolom két térdemet
 határposztok innen tovább
 rajtuk túl nem ragadhat el
 sóvárgás makacs úti láz
 a csontjaimnál trópusibb
 üdülőhely célja felé
 nincs érvényes útlevelem
 vonat- vagy repülőjegyem
 turistavágyat oltani
 őrt állnak gyöngye porcaim
 s nincs váltás vesztegethető
 hát várnom rá sincsen miért
 hagyom hogy hintáztassanak
 hadd vigyenek a vérerek
 a rejtélyes utaztatók
 legyen bár belső baleset
 az irány

Horváth Elemér

EVENING LAND

csillagok közé nyújtják meztelen
 karjaikat az erdő gallyai
 kőfalon repkény aluszik sötét
 gondjaival bajlódik a bogár

horizonton birodalmi tüzek
 s falusi kocsmá ég magányosan
 vackán a vándor átfordul megint
 s virrasztóan behúnyja a szemét

kései autó fut át a hidon
 fénynyaláb söpör kóbor bokrokat
 kertek alatt istenfélő kezek
 viszik hazájába az idegent

DŰLÓÚTON

az árok partján beérett a nyár
a katáng őszi delíriuma
elkezdődött remeg a levegő
az ég alján ahol a torony áll

megyünk a hűsítő patak felé
ahol medrét kitaposta egy nemzedék
amely meghalni készül csöndesen

maradj nyugodt hajdani kék gyerek
ha hallod a víz arany csobbanásait
homlokodon gyöngyöző elmúlás
a gyerekkor kísértete

ezüst
harangokra figyel mielőtt távozik

ERŐLTETETT MENET

nem tudom hogyan bírta ki
a férjét kinyírta egy gyilkos csőcselék
azért mert zsidó volt?
azért mert költő?
azért mert mindkettő?
ha olvasom a verseit
rendszerint elbőgöm magam
aztán kamaszosan
kinyílik a bicska a zsebemben
de nem segít
én is csak legfeljebb költő vagyok
hiányérzetek tulajdonosa
konkrét kiebrudalt
a par excellence idegen
s az élet megy tovább
közömbösen banálisan
nem tudom hogyan bírta ki
kicsi öregasszony a messziben
s mindörökre szőke és fiatal

Miskolczy Ambrus

A SORS ÉS A „SORSTALANSÁG” TÖRTÉNETISÉGÉHEZ¹

Kertész Imre, Camus, Eliade, Dosztojevszkij és a Nobel-díj

A Nobel-díjnak köszönhetjük, hogy a SORSTALANSÁG-ot oly sokan elolvastuk. Talán azért is, mert sznobok vagyunk. De ez is csak egy érv a Nobel-díj és egyfajta sznobizmus mellett, azok számára is, akik nem fálják a kortárs irodalmat. Az elmúlt idők bizalmatlanságra neveltek.² Volt ok arra, hogy gyakran érezzük, milyen igaza van Camus-nek: az egyetlen Krisztus, akit megérdemlünk, az Meursault, A KÖZÖNY hőse. Teremtőjének Nobel-díja szintén meglepetésként hatott, de hát így tárul fel a világ oly csodálatos sokszínűsége. Ebben az esztendőben az, hogy volt és van magyar regény, amely a nagy irodalom része, mintegy enyhíti metafizikai szomjúságunkat. Hiszen, mint Camus írta: *„Egy regény sohasem más, mint filozófia képekben.”*³ És annál jobban tetszik, minél rejtettebb ez a filozófia, és képeiben minél inkább feltárul a világ dolgainak kétértelműsége is. Leginkább pedig talán az számít, hogy valamiképpen magunkra találjunk egy-egy irodalmi figurában, és kiéljük – lappangó – öngyűlöletünket is. Talán ezért is születtek.

Induljunk hát A KÖZÖNY világa felől a SORSTALANSÁG világa felé, megfordítva Cioran figyelmeztetését: *„ne nézd az olvasót”* – mármint: az író. Ma már például jobban láthatjuk, hogy Camus KÖZÖNY-ében milyen sok az önéletrajzi vonás, és míg a regényalak sorsa valami mély együttérzésre ösztönöz, írója idevezető élményeinek ismerete már inkább szánakozást vált ki. Kis hazugságok állnak össze nagy koncepcióvá. De hát, mint Franz Blei hangsúlyozta önéletrírásában: *„Egy író nem tesz mást, mint hogy írva közli azt, ami életéből vagy abból, amit átélt, lényeges, vagy amit annak tart.”* És így: *„Az emberek az önmagukról szóló hazugságokban több igazat mondtak ki, mint az igazságokban.”*⁴

Ezért vagy ennek ellenére izgat A KÖZÖNY – már-már gnózis felé hajló – teológiája vagy filozófiája. Ez nem ok, hogy ne élvezzük a megjelenítés lényegre törő realizmusát, amikor szinte látjuk, hogy a moziból kijövő fiatalok mozdulatai a filmhősökre emlékeztetnek, vagy amint a kutyasétáltató öregúr hű ebével veszekszik. Izgalmas a mű szimbolikája: a napfény vakításával megvillanó penge nyomán elszabaduló gyilkos, vak düh öt lövéssel ér véget, mint ahogy öt dobütéssel kezdődik a SORS-SZIMFÓNIA is, hogy aztán eltűnődjünk, vajon Meursault megkapja-e a köztársasági elnök kegyelmét, vagy úgy lép a veszthelyre, ahogy ígérte, élvezve – talán az isteni kegyelem igenlésének nosztalgiájával – a gyilkos látványra szomjazó közönség feléje áradó gyűlöletét.

Hosszas és terméketlen vitát lehetne folytatni arról, hogy A KÖZÖNY-ben és a SORSTALANSÁG-ban mi több, a hasonló vagy a közös vonás. Valahogy kiegészítik egymást. Némi leegyszerűsítéssel szólva: Camus-nél az ember áll szemben a világgal, Kertésznél a világ áll szemben az emberrel. A KÖZÖNY (mert Gyergyai Albert mesteri műfordításában így tolmácsolta magyarul a francia címet, ami L'ÉTRANGER = Az Idegen), hogy érzékeltesse a világ közönyét és a főhős látszólagos közönyét, azzal kezdődik, hogy: *„Ma meghalt anyám.”* Ezzel megszakadt az, ami Meursault-t a világhoz és a világot magához kötötte. A SORSTALANSÁG első mondata: *„Ma nem mentem iskolába.”* Ebből a jelen időben élő ember belső derűje szól. Még azután is, hogy megtudjuk az okot: *„apámat behívták*

munkaszolgálatra”. Ennek okáról nem szól az elbeszélő, persze nem nehéz kitalálni, főleg, ha megtudjuk, hogy az iskolától „*az üzletünkig*” menve, „*a könnyű ellenszélben*” azért nem gombolta ki a kabátját, „*mert eltakarná sárga csillagomat, ami nem volna szabályos*”. Márpedig itt szabályok érvényesülnek. Szabályos még a kamaszderű is, az például, ahogy nagyokat kacagnak a gyerekek, amikor a rendőr megállítja a buszokat, és egymás után leszedi őket, és természetesen „*igen nevettek, hogy én is megérkeztem*”. De szabályos-e vajon az elbeszélő rácsodálkozása is a világra, a világ sokszínűségét elnyelő és helyettesítő ellenvilág változatossága? Kettős rácsodálkozás: az író rácsodálkozik a világra, az olvasó az íróra és elbeszélésének tárgyára. Jól kiszámított, mégis természetes naivitás, amelyet a CANDIDE-ből éppúgy ismerünk, mint az ÁBEL-trilógiából. Csak a helyzet más: ez itt nem a világok lehető legjobbika, és nem lehet senkinek sem túljárni az eszén. A szögesdrótok között nem élhet ilyen illúzió. Pedig ez a belső világ a külsőnek valamiféle mása. Valamiféle laboratóriumba kerülünk, mint Camus PESTIS-ében. Csakhogy ez valóságos, és nem csak modell, amely sehol sincs, ám elemei mindenütt fellelhetők. A SORSTALANSÁG emberei valóságos emberek, még ha másképpen hívták is őket, másképpen beszéltek és cselekedtek, ám mégis olyanok lehettek, amilyenek megismerjük őket. Ez a természetesség megrendülést vált ki, és a rácsodálkozás döbbenetét: mi lehet még ebben a kiismerhető és mégis kiismerhetetlen labirintusban.

A túléléshez szerencse kell, pártfogó, őrangyalként fel-felbukkanó emberek segítségével. Megvannak a „menekvés”-nek vagy „menekülés”-nek is a technikái. Az első az elvonatkoztatás, mert: „*Igaz, tény: képzeletünk még a rabságban is szabad marad.*” És sikerült, amíg dolgozni tudott: „*magam egyszerűen nem voltam jelen*”. (196–197. o.) Aztán el lehetett bújni, aludni, hiszen „*egyórányi alvás minden kockázatot s bármi árat is megér, utóvégre*”. (201. o.) A harmadik a szökés, ami kivégzéssel ér véget. De ha az ember beteg, akkor már nyugodtan átadhatja magát „*a gondtalan álom*”-nak. (289. o.)

A túlélés titka azonban alighanem az ember belső energiája, ami – lehet, profánul hangzik, de – valamiféle humor, az, hogy az ember még bizonyos esetekben is meg tudja mosolyogni a világot, amikor nem kellene, és egyáltalán nem teszi szívesen. Egy példa: az unalom ironikus szemlélete. „*Így is jöttem rá: még Auschwitzban is lehet, úgy látszik, unatkozni – föltéve, hogy az ember kiváltságos. Várakoztunk, vártuk – ha meggondolom, azt tulajdonképp, hogy ne történjen semmi. Ez az unalom, együtt ezzel a furcsa várakozással: azt hiszem, ez az a benyomás, megközelítőleg, igen, ez jelentheti valójában igazán Auschwitzot – már persze az én szememben.*” (150. o.)

A modern unalom általában nem játékos jelenség. A gnosztikus gyűlölet egyik formája. Gondoljunk Sartre unatkozó (és utálatos) figuráira. Úgy tetszik, mintha Kertész Imre a derűsnek tetsző ironia távlatába helyezné az unalmat. Valójában a SORSTALANSÁG unalma a lét és a nemlét határán érvényesül. Amikor már nincs helye a kiszolgáltatottságról való gondolkodásnak sem. Auschwitz határkő az emberi történelemben, annak szemléletében. A SORSTALANSÁG hőse vagy hordozója nem tetszeleg az unalomban, amit valamiféle hirtelen önüdvözítő kinyilatkoztatásszerű megvilágosodásnak kell követnie, mint ennek élményét Sartre is eljátszotta, hiszen maga is gyermeke volt annak a XX. századiságnak, amely ezernyi szállal kapcsolódott a gnóizishoz, ha nem abból fakadt.

A SORSTALANSÁG gnózisellenes. Fel sem vetődik a kérdés: ki teremtette ezt a világot. Egy rossz Isten? – mármint a gnosztikusoké. Igaz, a gnózis intézményesítésének mérnökei, az obskúrus náci „filozófusok”, mint Rosenberg és társai, sem mentek el mind idáig, mert a teremtésben való együttműködés romantikus gondolatfoszlányát nem

akarták elejteni. Viszont keresték, kutatták, mi rontotta el a világot. Meg is találták; a zsidóban. A zsidó szimbólum, és egyben minden önmagukban fellelhető rossznak hordozója és forrása. Hitler – a modernitás okkultista szubkultúrájából felbukkanó bohémszerű figurából lett kis altiszt – meg is konstruálta a maga negatív revelációját, amikor a MEIN KAMPF-ban egy bécsi ortodox zsidó láttán a zsidó bacilusról és Luciferről való képzeiteit valamiféle kinyilatkoztatássá (és annak paródiájává) rakta össze, természetesen utólag, a még hűséges barát, a jobb tollú, műveltebb és némileg talán őszintébb Hess segítségével, így építve fel a maga „gránit világnézetét”, és ezzel akkor győzött, amikor már Németország is kifelé indult volna abból a válságból, ami az embereket fogékonyra tette a náci messianizmus iránt. Az emberi testiséghez való kétértelmű viszony, a test (ön)gyűlölete a náci világban már a test felbomlásztásának, majd megsemmisítésének racionális programjává válik. Nem véletlen, hogy Goebbels, Göring, Himmler, Hitler viszonya a maguk testéhez eléggé problematikus volt, és aztán megtalálták a módját, hogy a másét likvidálják. Ezért is indított Hitler – mint Carson Mann fejtegeti – három háborút: önmaga, a világ és a zsidók ellen, és ez utóbbival – a sunyi háborúval – próbálva kompenzálni a világ elleni háború kudarcát és az önmaga elleni sikerét. Nem véletlen, hogy a mindent – gondosan és körültekintően csak szóban – elrendelő Führer nem látogatta meg a koncentrációs táborokat, miután a zsidókat mint a nem természet vérfertőző bacilusait ebbe a maga által életre hívni parancsolt ellenvilágba taszította. Pedig mennyire emlékeztet itt minden a – jobb szó híján – normalitásra: *„Még valamit el kell ismernem: másnap megettem, sőt harmadnap már vártam is a levest. Egyáltalán, az étkezés rendjét Auschwitzban furcsállnom kellett. Reggel hamar megérkezett egy bizonyos folyadék, a kávé, mint mondták. Az ebédet, azaz a levest meglepő korán, már úgy kilenc óra tájban tálalták.”* (151. o.)

A külső világ normális hierarchiája a szögesdrótok mögött, sőt már az odavezető úton is érvényesült, és ezen az úton megkezdődött a közösségi és az egyéni identitás felmorzsolása, hogy aztán magától is folytatódjék a felmorzsolódása. Kint a magyar csendőr szedte el holmijukat. *„Ahoval ti mentek – vélekedett ugyanis –, ott többé már nem lesz szükségetek értékekre.”* És különben is, miért ne adnák neki, amijük van, mert, tette hozzá: *„Hiszen ti is magyarok vagytok végeredményben!”* De aztán megneheztelt, és ki is fakadt, amikor vizet akartak, mielőtt átnyújtották volna az óhajtott tárgyakat: *„Büdös zsidók, még a legszentebb kérdésből is üzletet csináltok!”* (94–95. o.) Az imígyen szólónak és örök társainak mentségére is találunk valamit, azt, hogy *„őket is a haza büntette meg, szigorúan nézve”.* (178. o.)

Bent, a tábori világban kapunk képet *„arról a fura társaságról, testületről, fajzatról vagy miképp is hívjam”,* munkácsi és sátoraljaujhelyi állandóan imádkozó – ortodox – zsidókról, akik *„ütemesen előre-hátra himbálózva mormolják magukban kifogyhatatlanul, mint valaha le nem törleszhető adósságot: az imádságukat”,* és közben oda-odasúgják a melléjük kerülőnek, hogy mi mindent árulnak, például: kést vagy levest. A magyar számukra csak üzleti nyelv, aki pedig nem beszél jiddisül, nem zsidó. *„Reds di jiddis? – hangzott első kérdésük. Mikor mondtam nekik, sajna, nem: végeztek velem, leszerepeltem, [...] s csak bámultam, hogy, végtére állítólag az üzlet világában jártas emberek mint ragaszkodhatnak ennyire esztelen mód egy oly dologhoz, amelyből ily sokkal több a káruk, ennyi sokkal több a ráfizetés, mint a haszon, a végeredményt nézve.”* (175–177. o.) Az üzlet mégis üzlet. Egyszer egy kis sóért akart többet kapni, de a kereskedő nem hajlott alkura, és megismételte: *„te nem zsidó”.* Mire: *„Kérdeztem tőle: – Akkor mért vagyok itt? – Honnan tudja én aztat? – vont a vállát. Mondtam neki: – Rohadt zsidó! – Attól meg nem adok olcsóbban – válaszolta.”* (207. o.)

Vonz és taszít az ortodoxok világa. Először az imádkozó rabbi láttán „*imádkozás helyett aludni vágytam inkább*” (187. o.), hogy aztán később, mikor a szökevények kivégzése után felhangzik a Kaddis, „*a zsidók imája a holtak tiszteletére*”, jelentkezzen, „*nem tudom, miért, bizonyos hiányérzés, sőt némelyes irigység, most először sajnálkoztam kicsit, hogy nem tudok magam is – pár mondatot legalább – a zsidók nyelvén imádkozni*”. (204–205. o.)

Az identitásérzések és -fogalmak valamiféle zűrzavarának és kikristályosodásának lehetünk tanúi. Az ortodox zsidókat a „nem zsidók” nem is úgy nevezik, hanem finneknek (mint megtudjuk a regényből is, *fin jiddisül -ról*, a munkácsiak ezért: *fin Munkács*). Elutasító magatartásuk nyomán: „*Akkor, aznap is tapasztaltam, hogy ugyanaz a feszélyezettség, ugyanaz a bőrviszketeg, ügyetlenség fogott köztük némelykor el, amit még odahazulról ismerek, mintha valami nem egész egyeznék a rendes eszménnyel, egyszerűen: némiképp valahogy, mintha zsidó volnék, s ez mégis, fura dolog kissé, utóvégre is zsidók körében, egy koncentrációs táborban, úgy találtam.*” (177. o.) Később viszont azért nevétek ki egy soknyelvű társaságban, mert mikor jelezte, hogy Ungar, valaki magyarul megjegyezte, hogy „*khenyir*”, azaz: kenyér, amiből kiderült, hogy az illető „*ismeri már, mégpedig igen alaposan a fajtám*”. Egyébként ez: „*Kellemetlen volt, és szerettem volna valamiképp az értésükre adni: tévedés, hisz a magyarok meg engem nem tartanak maguk közé valónak, hogy nagyjából-egészében én is csak osztozhatom a róluk való nézetükben, s hogy igen furcsa, mi több, méltánytalan dolognak is találok főként, hogy itt meg épp ómiattuk nézzenek rám görbe szemmel.*” (249–250. o.) Most még „*fajtám*” a magyar. Később, amikor mások kérdezték, hogy miért „*lettem letartóztatva*”, a válasz: „*ugyanabból az egyszerű okból, amiért mások is az én fajtámból*”. (269. o.) Amikor pedig egyik cseh jótevője jelezte, hogy azért nem beszél magyarul, mert „*igen nem szereti a magyarokat*”, akkor csak igazat adhatott: „*egészében nézve magam se igen találnék sok okot a szeretetre*”. (282. o.) Ahhoz haza, Pestre kell érkezni, hogy meg tudja mondani, „*mit jelent az, hogy »zsidó«: semmit, nekem s eredetileg legalább semmit, míg csak el nem kezdődnek a lépések*”. (329. o.)

Mik is ezek a lépések? – ez az egyszerű szó, amely az auschwitzi út elkerülhetetlen eleme.

De lássuk előbb, honnan ez a komor hang? – amely elűt a naivnak tetsző elbeszélő hangtól, ez már a tábori világra való természetesnek tetsző rácsodálkozásé, és a valóság valóságát és valótlanságát érzékelteti, mintha valami rossz káprázat hatalmában lettünk volna. Ennek egyébként még akkor sincs vége, amikor bejelentik, „*wir sind frei*”, de este elmaradt a leves, ami „*tegnap még nem fordulhatott volna például elő*”, viszont amikor megkezdődött a főzés, „*akkor gondoltam csak – meglehet, először komolyabban – magam is a szabadságra*”. (299. o.)

A szabadság valamiféle ajándék, de olyan, amelyért harcolni is kellett. Tudjuk, Buchenwaldban sikerült fegyverrel felkelni. És láthatjuk, amint a felkelés előestéjén az „ápoló” egy pillanatra megmutatta fűrészelt csövű karabélyát: „*valami oly mozdulattal a melléhez szorítva, hogy már-már én is szinte a karácsonyfa alatt, a régidő óta várva várt becses ajándék birtokában éreztem magam*”. (296. o.)

Mire utalhat a karácsony? Egyszerű szófordulat, gyermekkori emlék? Vagy utalás arra, hogy most kezdődik a kálvária? – amikor már el lehet indulni hazafelé. És nach Hause – amint a „kórházban” mondták annak, akit visszaküldtek a kommandóba, hogy dolgozzon, amíg tud...

Kérdés: itthon miként szakadhat vége a káprázatnak? „*Haza is körülbelül olyankor értem, mint mikor elmentem.*” (301. o.) Fokozatosan, ahogy közeledik az elhagyott világ, elhalkul a „naiv” hang. A visszatérés fojtogatóbbnak tűnik, mint a távozás. Egyik cseh

kisvárosban, ahol „*a cseh mellett már magyart is sokat hallottam*” (nyilván a Felvidékről deportáltak beszéltek), és érdeklődtek hozzátartozóik iránt, de hát nem adhatott felvilágosítást, mert a „*koncentrációs táborokban általában nincs igen nevük az embereknek*”, és külsejük után sem azonosíthatók, hiszen „*többnyire igen megváltoznak*”. A végén csak egyvalaki érdeklődött a gázkamrák iránt, „*arra volt kíváncsi, ami meg is mosolygatózott kissé, hogy láttam-e a gázkamrákat. Mondtam is neki: – Akkor most nem beszélgetnének*”. De nem nyugtatta meg a válasz: „*merev, mintegy a dolgok közt rendet, világosságot teremtő arccal – Ön személy szerint, a saját szemével azonban mégsem győződött meg róla –, s el kellett ismernem: nem. Amire ezt a megjegyzést tette: Vagy úgy – majd kurtán biccentve tovább sétált, mereven, kihúzott háttal, s úgy néztem, hogy elégedetten is valamiképp, hacsak nem tévedtem*”.

Dosztojevszkij figurát láttunk. Tudjuk, Dosztojevszkij ellenszenves figurái általában kövérek. Pocakjuk demonstrációs effektusra utal. Kertész Imre tapintatosabb: „*csak inget meg nadrágot viselt, közbiul pedig a két hüvelykujját, melyeket kétoldalt a nadrágtartójának szarai mellett illesztett az övhely mögé, míg a többi ujjja meg kívülről dobolt, játszadozott a szöveten*”. (305–307. o.) Ez is tehát kövérkés lehetett, valami úr(hatnám)féle. Dosztojevszkij dagadozásba csökött figurái általában valami képtelenséget mondanak. Itt a gesztus, a gázkamrák utáni érdeklődés módja a képtelenség. Az egész jelenet megrajzolásának ironiája kemény ítéletet sugall. Igaz, tapasztalati tény is jelez, sokan nem tudták elhinni, ami történt, sokan nem akarták, sokan mindkettőt, ahogy az a bizonyos Abwehrmechanismus megköveteli. Csakhogy itt már az Auschwitz-tagadás pseudo-folklorja veti előre árnyékát.

Aki a lágervilágból jött, annak Pesten már úgy tetszett, hogy a „polgáriasan” öltözött, fehér inges, nyakkendőes emberek úgy járnak-kelnek „*fontos ügyekről tanakodva megint, méltóságtelien, úgy, mint mikor ennek előtte még Auschwitzba mentek*”. A SORSTALANSÁG nagy kérdése – az emlékezés és emlékezet – lassan körvonalazódik. Nem véletlen, hogy a Nefelejcs utca táján keresi a megtérő a lágerbeli barátot, és hiába. Helyette egy újságíróval találkozik, aki akarva, nem akarva azt a világmegváltó zszurnalizmust képviseli, amelyben mi is élünk egy kicsit. Fogalmai, rémségek, borzalmak, pokol, nem illeszkednek a SORSTALANSÁG hősének nyelvébe. Hiszen „*a pokolt nem ismerem, és még csak elképzelni se tudnám. De ő kijelentette, ez csak afféle hasonlat: – Nem pokolnak kell-e – kérdezte – elképzelnünk a koncentrációs tábor? – és azt feleltem, sarkammal néhány karikát írva lábam alá a porba, hogy ezt mindenki a maga módján és kedve szerint képzelheti el, hogy én részemről csak a koncentrációs tábor tudom elképzelni, mivel ezt valamennyire ismerem, a pokolt viszont nem*”. (316. o.) Önmagunkkal szembesülünk. A kinti ember nagy szavainál általában jobbkat nem nagyon tudunk, de ezek, szembesítve a bentről jött ember tapasztalataival, többé-kevésbé komikusak. Innen az egész helyzet mélyen tragikus jellege. Annál is inkább, mert a pokol, borzalmak és hasonló kifejezésekkel élnek azok is, akik ugyancsak Buchenwaldba kerültek. (Például az erdélyi magyarság létkérdéseinek oly merész szószólója: Gáll Ernő, aki azért megszerezte a jogot és tapasztalatot ehhez a szókincshez.) Az újságíró magatartásának őszinteségében és jóhiszeműségében sem kételkedhetünk. Kíváncsisága arra jó, hogy vallomást csikarjon ki. Három kurta, ám a láger utáni helyzetet is tükröző választ. A kérdésre, hogy „*mit érezek most, újra itt-hon, s a város láttán, melyet elhagytam? Mondtam neki: – Gyűlöletet*”. Az együttérzést kiemelni hivatott megjegyzésre: „*jól tudja, hogy kit gyűlölök. Mondtam neki: – Mindenkit*”. A megértő magyarázatra, hogy „*sokat kellett nélkülöznöm, éhezniem, és valószínűleg vertek is talán [...] mondtam neki: természetesen*”. (313–314. o.)

Háromszor hangzott el: „*mondtam neki*”. A hazatérés is három felvonásból áll. Az el-

ső kettőt láttuk, a harmadik a legdrámaibb. Az csak felvezető elem, hogy a hazatérő családi lakásába – természetesen – beköltöztek. De a régi atyai barátok körében fakadtak fel a sebek. És ott lehetünk tanúi annak, hogy miként öltözik szavakba a „megvilágosodás” élménye, és miként körvonalazódik Auschwitz magyarázata. Már az újságírónak tudtára adja, miként „kell” az egészet „körülbelül elképzelni”, ott, ahol „*az idő segít*”, mert miután megérkezünk „*egy, ha nem is éppen fényűző, de egészében elfogadható, tiszta, takaros állomásra*”, ott „*csak lassacskán, időrendben, fokoként világosodik meg előttünk minden. Mire egy fokozaton túl vagyunk, magunk mögött tudjuk, máris jön a következő. Mire aztán mindent megtudunk, már meg is értettünk mindent. S mialatt mindent megért, ezenközben nem marad télen az ember: máris végzi az új dolgát, él, cselekszik, mozog, teljesíti minden újabb fok minden újabb követelményét. Ha viszont nem volna ez az időrend, s az egész ismeret mindjárt egyszerre, ott a helyszínen zúdulna ránk, meglehet, azt el sem bírná tán se koponyánk, sem a szívünk*”. (316–317. o.)

Az újságíró ebből nem sokat értett. Mégis, amikor a SORSTALANSÁG hőseit a családi barátok figyelmeztetik: „*el kell felejtened a borzalmakat*”, és erre újra kellett gondolni mindent és azt is, hogy „*mit jelent az, hogy »zsidó«*”, akkor az újságíróval folytatott beszélgetés is segítette: „*Semmi sem igaz, nincs más vér és nincs egyéb, csak... akadtam el, de jutott hirtelen az újságíró szava az eszembe: csak adott helyzetek vannak és bennük levő újabb adottságok*.” Ezeket keresztül vezetnek azok a bizonyos „lépések”. „*Mindenki lépett, amíg csak léphetett: én is*” – és: „*Ők is megtették a maguk lépéseit. Ők is előre tudtak, ők is előre láttak mindent, ők is búcsúztak apámtól, mintha már temettük volna, és később is csak azon kaptak össze, hogy helyiérdekű villamoson vagy autóbusszal menjek-e Auschwitzba...*” Mire a reakció: „*Még talán mi vagyunk a bűnösök, mi, az áldozatok?!*”

Vajon csak azoknak szólt a szemrehányás, akik akkor ott voltak, miközben: „*Kissé sajnálom is, hogy csak ővelük, s nem értelmesebb, hogy úgy mondjam, méltóbb ellenfelekkel állok szemben*.” Talán a szemrehányás a – jobb szó híján nevezzük – „keresztény” közönynek szól, ha szóra méltatná. Ilyenkor eszünkbe juthat a csalhatatlanságba csalatkozott politika – némileg zezguzos és ki tudja, milyen kénytelenségekből is – vonala, amelyet Márton Áron 1944. májusi kolozsvári beszédében próbált áttörni, és úgy átléphetett a központi hivatalos vonalon, hogy a mai napig húzódik nagy erdélyi püspökünk szentté avatása, talán nemcsak ezért, hanem egyéb magas geo- és etnopolitikai megfontolásokból is. Közben „*a lépések*” hallatára már-már felhallatszik a felelősségáthárító szólam: hagyták magukat terelni. És még ki tudja, mi minden, amit a dosztojevskijji podpolfigurák szoktak mondani jobb-rosszabb pillanataikban, és úgy villanjanak fel a nagy képtelenségek, mint a XX. századiság építőkövei.

A XX. századiság egyik nagy építőköckája: a sors, pontosabban az, hogy ezt a fogalmat milyen tartalommal telítették. Vessünk csak egy pillantást ennek a szónak a kultúrtörténetére – a felvilágosodástól a náci rasszizmusig, jelen esetben: Moses Mendelssohntól Goebbelsig egy-egy idézet erejéig.

A német zsidó felvilágosodás mestere, Mendelssohn – Pajor Gáspár egykorú tolmácsolásában – így szötte „beszélgetésekkbe” a század tudását az emberi sorsról, egykorú magyar szóhasználatnál élve, az ember rendeltetéséről:

„*Mit árt, ha ezer kínok közt végezem is el életemet? Ha az által egyedül csak a szenvedő ártatlanság szépségét nyerte is meg az én lelkem, már azáltal bőven megjutalmaztatott minden ő szenvedése. A kín mulandó, a jutalom örökké tart. De mi jutalmazhatja azt meg eléggé, aki ezen kínok közt egész lételet elveszti? És az utolsó lehelettel az ő lelkének mindazon szépségeit elveszti, amelyeket ezáltal a győzelem által szerzett? Nem kegyetlen-é ezen embernek rendeltetése [ere-*

detiben: rendeltetés = Schicksal = sors]? *Lehet-é az igaz és jó, aki ezt így rendelte? És tégyük föl, hogy az ártatlanság érzése, mind ezen fájdalmas érzékenységeknél, sőt a halál kínjándl is, amelyet az ártatlanság az ő üldözője kezeitől szenved, becsesebb volna: lehetséges-e az, hogy a gonosztévő, az isteni és emberi jussoknak megsértője arra menjen, minekelőtte abból a vak megátalzkodásból, amelybe élt, ki nem ragadtatik, és a jóról és rosszról, helyesebb képzeleteket nem szerez magának? minekelőtte észre nem vészi, hogy ez a világ egy oly valóságtól [Wesen] igazgattatik, amely a virtusba gyönyörködik? Ha jövődő élet nincs, az isteni gondviselést éppen oly kevésé lehet megigazítani az üldöző, mint az üldözöttre nézve.*

Ezen szembe tűnő nehézségek által sokan elcsábíttatnak és az isteni gondviselést tagadják. Azt vélik, hogy a legfőbb valóság az embernek sorsával semmit sem gondol, jóllehet oly nagy szorgalmatossággal igyekezett az ő testi természetének tökéletességén. A virtus és a bűn, az ártatlanság és gonoszság, a neki való szolgálat vagy az ő rágalalmazása, mind egyike az egész világ igazgatója előtt; ezt állítják és több ily nevetséges és büntetésre méltó vélekedéseket, amelyekre szükségesképpen kell tévelyedniünk, míhelyt az igazság útját elvesztjük. Haszontalannak látom lenni kedves barátim, hogy ezen vélekedéseknek helytelenségekről többet szóljak, mivelhogy mindnyájan meg vagyunk arról győztetve, hogy az isteni gondviselés alatt vagyunk, és hogy minden rossz sem történik rajtunk, hanem csak az ő engedelmével.

Ellenben nekünk könnyebb és bátorosabb utunk vagyunk, hogy ebből a bolygó kertből (labirintus) kiszabadulhassunk. A mi szemünk előtt, mind az erkölcsös, mind a testes világ mutatják az ő teremtetőknek tökéletességét. Valamint a testi világba, a részekbe való rendetlenségek, zápor eső, földzengés, árvíz, döghalál sat. eltűnnek az egésznek tökéletességei között, hasonlóképpen az erkölcsös világba is, a társaságos embernek történeteibe, a rendeltetésébe [Schicksal = sors], minden elmúló hibák örökké tartó tökéletességekre, minden eltűnő rossz állandó jobbulására szolgál, és a szenvedések is csupa oly gyakorlásokká változnak, amelyek a boldogságra elkerülhetetlenül szükségesek. Hogy csak egyetlen embernek rendeltetését világosan láthatnánk, azt az ő egész folyásába és tartosságába kellene megvizsgáljunk. Csak akkor ítélnénk meg és akkor tanulhatnánk ki a gondviselés útait, ha az okos valóságnak örökké való fennmaradását, egyetlen egy, a mi gyengeségünkhöz alkalmaztatott szempont alá szoríthatnánk: és akkor higgyétek el kedvesim, sem nem rágalmozódnánk, sem zúgolódnánk, sem békételenek nem volnánk, hanem bámulással megtelve tisztelnénk és imádnánk a világ urának bölcsességét és jóságát.”⁵

Hegel, akit már megérintett a gnózis, a rosszat dialektikusan szemlélve úgy próbálta kihúzni a fenti okfejtés méregfogát, hogy azért az emberi történelem ne veszítse el üdvtörténet – világiastított üdvtörténet – jellegét. Csakhogy 1933. január 30-án Hegel meghalt – mondta állítólag Carl Schmitt, aki – ha valaki – ezt bizonyosan tudta. Egyik gyilkosa, Goebbels, akinek regénye – MICHAEL. EGY NÉMET SORS NAPLÓJEGYZETEKBE – a sorsinfláció terméke. Elég egy-két mondat ebből a jellegzetesen diletáns szöözönből: „Életünk bűn és bűnhődés láncolata, melyet felderíthetetlen törvényekkel ható sors igazgat.

Bűnön és bűnhődésen át az új, német emberhez.”⁶

Van némi profétai „zsenialitás” abban, ahogy ez a „regény” kilátásba helyezi a zsidóság kiirtását, amikor deklarálja „nem faj” (*Unrasse*) jellegét, továbbá jelzi a Krisztus és Marx közötti harc elkerülhetetlenségét, a pánszlávizmus és pángermanizmus bekövetkező háborúját. Na meg „hősünk” utolsó szavai is profetikusan programszerűek: „*Munka, háború.*” Meg is kezdődhetett a megváltás – e regénybe is foglalt – ígéréteinek valóra váltása.

A sors a náci szubkultúra, a lumpenfrivolitás kulcsszava lett. Az életre-halálra elszánt bűnöző és még a jobbacska értelmiségi is a bűn vonzásában azt hangoztatta, vagy az-

zal nyugtatta magát, hogy sorsát követi. Tehát – a belső monológ vagy okoskodás vég-ső következtetése – hadd vigye az ár, hiszen valami mély, számára felfoghatatlan értelme van vagy lehet az egésznek – valamiféle mítosz kultusznak a jegyében. Mert mítoszban élni, sorsot követve már sok mindent szakralizált annak, akinek erre volt szüksége. Jellemző, hogy Mircea Eliade A LABIRINTUS PRÓBÁJA című interjúkötetében önfeladt tudatossággal így szólta el magát: „Az aztékok számára az emberi áldozatnak az volt az értelme, hogy az emberi áldozatok vére a napistent és általában az isteneket táplálja. Az SS számára emberek millióinak megsemmisítése a lágerben szintén értelemmel bírt, ugyancsak eszkatologikus jellegűvel. Azt hitte, hogy a jót képviseli a rossz ellenében. Akár a japán pilóta.”⁷ Hite? Az SS úgy egészében? A főnökök kétségtelenül a gnosztikus halálgyár mérnökei voltak. De lejjebb? – ne is folytassuk!

Mégis érdemes folytatni, de nem itt és ezzel, hanem azzal, ahogy Eliade még 1974-ben, egy évvel a SORSTALANSÁG megjelenése előtt feldolgozta a lágermotívumot: az INCOGNITO BUCHENWALDBAN... című elbeszélésben a modern próza szerkesztési követelményeihez igazodva összevissza villantja fel az idősíkokat, és saját mítoszelméleteinek megfelelően tömértelen mennyiségű szimbólumot és szimbolikus helyzetet halmoz fel, amelyek többségre áttetszők. Próbáljunk meg dekódolni egy-két mozzanatot. Buchenwald például azt jelenti, amit Bukowina, azaz: tölgyes erdő. A színhely tehát Románia is lehetne, sőt az is. Hiszen a tét az, hogy a bukaresti színészcsapat, amely a játékban keresi a dolgok értelmét, jelentését, találja ezt meg, pontosabban nyilatkoztassa ki – ahogy az Eliade-féle szoterológia megköveteli. A tét tehát a megváltás, pontosabban: a gnosztikus önmegváltás. Az elbeszélésben szereplő hősök olykor mesterként egyszerű és olykor hosszú lére eresztett monológjainak és dialógusainak célja az, hogy „a szabadság problémáját”, amelyet eddig „zsidó-keresztény, egzisztencialista, marxista” összefüggésben vitattak meg, most „új perspektívába” helyezték, a hindu filozófia perspektívájába, melynek példaadó alakja a Boddhiszátva, akinek megadott, hogy itt hagyja a földi világot, de nem megy el, mert meg akarja váltani embertársait. „Buchenwald ezt jelenti: a helyet, ahol az embereket befogták, és úgy égették el, mint az egereket valami gázzal elárasztott kamrában.” Buchenwald „határhelyzet”, itt a szabadság csak „belső szabadság” lehet, és „mi nem vagyunk olyanok, mint a csapdába ejtett egerek”. Mert „bárki közülünk, ma, megérti Buchenwald lényegét és üzenetét”. Még akkor is, ha tudjuk, ha többször is elmondják, hogy „a belső szabadság szinte mindig felismerhetetlen”. A Boddhiszátva tudja, hogy „elégetik, de szabadon hal meg”. Igen, de miután mindig rejtett és rejtőzködő lény, a nagy kérdés az, hogyan azonosítjuk, és miként válaszol kérdéseinkre, mire a találgatás: „Tézise az volt, hogy lehet – elismerem, mindig azt mondta: lehet – lehet, hogy valamely filozófia, valamely gnózis vagy valamely vallásos szekta vagy kortárs műalkotás rejti magában a megváltás új változatát.” Boddhiszátva Buchenwaldban is előfordulhatott, mondják a beszélgető színészek, nem említve az ortodox zsidókat, akik ott is a maguk szakrális világában tudtak élni. De azt is tudjuk, hogy Eliade számára a Vaszgárda vallásos szekta volt, és ki vitatná gnosztikus jellegét, azt, amellyel a kereszténységet kiforgatta lényegéből? És a zöld ingesekkel oly mélyen rokonszenvező és mozgalmuktól új megváltást váró Eliade 1938 elején már jelen elbeszélése ötletének magját is papírra vetette, és pedig azon cikkében is, amelyben azt fejtegette, hogy az új világban „azok lesznek a félrecsúszottak, akik saját létük értelmét nem tudják feltalálni”,⁸ hiszen, fejtegette ki más alkalommal, a román nép őstörténete külön a németnél, tehát a következtetés: a román az igazi választott nép, még most is, a kommunizmus kellős közepén, ha ért a szóból. Csak meg kell találni a megfelelő utat, ahogy azt már járják is elbeszélésünk-

ben, ahonnan megtudhatjuk, hogy „a jövőt a jelen epifániájában is szabadon átélhetjük, bármilyen tragikusnak bizonyulna is ez az epifánia, bármennyire is a szerencsétlenségéből születik és a reménytelenség sorsszerűségéből”. És minden jó, ha jó a vége, a bukaresti–chicagói pszeudo-buddhizmus révén üdvözülő főszínész és főszínésznő – valamiféle nagy szintézist példázva – egymásra talál, mint Orpheusz és Eurüdiké, akik azért árják voltak – az SS-vulgáta szerint.

Az üzenetek kódolásának igénye és ténye nem csak az irodalmi önkifejezés belső logikájából következik.

Ha Auschwitz metafora, akkor Eliadénál az auschwitzi tapasztalat most román tapasztalattá is válik, és a románok – mármint román színészek – nyilatkoztatják ki a világnak a metafora mindenki számára, pontosabban a fogékonyak számára érvényes értelmét és jelentését. Annál is inkább, mert románok is bekerültek Buchenwaldba, és nem csak metaforikusan. A Németországba internált vasgárdisták egy részét ott helyezték el.⁹ A Gárda ugyanis – miután 1940 szeptemberében Antonescuval megosztotta a hatalomban – 1941 januárjában szembekerült az államfővel, és az kegyetlenül felszámolta minapi szövetségesét. Hitler szabad kezét adott a román marsallnak, de azért a biztonság kedvéért, hogy szükség esetén ötödik hadosztályként felhasználhassa őket, jó néhány gárdistát „kimentett”. Így kerültek románok német koncentrációs táborba. Eliade – egyik 1978-i magánlevele szerint – nem hitte, hogy minderről meg lehet írni az igazat: „*Nem hiszem, hogy meg lehet írni a legionárius mozgalom objektív történetét és bemutatni [Corneliu Zelea Codreanu] portréját. Még nem áll rendelkezésre elég forrás. Ma csak az apológiákat fogadják el (minden nemzetből csekély számú fanatikus) és a kivégzéseket (az európai és amerikai olvasók többsége). Buchenwald és Auschwitz után még a becsületesebb emberek sem engedhetik meg maguknak, hogy »objektívek« legyenek...*”¹⁰

Eliade nyílt kártyákkal játszott: emlékirataiban sem tagadta, hogy a Vasgárda alapító vezéré, Codreanut pozitív hősnek tekinti, és csak miután 1938-ban eltette őt láb alól a király, akkor lett az addig szerinte vallásos szektából, mármint a Vasgárdából vámpír, gyilkos terrorszervezet. Ha tovább gondoljuk, akkor alapvetően Codreanu gyilkosai voltak a vétkesek, és végső soron valamennyien „a történelem terrorjának”, a sorsnak az áldozatai, már aki tudja magának tudatosítani az áldozat értelmét és jelentését.

A sors és a sorskultusz iróniája, hogy Cioran még a 30-as évek derekán, amikor egy kis nőügy miatt megneheztelt Eliadéra, megírta róla A SORS NÉLKÜLI EMBER című cikkét, amire nem is maradt el a válasz; de évtizedek múltán, 1986-ban Eliadét „*kedvenc zöld fotelijében*” akkor érte a végzetes szélütés, amikor Ciorannak emez ifjúkori epizódra emlékező esszéjét is magába foglaló kötetét olvassatta.¹¹ És elmaradt a Nobel-díj odaítélése is, amire számított és számíthatott volna: a folklorisztikus közhiedelem szerint, úgymond – a nemzetközi zsidó összeesküvés megakadályozta a nagy kitüntetését...

Eliade frivolkodó lágerértelmezésénél a SORSTALANSÁG – többek között – pontosabb is: már az elején „*mintha valami esztelen színjátéknak csöppentem volna váratlanul a közepébe*”. (73. o.) Ennek a színjátéknak a címe akár a „Sors” is lehetne.

Sors – ez a szó és fogalom a SORSTALANSÁG nagy kihívása. Jellemző, hogy az elbeszélésben nem is fordul elő a sors egészen a hazatérés említett harmadik felvonásáig. Addig gondosan kerüli a szót. Hogy miként, arra példa a „Miklós bácsi” szavaihoz fűzött magyarázat a buchenwaldi tábor feloszlásakor: „*Az életet – tette hozzá – folytatnunk kell, s hát csakugyan, egyebet igen nem is tehetünk, elvégre, beláttam, ha már egyszer úgy hozta módunk*” (301. o.) – és ki tagadná, hogy ha a „módunk” szó helye üresen állna egy olyan

rejtvényben, amelyben a feladat a mondat kiegészítése lenne, mindenki „sorsunk”-at írta. Csakhogy a SORSTALANSÁG-ban ez a fogalom sokáig értelmezhetetlennek tűnik. A családi barátok körében már halljuk: „*Én is végigéltem egy adott sorsot. Nem az én sorsom volt, de én éltem végig.*” (329. o.) Aztán kiderül: „*ha sors van, akkor nem lehetséges a szabadság, [...] ha viszont szabadság van, akkor nincs sors, [...] azazhogy akkor mi magunk vagyunk a sors – jöttem rá egyszerre, de oly világosodással e pillanatban, mind ez ideig még soha.*” (330. o.)

A sors tehát az emberi én. Az én pedig – Locke szerint – emlékezés. Az egyén történetének tudata. Az én – Max Stirnerrel szólva – az egyetlen ember egyetlen tulajdona, amitől a légervilágban meg akarták fosztani. És jut eszünkbe Pascal: „*Az ember gondolkodó nádszál.*” A SORSTALANSÁG-ban megtudjuk, mi mindent gondol és érez. Azt, hogy miközben bűn áldozata, bűntudat gyötri a túlélés miatt, ezért: „*Nem lehet, próbálják megérteni, nem lehet mindent elvenni tőlem, nem lehet, hogy ne legyek se győztes, se vesztes, hogy ne lehessen igazam, s hogy ne is tévedhettem volna, hogy semminek se legyek sem oka, sem eredménye, egyszerűen – próbálják meg belátni, könyörögtem szinte: nem nyelhetem le azt az ostoba keserűséget, hogy pusztán csak ártatlan legyek.*” (331. o.)

Ezeket olvasva Raszkolnyikov világa villanhat fel. Bár a SORSTALANSÁG világa elűt Dosztojevszkijétől, mégis mintha mélyen rokon lenne azzal, talán azért is, mert olykor archetípusok szabják meg létünket. A SORSTALANSÁG teológiája a transzcendencia hiánya és valamiféle jelenléte. „*Az élet lángja*” ragyogja be, „*mintegy tövig lecsavartan is*” (234. o.), hiszen „*szeretnék kicsit még élni ebben a szép koncentrációs táborban*” (240. o.), ahol, ott és akkor, „*bizonyos dolgokat sosem tudnék megmagyarázni, nem pontosan, nem, ha a várakozásom, a szabály, az értelem – egészében, ha az élet, a dolgok rendje felől nézem.*” (241. o.) Dosztojevszkij a nagy színeváltozások (vagy azok igényének, követelményének) írója. A SORSTALANSÁG-ban mintha már az ember teremtésével túl lennénk a színeváltozáson, az ember eleve annak eredménye. Túl vagyunk már a Messiás szekularizálásán is. Az élet szentsége adottság, irgalmatlan megcsúfolása valóság.

Dosztojevszkijnél a „holtak háza” purgatórium, és itt „*barakkunk, miután lakatra zárták, különös képet nyújtott, egy csapásra igazi otthonná, házi tűzhellyé változott*”, hogy aztán érdekesebbnél érdekesebb figurák közösséggé alakulását figyelhessük meg. A SORSTALANSÁG-ban az orosz lágerirodalom e hagyománya már követhetetlen. Raszkolnyikov is már a tisztulás útját járta, amikor kimehetett „*a partra, leült a barakk mellé rakott szálfákra, és nézte a széles, pusztai folyót. A magas partról tágas kilátás nyílt. A távoli tulsó partról nóta foszlányai hallatszottak át. Künn, a napfényben úszó, beláthatatlan pusztán mint elenyésző kicsiny pontok feketellének a nomád pásztorok sátrai. Ott szabadság honol, egészen másféle emberek élnek, nem is hasonlók az itteniekhez, ott mintha megállt volna az idő, még nem tűnt volna le Ábrahám kora, és az ő nyájjait legeltetnék.*” A SORSTALANSÁG-ban a pesti utcán derül ki, hogy a lágerben – mire a lét fegyveres őrei vigyáztak –, bent, „*ott tisztább és egyszerűbb az élet*”, miután alkonyatkor felöltött, hogy ez „*legkedvesebb óráim a táborban, s valami éles, fájdalmas és hiábavaló érzés fogott el utána, a honvágy. Egyszerre minden megelevenedett, minden itt volt és fölfolult bennem, mind megleptek furcsa hangulatai, megremegtettek apró emlékei. Igen, egy bizonyos értelemben ott tisztább és egyszerűbb volt az élet.*” (332. o.) Kint viszont „*ott leselkedik rám, mint valami kikerülhetetlen csapda, a boldogság.*” Nem Camus Sziszüphoszának öröme, akiről azt hisszük, hogy boldog, amikor felfelé görgeti a követ. Meursault-nak meghalt az anyja. A SORSTALANSÁG-ban: „*Anyám vár, s bizonyára igen megörvönd majd nékem, szegény.*” És közben – úgy érezzük – a kérdés: lehet-e boldognak lenni Auschwitz után? És hogyan lehet? A regény zárósorai mintha erre keresnék a választ, és egyben mintha talán be akarnák csapni az olvasót:

„Hisz még ott a kémények mellett is volt a kínok szünetében valami, ami boldogsághoz hasonlított. Mindenki csak a viszontagságokról, a »borzalmakról« kérdez: holott az én számomra tán ez az élmény marad a legemlékezetesebb. Igen, erről kéne, a koncentrációs táborok boldogságáról beszélnem nékik legközelebb, ha majd kérdik.

Ha ugyan kérdik. S hacsak magam is el nem felejttem.” (333. o.)

Csakhogy – és talán becsapták az olvasót, mert – a regény erről a „boldogság”-ról szólt. Ezért a könyvnek nincs vége, újra és újra fel kell lapoznunk. És talán kiderül, hogy még az ellenkezője sem igaz annak, amit első, második, harmadik vagy ki tudja, hányadik olvasás után próbáltunk leszűrni. És közben még az is felöltik, hogy ezt a „boldogság”-ot azért sem lehet elfelejteni, mert emlékeztetnek rá. A való világ különös dolgai emlékeztetnek a lágerboldogságra. Kérdés az is, miként: Auschwitz relativizálásával, tervszerű amnéziával vagy egyszerűen csak úgy, ki tudja, mi emlékeztet, talán bizonyos helyzetek.

A SORSTALANSÁG átélt múlt, belőle fakad a múltból való tanúság joga, annak felismerése és megvallása, pontosabban ama felismerés és vallomás érvényessége, hogy „a lépések” során feltárul a félrelépés lehetősége, a másként cselekvés lehetősége. Ohatatlanul Wittgenstein szavai ötlenek fel: „A gondolat tartalmazza ama tényállás lehetőségét, amelyet gondol. Ami gondolható, az lehetséges is.”¹² Így: „mindegyik ilyen perc hozhatott volna tulajdonképp valami újat. Valójában nem hozott, természetesen – de hát azért el kell ismerni: hozhatott volna, végeredményben mindenikben történhetett volna valami más is, mint ami történetesen történt, Auschwitzban éppúgy, akárcsak, tegyük föl, itthon, mikor apámat búcsúztattuk”. (328. o.)

A sorskultusz felelőtlensége ellenében a SORSTALANSÁG tanúság a felelősségről. A múltból szól a jövőnek. A nyitott jövő igenlése. Közben egy olyan jelenben találjuk magunkat, amelyben dilemma, hogy miben is élünk, társadalomban vagy közösségben. Társadalom és közösség – már jó ideje politológiai, eszmetörténeti és ki tudja, miféle alapfogalom-pár. Az egyik az autonóm egyének szerződésre alapozott társulása, a másik valami szerves, a történelem mélyéből létező adottság. A közösségkultusz hívei a fajra, nemzetiségre, etnikumra szoktak hivatkozni, mint összetartó erőre. Ma a nyelv teremt közösséget, pontosabban a nyelvezet, valamiféle szemantikai közösséget. Wittgensteinnek is ez volt a rejtett célja, miközben a szavakon túli érzelmi valóság is kötérfő.

Elie Wiesel, a Nobel-békedíjas máramarosi francia–angol író kinyilatkoztatásszerűen – KIS HITLEREK című cikkében – így fogalmazott:

„Ahhoz a parányi kisebbséghez tartozom, amely számára ez a horderejében és súlyában összehasonlíthatatlan tragédia örökké megmagyarázatlan marad.

És megmagyarázhatatlan.”¹³

Ám ez nem jelenti, hogy leírhatatlan. Vajon a SORSTALANSÁG leírása egyben nem valamiféle magyarázat? A lépések elmélete egyszerre ad választ valamiféle miéltre és a hogyanra.

Kertész Imre megtalálta a nyelvet – hangoztatták a Nobel-díj megítélése nyomán. Igaz, sokféle nyelv van, minden szakmának a magáé. A legdemokratikusabb azonban talán az irodalomé. A remekmű demokráciája nyitottságában rejlik; mindenkinek a maga módján tetszhet az egész mű vagy valami belőle. Az egyes szám első személy egyszerre fejezi ki az empátiát kiváltó kitérülködés követelményét és az egyéni tapasztalat egyediségét, érinthetetlenségét. A nagy hagyományokra visszatekintő, ám mégis egyedül elbeszélő mód egyszerre hozza közel és tartja távol a látgervilágot és annak emléke-

zeti megjelenítését. És ezt teszi az olvasóval is, aki – hogy tudákos fogalmakkal éljünk – végigjárja „a beavatás labirintusát”, inkább talán messziről figyelve „a létbe vetettség” tapasztalatának leírását – csodálattal, tisztelettel és együttérzéssel, valamint szeretettel, ami az emberi esendőségnek és ellenálló erőnek, egyszerűen a(z eddig) legyőzhetetlen emberségnek, a róla szóló tanúságnak kijár. A SORSTALANSÁG-ban a megvilágosodás a kiszolgáltatottság történetének a racionalizálása. A sorstalanság reflektált kiszolgáltatottság. A SORSTALANSÁG-ban a megvilágosodás a racionális magyarázat megtalálásának élménye, szívszorító és fojtogató felismerés, de nem új messianizmus igénylése, hiszen a revelációk kora lejárt, a revelációkat kell immár értelmezni. A SORSTALANSÁG tiltakozás a felejtés és felejtetés ellen. Hitvallás a lelkiismeret és az értelem munkájának szabadsága mellett. Valami a XX. század tudásából, aminek persze része Ernst Jünger mágikus realizmusa, amely a gyilkolás és eredménye esztétizálása, de ez – mármint a SORSTALANSÁG – többet ad. A mágikus realizmus, a sorssal és a mítoszokkal való fontoskodás szatírját is. Így jelenik meg benne a XX. századról való tudás mint a felelős felelőtlenesség és a felelőtlen felelősség reflexiója a maga gnózisellenes életigénylésével.

A SORSTALANSÁG olvasójának fogékonyságát fokozzák azok a tapasztalatok is, amelyeket a zsarnokság tengerében a szabadság kis szigetein szerzett, vagy éppen a szabadság tengerében úszó zsarnokoskodás szigetvilágában szerezhettek. A mű ugyanakkor távol is tartja olvasóját, a döbbenetből és megrendülésből is fakadó feszültségeit csak egy határig enyhíti. Mert – olvashatjuk az újságíróval folytatott beszélgetés egyik tanulságaként – „*egy s más dolgokról sohasem vitázhatunk, úgy látszik, idegenekkel, tudatlanokkal, bizonyos értelemben véve gyerekekkel, hogy így mondjam*”. (314–315. o.) Szerencsénk, hogy többé-kevésbé gyerekek is vagyunk. Ezért tudtunk örülni a SORSTALANSÁG-nak és a Nobel-díjnak. Gyermeki mivoltunk azonban nem ok a gyermetegségre, ami valamiféle – egyszerre némileg mulatságos, ám annál inkább elszomorító – fanyalgásban jut kifejezésre. Ennek termékeiből a kisszerűség monumentális antológiája kerekedhet ki, amit még kiegészít az orális história hatáskörébe tartozó sok émelyítő – echte irigységből és valamiféle pseudookkult obskurantizmusból fakadó – megjegyzés, amely elöntötte az internetet is. De ez még csak az ilyen kötetek divatjának – úgymond – társadalmi hasznossága mellett szól. A hangzavarról is, a dekódolatlan sületlenségekről is talán jó kis értekezést lehetne írni, ha érdemes volna... Mert nem tudom, és nem is nagyon akarom tudni, már a kérdésfeltevés minősége miatt sem, hogy Kertész Imre kell hálás legyen a „nemzetnek” vagy a „nemzet” Kertész Imrének. A hála, nemzet stb. fogalmának és összekapcsolódási folyamatának összetettségére találunk elég „adalékokot” magában a SORSTALANSÁG-ban. Azon is lehetne elmélkedni – bár hasonlóképpen nincs értelme –, hogy Kertész Imre nem magyar író, a Nobel-díjat pedig a német irodalom kapta, sőt nem is az, hanem maga a téma, illetve a témához való viszony stb. De végül is – hogy olyan szóval éljek, amelyet Kossuth Lajos talált ki – *tény* a tény: az olvasó csak hálás lehet az írónak, azért is, hogy magyarul írta művét. És jó tudni, és szívderítő, hogy a XX. század 70-es éveinek derekán – a nagy helyezkedések és kis lépések világában – ilyen kortársaink is voltak, nyitottak a dialógusra. A SORSTALANSÁG a dialógus jegyében született. Nemes tett. Hiszen, mint Camus mondta A SZABADSÁG TANÚJA című beszédében, még 1948-ban: „*Nincs élet dialógus nélkül. És ma a világ legnagyobb részén a dialógust a polémia helyettesíti. A XX. század a polémia és az inzultus százada.*”¹⁴ Talán nyitott kérdés, mit örökítünk át ebből a XXI. századra.

Jegyzetek

1. A jelen sorok írója egyszerű történész, és szakmája szabályai szerint készít ismertetést, amelynek feladata tájékoztatni az olvasót arról, mi áll a műben, azaz rekonstruálni a mű üzenetét, és ezt olykor-olykor saját véleményével kiegészíteni. Ez a szájbarágós eljárás körülbelül olyan utálatos, mint az, amely saját szócsinálmányaival próbál a szerző fölé kerekedni, az enyhén szakralizált mű és a félprofán közönség közötti úrt valami rögtönzött liturgia abrakadabrájával tölti ki. A mentség, hogy mindkét eljárás – a maga módján – tudományos, ezt próbáltam némi óvatlan személyességgel oldani, ami az olvasói élmény természetéből is következik. Jegyzetekben csak a kevésbé ismert idézetek lelőhelyét jelölöm, további szakirodalmi utalások helyett jelzem, hogy a náci gnózis, a mítosz- és a sorskultusz jellemzésében korábbi munkáim tapasztalataival éltem: *LÉLEK ÉS TTOK*. (A „MIORITIKUS TÉR” MÍTOSZA, AVAGY LUCIAN BLAGA TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETÉRŐL). Kortárs Kiadó, 1994; „A FÜHRER OLVAS”. TALLÓZÁS HITLER KÖNYVTÁRÁBAN. Napvilág Kiadó, 2000; *A LEGENDÁK VARÁZSA*. JULES MICHELET KELET-EURÓPAI MÍTOSZAI ÉS A MAGYAR–ROMÁN PÁRBE SZÉD A 19. SZÁZAD DEREKÁN. Universitas Kiadó, 2000; *SZELLEMEK ÉS NEMZET*. BABITS MIHÁLY, ECKHARDT SÁNDOR, SZEKFÜ GYULA ÉS ZOLNAI BÉLA VILÁGÁRÓL. Napvilág Kiadó, 2001.

2. Jómagam számára elég volt két kötelező olvasmány: *A LEGMAGASABB HŐFOKON* (Nagy István) és a *SORAKOZÓ* (Marin Preda). Az első szerzője jól megmarta benne jótevőit, Bánffy Miklóst és keresztanyámat, Bornemissza Elemérné, Karola tantiként aposztrofálva. A második a paraszti világot felörlő kommunista agrár-„tréfa” apológiája: a kollektivizálásé. Áldozatai közül néhányan az apám igazgatása alatti marosvásárhelyi kórházban foglalták el azt a

helyet, amely az egymásra következő történelmi „tréfák” szenvedőinek járt, és ott „heverték ki”, amit ki tudtak. A két mű két ítélet – persze csak szimbolikus, és ezért egyszerre komoly és komolytalan – múltam, ezért jelenem és jövőm fölött. A két műcím azonban remek. Paradigmatikus jellegű, sok „mai” író izgatottságára és helyezkedési stratégiájára utal. Miután a kommunista nevelés alapvetően a pavlovi reflexek elméletére épült, a siker tökéletesnek bizonyult, sokáig óvakodtam a mai irodalomtól. Nem biztos, hogy a *SORSTALANSÁG*-ba akkor beleolvastam volna.

- 3.** Albert Camus: *ESSAIS*. Paris, 1965. 1417.
- 4.** Franz Blei: *ERZÄHLUNG EINES LEBENS*. Leipzig, 1930. 7., 12.
- 5.** Mendelssohn Moses: *FÉDON VAGY A LÉLEK HALHATATLANSÁGÁRÓL*. Ford. Pajor Gáspár. Pest, 1793. 243–245.
- 6.** Joseph Goebbels: *MICHAEL. EIN DEUTSCHES SCHICKSAL IN TAGEBUCHBLÄTTERN*. München, 1929. 132.
- 7.** Mircea Eliade: *L'ÉPREUVE DU LABYRINTHE*. Paris, 1985. 146.
- 8.** Mircea Eliade: *TEXTELE „LEGIONARE” ȘI DESPRE „ROMÂNISM”*. Szerk. Mircea Handoca. Cluj–Napoca, 2001. 80.
- 9.** Theodor Cazaban–Cristian Bădiliță: *CAPTIV ÎN LUMEA LIBERĂ*. Cluj, 2002. 67.
- 10.** Andrei Oisteanu: *MYTHOS & LOGOS*. București, 1988. 250–251.
- 11.** Ioan Petre Culianu: *MIRCEA ELIADE*. București, 1995. 286.
- 12.** Ludwig Wittgenstein: *LOGIKAI-FILOZÓFIAI ÉRTEKEZÉS*. 1989. 17.
- 13.** *EIN VOLK VON MÖRDERN?* Szerk. Julius H. Schloeps. Hamburg, 1997. 47.
- 14.** Camus: *ESSAIS*, 401.

Dragomán György

HÁZKUTATÓSDI

Anya a legtöbbször mindent meg szokott beszélni velem, sokszor el szokta mondani, hogy mi miért van, megmagyarázta nekem a dolgokat, és olyankor a kérdéseimre is válaszolni szokott, vagy ha nem, akkor tudtam, hogy azért nem, mert úgy gondolja, hogy jobb, ha erről nem beszélünk, mert amit nem tudok, azt még véletlenül se tudnám elmondani másoknak, és ebben igazat is adtam neki, mert tudtam, hogy tényleg vannak olyan dolgok, amikről még beszélni is veszélyes, például, hogy pontosan mi is történt a polgárháború alatt, vagy hogy ki mennyiért tud húst szerezni vagy kávé, vagy hogy kit mennyivel lehet megvesztegetni, vagy hogy miért hazaáruló vadállat a párt főtitkára és a fegyveres erők főparancsnoka, vagy hogy kit vittek el az ismerőseink közül, vagy hogy kinél és miért volt házkutatás. Hogyha ilyesmivel kapcsolatban kérdeztem, akkor anya vagy csak annyit mondott, hogy ez komoly dolog, és ne beszéljünk róla, vagy azt, hogy inkább apától kérdezzem majd meg, ha egyszer hazakerül. De sokszor még ennyit se kellett mondania, abból, ahogy rám nézett, láttam, hogy jobb lesz, ha el se kezdek kérdezősködni.

Akkor is így volt, mikor anya egyik csütörtökön hazajött, és megkérdezte, van-e nekem spórolt pénzem, és mennyi, akkor is éreztem a hangján, hogy ezt most nem viccből kérdezi, úgyhogy megmondtam az igazat, hogy két tízesem van, de azt nem mondtam meg, hogy honnan szereztem, mert tudtam, hogy nem örült volna, ha megtudja, hogy az egyiket nagyapámtól kaptam, a másikat meg kártyán nyertem, mert elvileg nem lett volna szabad se kártyáznom, se nagyapámtól pénzt elfogadnom, de anya is láthatta, hogy jobb, ha nem kérdezi meg, honnan van nekem olyan rengeteg sok pénzem, mert nem szólt semmit, csak bement a nagyszobába, egyenesen az apa fényképéhez, és levette a falról, a kép hátára szigetelőszalaggal fel volt ragasztva egy boríték, anya kinyitotta, és kivett belőle egy csomó bankjegyet, megnyálazta a mutatóujját, és gyorsan átszámolta a pénzt, és utána hallottam, ahogy azt mondja halkán, hogy ötszázhuszonöt meg húsz az ötszáznegyvenöt, akkor ezernégyszázötvenötöt kell összekaparni, annyi kell még a kétezerhez, menjek, nézzek körül a szobámban, hogy mit tudok nélkülözni, ő is kiválogatja a ruháit, meg összeszedi azokat a dolgokat, amikről azt gondolja, hogy jó árat kaphatunk értük, és meglehetünk nélkülkük, vasárnap délelőttre pedig ne tervezzek semmit, mert megyünk az ócskapiacra, mert hétfőre meg kell legyen a pénz.

Erre én csak bólintottam, aztán bementem a szobámba, és kinyitottam a szekrényt, és kihúztam az íróasztal fiókjait, és végignéztem a könyvespolcon és a falakon, az ágy fölött a posztereimen, a madártrófeákon meg a fegyvereken, de semmi olyat nem láttam, amit el akartam volna adni, úgyhogy leültem az ágyra, és hátradőltem, és emlékezetből próbáltam végigvenni sorban mindenemet, az ólomkatonáimat, a meccsbokszyűjteményemet, a rágós papírjaimat, a teniszütőmet, a tollasütőmet és a ping-pongütőmet, a labdáimat, a szobrokat, amiket még rég a pionírházban csináltam, a kézzel festett rajzfilmfigura-jelvényeket, amiket lombfűrészsel vágtam ki rétegelt lemezről, a francia, német, amerikai és jugoszláv képregényeim, amiket még az apa régi munkatársaitól kaptam, a vadászkésem, a tomahawkomat, a köves parittyámat, a nyilamat, a játék pisztolyaimat, a kilőtt puskaagolyókat, amiket az agyagbányában

szedtem ki a falból, a három gombfocicsapatomat, a kézzel faragott sakkot, ami belül ostábla volt, külön mind a posztereimet, a pucér nős zsebnaptárt, amit a legelső fiók alá dugtam, a harminchat színű kariokámat, amelyekből már csak a türkizkék írt, ott ültem, egyik dologra néztem sorban a másik után, és próbáltam elképzelni, hogy mi lenne, ha nem lenne meg, hogy keresném-e, vagy akarnék-e még egyáltalán játszani vele, a meccsboksokat például legalább egy éve elő se vettem a fiókból, tollasozni is nagyon rég tollasoztam, a képregényekből is tudtam kívülről a legtöbbet, és már nagyon ritkán nézegettem őket, de sehogy se bírtam elgondolni, hogy milyen érzés lenne mondjuk kihúzni a meccsboksos fiókot, és látni, hogy tiszta üres, vagy odanézni a polcra, és látni, hogy egyáltalán nincsenek rajta képregények.

Közben hallottam, hogy a nagyszobában anya is nyitogatja a szekrényeket, és húzigálja a fiókokat, dobálja ki a ruháit meg a többi dolgait, elképzeltem, hogy egymás után akasztja ki a régi kosztümjeit a szekrényből, és teszi ki mindegyiket a díványra, nekidőltem a falnak, felhúztam a térdem, és úgy ültem ott az ágyon, átkarolt térdel, hallgattam, hogy a nagyszobában suhognak a ruhák, aztán anya kijött a kamrába, a kamraajtó megnyikordult, anya nyögött egy nagyot, tudtam, hogy a bőröndöt emelte le a legfelső kamrapolcra, a bőrönd alján a kerekek nekiütődtek a konyhakőnek, ahogy anya becipelte a szobába, és akkor az jutott eszembe, hogy még az is lehet, hogy anya nem is csak a saját ruhái között válogat, lehet, hogy épp az apa ruháit nézegeti, az ingeit, a nyakkendőit, a cipőit, az öveit meg az öltönyeit. Azelőtt sose nyúltunk hozzá apa dolgaihoz, még a szekrényét se volt szabad kinyitni, az íróasztala fiókját se volt szabad kihúzni, azért, hogy ha hazajönne, akkor mindent úgy találjon, ahogy utoljára hagyta, azon a napon, amikor eljöttek érte az állambiztonsági hivataltól, és elhívták egy rövid kis beszélgetésre, és én azóta sokszor megálltam apa szekrénye előtt, és belenéztem az ajtaján a fényes politúrba, úgy, mintha tükör lett volna, és a szekrény szagára gondoltam, amit akkor lehetett érezni, mikor apa kinyitotta, hogy elővegyen az ingek mögül egy-egy eldugott bonbont vagy rágógumit, és próbáltam elképzelni, hogy apa ott áll mögöttem, csak azért nem látom, mert túlságosan csillog a politúr, és ahogy ott ültem az ágyamon, és hallgattam, hogy anya pakolja a bőröndöt, megpróbáltam megint szép sorban végigvenni a dolgaimat, mert tudtam, hogy valamit mégiscsak muszáj lesz kiválasztani, de mindegyikről eszembe jutott, mikor kaptam, vagy honnan szereztem, és az is, hogy miket csináltam vagy miket akartam csinálni vele, és tudtam, hogy ez így nem lesz jó, mert így megint nem fogok összeszedni semmit, semmit se fogok tudni kiválasztani, és akkor tisztán hallottam, hogy anya kinyitja az apa szekrényének az ajtaját, hallottam, hogy sóhajt egy nagyot, és hallottam, hogy suhognak az apa öltönyei, ahogy anya sorban a kanapéra dobja őket, és akkor felálltam, és megálltam a szobám közepén, és lassan körbenéztem, de úgy, mintha házkutatósdit játszanék, vagy mondjuk tolvaj volnék, minthogyha nem is az én szobám volna, hanem valami idegené, minthogyha semmiről se tudnám, micsoda, honnan van vagy mire való, hanem egyszerűen csak keresnék valamit, és minden egyéb csak útban lenne, a nagyszoba felől meg hallottam, hogy anya halkán szipog, és ebből már biztosan tudtam, hogy apa ruháit pakolja, és akkor lehajoltam, és kihúztam az ágy alól az üres kartondobozt, amiből lovagpáncélt akartam kiszabni az álarcosbálhoz, és odamentem a polcomhoz, és egymás után kezdtem leszedni róla a dolgokat, és válogatás nélkül dobáltam be a dobozba a képregényeket, a repülőmodelleket, a kézzel festett ólomkatonáimat, még akkor sem álltam meg, mikor a régi bélyegalbumom került a kezembe, hanem bedobtam azt is a dobozba, aztán a csúzlímat is beledobtam, és a fűvöcsövemet is, aztán az indiános könyveket meg a vadászkönyveket, sorban egymás után, aztán

odamentem az íróasztalhoz, és kihúztam a meccsboksos fiókot, és az összes meccsboksot beleöntöttem a dobozba, láttam, hogy a nyitható ajtós piros Ford véletlenül a doboz mellé esett, úgyhogy lehajoltam, és betettem azt is a többi mellé, aztán leraktam a földre a fiókot, és felálltam az ágyra, és megpróbáltam leszedni a falról a posztereimet, de ezt nem lehetett olyan vadul csinálni, mert féltem, hogy elszakadnak, mert nem volt rajzszegem, és enyvvel ragasztottam fel őket a falra, főleg a futballcsapatos középlapokat meg az indiános moziplakátokat féltettem, meg azt a képet a válogatott kapusáról, amire külön rá volt nyomtatva az aláírása, nagyon óvatosan kellett húzni őket, úgy, hogy inkább a falról jöjjön le a festék, és ne a képek szakadjanak el, nekitámaszkodtam a falnak, és a tenyeremet befedtettem oldalt a poszterek alá, és úgy feszegettem le óvatosan, egyiket a másik után, aztán leraktam mindegyiket az ágyra, egymásra fektettem és egyszerre felcsavartam mindegyiket, és aztán beállítottam az egész göngyöleget oda, a kartondoboz sarkába, aztán odamentem az íróasztalhoz, és leszedtem a felette lévő polcra a tollasütőket, és aztán az igazi fordított gumis vietnami pingpongütőmet is, és a sárga versenylabdáimat is, mind a négyet, és ezeket is mind beraktam a dobozba, és akkor kinyitottam a szekrényt, és elővettem a gombfocis dobozomat, benne az igazi hálós kapukkal, amiket rézdrótból és harisnyából csináltam, és a három bajnokcsapatommal, és bedobtam azt is a kartondobozba, hallottam, hogy kiszóródnak a gombok, és tudtam, hogy összekeverednek a csapatok, de nem érdekelt, és akkor kivettem a szekrényből a műbőr pisztolyöveget a két füst kapszlis műanyag pisztollyal, és aztán elővettem a szarvasbőr rátétes szalma cowboykalapomat is, az állszív vörösréz csúszógyűrűjénél fogva tartottam, és eszembe jutott, hogy az egyik pisztoly még meg is kell legyen töltve azzal a piros foszforporral, amit a gyufafejekről kapartam le, és majdnem meg is fogtam a pisztoly agyát, de akkor meghallottam, hogy a nagyszobában anya lecsapja a bőrönd fedelét, és bedobtam a pisztolyövet is a kartondobozba, és rádobtam a cowboykalapot is, és a kalap majdnem leesett, mert a doboz nagyon tele volt már, de aztán az állszíja beleakadt az összetekert poszterekbe, és attól fogva lógott, és akkor hallottam, hogy a nagyszobában csattan egyet és felpattan a bőrönd, mert nagyon rossz volt a zárja, és csak ketten tudták lecsukni, úgy, hogy az egyik lenyomta, és a másik kulccsal bezárta, és hallottam, hogy anya újra és újra lecsapja a bőrönd fedelét, és lihegve próbálja bekattintani a zárat, és tudtam, hogy nem fog odahívni, hogy segítek, de én úgyis oda fogok menni, és segíteni fogok azért is.

Szepesi Attila

KÓBÁNYAI BOLHAPIAC

Megkapsz itt minden kacatot! Kukorékol a pultnál
 méla polák, kacabajka cigány, borzas szerezsen, grúz.
 Bábel ezernyi ezer nyelvén lapatyol nekibőszült
 ukrán, szálfá török – kinek egytestvér a madzsar most,
 örmény, pöttöm kínai, bolgár, nyalka csecsen, tót.
 Kaphatsz titkon forgópisztolyt, hatlövetűt meg

labdacsecsű guminőt és Mária-ikont, kutyapórázt –
 rajta veres lámpás hunyorog. Kaphatsz kutyakölyköt –
 búvik a sutba szegény borzas. De vehetsz kutyabőrt is,
 melyre sosem volt címeredet pingálja a mester:
 kardot, aranykoronát. A trikón maga Sztálin, a bajszos
 hóhér bámul rád hunyorítva, odébb meg a muszlim
 Bin Ládén s csücsörítve Samantha, az álomi delnő.
 Mindenféle kazetta – cukormázás meg erősebb:
 szex, nyálas pornó, sci-fi s vad horror, hol a vásznon
 szőrnök óriás falja a lánykát, másik a Marsra
 pislog – lézerpisztoly a kézben, muszkli dagad s a
 fényzuhatagban száll a rakéta, ahogy nagyanyáink
 messi korában a kétlovu konflis – most ez a módi:
 vámpír s bandza lidérc, denevérszárnyú-kutyaképű.
 Arrébb meg válladra-karodra-hasadra – bagóért –
 rózsát és vaginát pingál a melák tetováló,
 angyalt vagy Drakulát, denevérfülű lelket az úrből,
 nagy csöcsű lányt, aki tárva bozontos ölét epekedve
 s nyelve-kileffedten – döföld lovagom! – liheg érted.
 Gránát és szamurájkard sorra kirakva a pultra,
 kézbe való telefon – lila, rákveres és hupikék, zöld,
 számítógéphez flopi, mellé tengeri teknős,
 lenge csikóhal s mély vizi tuskés sűn meg uborka:
 ékes herkentyűk. Madarak: csíz és csalogány, mely
 fűjja dalát nem a zöld csaliton – filió! –, de kalitban.
 Kaphatsz csergét székely anyótól s kék madaras meg
 lángveres indák s zöld tulipánok lepte bokályt, de
 sás- meg fűzgarabolyt, mentét – csupa pityke az ujjá,
 s hozzá tiszta fenyővizet is filc lepte kulacsból.
 És gagyizók keziből rézgyűrűt, szebb az aranynál,
 tarka üvegyöngyöt – parazsas fény annak az éke,
 s mintha korallból volna, nyakéket, mely csupa csillám –
 délövi tengert, tarka öbölt az bár sose látott.
 Kaphatsz port meg ködnevelő pirulát, hogy az elméd
 kábuljon – láss tarka szivárványt ott, hol az álom
 árnya komorlik... Harsog a kártyavető, nekibuzdul:
 Itt a piros...! Köröz és kavar és teker és habar, aztán
 ujjai hurkokat írnak a kék levegőbe – na, balga,
 válassz! Megbánod, ha teszel, mert ott soha sincs a
 sanda piros szív, merre mutatsz – az a tök vagy a makk ász!
 Ószeres árul festményt: Jézust – vérzik a szíve,
 lángpiros ég fele vetve szemét foly a könnye szegénynek,
 s koldusok álmát, Szent Antalt, akit áld a vak és a
 tántori bélpoklos meg a lábavesztett baka, mert ő
 kurta garast vet a szennybe-mocsokba csuszó nyomorultnak.
 Vásárolhatsz cirmost is vagy párban elúszó
 hattyut kék vizü tóban s cifra cirádakeretben

szarvast erdei tisztáson – telihold sugaránál
 bődül a jámbor agancsos, várja sutája a berken.
 Van jóskártya s üveggömb, mely a jövőbe kacsingat,
 bíborszínü az és csupa mafla remény, csupa mákony:
 nyalni- meg enni-, vedelni- s ölelni- meg ölnivaló...
 Harsog a méla jövőhöz a tánczene, döndül a bumm-bumm,
 kunkorgó dallam kanyarog, mézes-szirupos, majd
 harci melódia váltja, utána vihog-heherész és
 messze visongat a csiklandós sztár, brummog a kórus,
 csinn-bumm trombita és gépdob szaporázza gitárral,
 s míg a bokádhöz kapkod a rikkancs szotyka kutyája,
 fullánkös darazsak kerülük füledet meg az orrod:
 fuldoklón a zshivajban kószálsz föl-le a perzsa-
 vásár hangözönében – táskádat szoritod, hisz
 szerte az ádáz nyüzsgedelemben föl-le osonnak a
 zsebmetszők. Kilesik vásott szatyrod meg a bukszád s
 fürge kezük – mint kígyó – minden résbe besiklik.

CSUTKADÉMON, KŐBOSZORKA

Veress Pál emlékére

Se táncos kő, se tarka márvány,
 elüszkösül minden fabálvány.
 Jöhet bármely korforduló,
 arcuk horpadt, a szemük rémes,
 emlékezetük ezeréves.
 Csupa görbedt mindentudó
 tűnődik durván lenyakazva,
 regék hamvával behavazva.
 Ez billeg, az fövényre horgad:
 köröttük nincs idő se, tér se,
 fölöttük nem visong a vércse.
 Nem áll elébük generális
 s nem fortyog a modern kanális
 világlépő talpuk alatt,
 úzve búzhödt patkányokat.
 És nincs korukban aids, se pestis –
 itt ami volt, örökre lesz is.

Napmadara, tűzálmú nőstény:
 billeg egy kígyóhajú gorgó.
 És csutkadémon, nyüzge őslény,
 macska, de három fejet hordó.
 Sárkánymenyasszony, lenge röptü,
 bagolyszüecske jaguárral.
 S a hullámsipkás tengeristen –
 párja görbült kóró-királyfi
 kutyacsontvázon lovagolva.
 Kócos tündérek, kőboszorkák
 kecskebak körül bőszen ropják,
 hatlábu ménnel déltengeri
 csörgőkarikás táncoslányok –
 mellük mint érett szőlő fürtje...
 Mindegy, ki látja, ki se látja,
 ahogy a földmély dobja döndül
 járja Gondvána minden lényre,
 Hellasz, Róma meg Jakutország,
 Atlantisz, Jeruzsálem járja:
 inka, csicsimék, kerge burkus,
 kancsal mágussal rühes koldus...
 Nagycsütörtöktől örökétig
 tart a bálványok karneválja.

ÉLETKÉP

Nyűves varjúdög fekszik a pázsiton
 karmameredten. Foszlik a tolla és
 szaggatva húsát éjjel-nappal
 dögbogarak oda-vissza járnak.

Tört koponyáján két lyuk. A csőre kard.
 Fekete tolla vércafatos. Falánk
 csigák lepik bordáit. Éjjel
 szárnyasegér tovaszáll visongva

fölötte. Zöld légy dongja. Darázs kering
 csüdjére. Álmos béka lesi. Oda-
 rikkant az erdő baglya – holdfény
 írja ezüstre iromba szárnyát.

Somlyó György

CENTENÁRIUM – PRELIMINÁRIS

Lossonczy Tamás „Párizsi kék szalon”-jának megnyitására

(Alig) százéves órjáskisgyerek
 ül napestig szűk kuckójában
 a nagy költő meredek utcájának
 rózsadombi lejtőjén
 lába se mozdul
 be se járja a járókát
 csak babrál rongy papírjai között
 míg színes ékkövekké nem hajladoznak
 hatalmas ölelő karjai végén
 rebbenő vakzongorista artista-kezében
 játszadozik a világgal
 nem tétre játszik
 még játéka a munka már munkája a játék
 s amikor senki se látja
 felrepül béna lábán
 magában hívó
 hitetlen Tamás
 a rozoga falépcsőn a padlásra
 hogy önnön innovatív projektív geometriájában
 mindenestül felfordítsa a világot
 éppolyanra forgatva le amilyennek ő szeretné
 hupikékből tulipirosba
 görbéből egyenesbe
 föl(ül)rajzolja irdatlan századát
 száz év
 ezeregy kép
 két vaksi szem
 egy ember
 szűk kuckójában
 kereng akár egy kiolthatatlan fénycsóva
 az égnek csúfolt semmisségben

Farkas János László

VALAMELY SZÁZADOS KÍSÉRTET

Katona József költészetéről

Eredetileg recenziót készültem írni Bíró Ferenc Katona József-monográfiájáról,¹ de hamar rá kellett jönnöm, hogy nem megy. A monográfia megbízható és széles körű tárgyismerettel íródott, néhány fontos vonatkozásban új szempontokat vet föl a Katona-életmű megítéléséhez és értelmezéséhez, s ezeket magukban véve indokoltnak is találtam. Amikor azonban e szempontok alkalmazására kerül a sor, amikor azt láttam, hogyan működnek a szövegek elemzése során, azon kaptam magam, hogy a könyv minden mondatába belekötök: én egész másképp írnám. Ilyen érzéssel nyilván nem lehet méltányos recenziót írni: elvégre nem várhatom el senki mástól, hogy azt írja meg, amit én gondolok. Ezt csak magamtól várhatom el, és erre teszek most kísérletet.

Ítélszék

Néhány évvel ezelőtt már próbálkoztam ezzel.² Akkori dolgozatom mögött erős olvasmányélmény állt: egészen véletlen és mellékes okból vettem le a polcról a BÁNK BÁN-t, és legnagyobb meglepetésemre a szöveg rögtön magával sodort, s le sem tettem, míg a végére nem jutottam. De nem kívánom ezt az élményt részletezni, mert épp arra éreztem rá benne, hogy a darabról lepereg mindenféle pszichologizálás, moralizálás vagy esztétizálás. A cselekményt az élet objektív hatalmai és érvényességei – a görög istenek e modern utódai – mozgatják, őket kell előléptetni a gépezetből, ha nem csak átélni, de látni és érteni is akarjuk, ami a színpadon történik. Mert a darabban ők maguk nem lépnek a színre, de nagyon is megtörténnek.

A jog és a nyilvánosság, amelyet Bíró Ferenc a tragédia értelmezésének középpontjába állít, ilyen hatalmak és érvényességek. E szempontok horizontját azonban oly mértékben leszűkíti, hogy Bánk tette végül egészen banális színben tűnik föl. Igaz, királynét nem mindennap ölnek meg. Erős felindulásból, előre ki nem tervelt módon, beszűkült tudatállapotban elkövetett emberölésről azonban naponta hallhatunk. Bíró Ferenc abban látja Bánk tragikus vétségét, hogy ilyen módon cselekedett, és nem nyilvános és perrendtartásszerű eljárásban kereste az igazát, holott ő is ezt tartotta volna helyesnek, de agyát végül is elöntötte a vér. Ha azonban Bánk indulataiban nem a hatályos jognál nagyobb és érvényesebb erkölcsi hatalom lép életbe, ha beszűkült tudatállapotában nem egy méltóbb és nemesebb öntudat zengéjét kell látnunk, akkor tettét ítélnénk sajnálatosnak, szomorúnak, szerencsétlennek, de tragikusnak a szó igazi értelmében aligha.

Katona nem könnyíti meg ítélezésünket, amikor az ötödik felvonásban egyrészt kimondatja, hogy a királyné ártatlan, másrészt, hogy méltán esett el. A két állítás összeférhetetlennek látszik. És az is, ha azonos szintre helyezzük őket. De az egész utolsó felvonás dinamikája az, hogy az emberi ítékezés viszonylagosságáiból kibontsa az istenítélet véglegességét. Gertrudis megöletése így nézve nem az ítélet tárgya, hanem maga az ítélet, amely ellen immár nincs apelláta, ember nem változtathat rajta, csak felfoghatja értelmét, és a király most felfogja, és kimondja.

A JÁTÉKSZÍNI KÖLTŐ-MESTERSÉG-TŐL érkező Katona így ír: „*A' Dramaturgia, melly mint az Egyiptomi Holtak' Itélő Széke, a' Kimultakat az Élők' elébe állítja tetteiknek megítélése végett, régen a' Vallások' keretei közé tartozott.*”³ Úgy tetszik, hogy Katona szemléletében az istentélet, az utókor ítélete és a történelmi dráma között van valami szoros belső összefüggés. Idekívánkozik a Schiller–Hegel-féle jeles mondás, amely talán foglalata lehet ennek az összefüggésnek: „*Die Weltgeschichte ist das Weltgericht.*”

Jelen írásban azonban nem a BÁNK BÁN-ból indulok ki. (És nem is érkezem vissza hozzá, legfeljebb néhány oldalpillantás erejéig. Bánk tragikumá legyen egy külön dolgozat tárgya.) Waldapfel József úttörő tanulmánya – KATONA JÓZSEF ÉS A FILOZÓFIA, 1935⁴ – óta adva van a példa, hogy az elemzés e mű horizontjának szélső határaihoz, belső terének általános szerkezeti sajátosságaihoz Katona verseiből rövidebb úton eljuthat, mint a darabból, amelynek minden ponton elágazó tömkelege megannyi alkalom az eltévedésre. Persze a versek is elég enigmatikusak, rövidebb útjuk távolról sem egyenes, s ha a kanyarok levágásával könnyíteni vélünk a megértés dolgában, valójában csak az irányt vétjük el.

Az Én és a Magam

Katona József versei egy 1854-ben előkerült kéziratos füzetben vannak összegyűjtve, a költő saját kezű tisztaátatában – talán kiadásra készítette elő őket. A füzet előlapján az 1818-as évszám áll, de a kutatók kételkednek, hogy ez Katona kezétől származik. Abban egyetértés van, hogy a versek a BÁNK BÁN első változata (1815) és végleges kidolgozása (1820) között keletkeztek.⁵

A huszonöt verset tartalmazó gyűjtemény első négy darabja megszólító módban van írva, sorra E' VERSEIMHEZ, A MÚZSÁHOZ, BARÁTOMHOZ, illetve A' MAGÁNYHOZ vannak címezve. A Múzsát megszólító vers így kezdődik:

„*Múzsza segíts! segíts!
Jaj, de kihez, 's ki száll?
engemet egy se' tud,
élek e, vagy halok.*”

A harmadik sor mai fülnek oly idegenül hangzik, hogy már-már agrammatikusnak hat (noha formálisan nem az), és emiatt némi zavarban vagyunk jelentése felől is. Orosz László így „fordítja le”: *rólam senki se tudja, hogy...* Bíró Ferenc ezzel szemben így érti: *rólam egy Múzsza sem tud.* Az előbbi értelmezés nekem plauzibilisabbnak tűnik,⁶ de első olvasásra az utóbbit sem lehet kategorikusan kizárni (már csak azért sem, mert az előbbi bizonyos értelemben implikálja az utóbbit: ha senki sem, akkor persze a múzsák sem). Ez a megengedés azonban nyomban megszűnik, látván, hogy Bíró az egész vers értelmezését a múzsák pluralitásának képzetére építi. Ő a versből annak a helyzetnek a nehézségeit véli kiolvasni, hogy Katona, aki eddig színműveket írt, most lírikusként próbálkozik, vagyis az egyik múzsától épp átpártol egy másikhoz. A második sor kettős kérdését így érti: kihez, vagyis melyik múzsához? és ki, a drámaíró-e vagy a lírai költő?

Maga a vers *a Múzsához* van címezve, akit egy helyen így szólít meg: „*szép Bölcs*”; egy másikon így: „*oh kegyes Múzsza!*” Ez az a két hely, ahol a megszólítottak tulajdonságokat is attribuál, és ezek az attribútumok aligha tartalmaznak bármi olyat, ami inkább az egyik, mint a másik költői műfajra volna jellemző. Arra sincs a leghalványabb utalás, hogy a vers költője már próbálkozott egy másik műfajban. Ellenkezőleg, úgy

ábrázolja magát, mint aki a nulláról indul. Katonától ez nem szokatlan, amikor magáról beszél. De különben is, ha egy múzsa se tud róla, akkor nyilván Melpomené, a tragédia múzsája sem. Bíró Ferenc is látja, hogy értelmezése önmaga ellen fordul, s úgy vágja ki magát, hogy azért nem tud róla egyik sem, mert Katona színművei nem jelentek meg nyomtatásban. Minthogy azonban a múzsák még a Gutenberg-galaxisban is a nyomtatás előtti szakban szoktak feltűnni, ez a magyarázat nem hat rám túl megnyugtatóan.

Csak találgatni tudom, miért erőltet Bíró olyan értelmezést, amely ennyire ellentmond nemcsak a vers szövegének, de önmagának is. Úgy tűnik, egy másik problematikus szöveghely megfejtését reméli tőle:

*„Hisz nem is én vagyok
csak magam, a ki r'ád
kurjogat, oh kegyes
Múzsa! holott soha
még nem is esmeréd.”*

Rohonyi Zoltán e sorokról írta: „*megdöbbenően bontja szét személyiségét [Katona] az én és a magam ellentétes közegére [...] Ebben az ellentétben mintha a tudat reflexív és személyes síkjai kerülnének szembe egymással*”.⁷ Egy újabb tanulmányában pedig azt fejtegeti, hogy Katona „*a beszélő alanyt – a jelek szerint – világosan el akarja választani az empirikus éntől, egyértelművé akarja tenni a költői nyelvhasználat másságát*”.⁸ Interpretációja háttérül a Kant utáni német filozófiai diskurzust és hazai recepcióját állítja, különös tekintettel az *Ich* és a *Selbst* terminológiai megkülönböztetésére.

Bíró értelmezése ide kapcsolódik, de filozófiai kategóriák helyett, mint láttuk, inkább életrajzi körülményekkel operál. „*Vajon mire vonatkozik ez a különbségtétel »én« és »magam« között?*” – kérdezi, s válasza: „*az »én« vélhetőleg a drámaíró [...], a »magam« viszont a lírikus helyzetét jelöli*”.

De vajon a vers értelmezésre váró mondata valóban szétválasztást vagy megkülönböztetést fejez ki? Orosz László Rohonyival szemben megjegyzi, hogy a „*magam*” szó jelentése itt egyszerűen ennyi: egymagam, egyedül. Ez az észrevétel (ha jól értem) arra fut ki, hogy a vitatott mondat egyáltalán nem foglal magában szembeállítást. A két megfejtés különbségét akkor így ábrázolhatjuk:

- (1) Hisz nem is én vagyok[, hanem] csak magam, aki...
- (2) Hisz nem is csak én [egy]magam vagyok, aki...

Magában a verssorban semmit sem találunk, ami perdöntően az (1) vagy a (2) mellett szólna. Bizonytalanságunkat enyhítendő megpróbálhatunk a vers más helyéről támpontot találni. A vers utolsó szava: „*esmeréd*”, és a tárgyas igerag a nyelvérzéknek egy harmadik személyű határozott tárgy ottlétét jelenti. De ki vagy mi lehetne ez a harmadik személy? A költő mint „*én*” szerepel, a Múzsa mint „*te*” – ki légyen hát az az „*ő*” vagy „*ők*”, aki(k)re a vers végén gondolnunk kell? A (2) olvasat kínál ilyet: ha nem egyedül én, akkor van más is, aki kurjogat rád, holott *őt* sem esmeréd.

Úgy gondolom azonban, hogy ha a költő valóban nem magára, hanem másokra akarná kifuttatni a versét, ezt a szándékát valamivel kifejezettebben is értésünkre adhatná. Például azzal, hogy nyíltan kimondja. De inkább rejtvényt ad föl.

Csak egy bizonyos tehát: a bizonytalanság, amelyet a vers utolsó szava hagy maga után.⁹ Zavarban vagyunk, ennek a zavarnak a magyarázatára pedig mégiscsak az (1) értelmezés kínál jobb kiindulást. A zavar ugyanis onnan származik, hogy a kifejezésre szánt gondolatnak van egy olyan dimenziója, amely nem fér bele a nyelv szemantikai terébe. A gondolat olyan irányban akar terjeszkedni, amelyet a nyelvi szemlélet elfalaz előlünk; zavarunkban a falbontást érzékeljük.

Az „esmeréd” ige tárgya nem lehet az „engem”, mert akkor a tárgyatlan ragozású „esmerél” alak szerepelne. De ha egyszer „nem is én vagyok / csak magam”, és tartjuk magunkat az (1) opcióhoz, akkor a tárgy sem az ’engemet’, hanem a ’magamat’.

Ez az eset – ’esmeréd magamat’ – a tényleges nyelvhasználatban sosem fordul elő.¹⁰ Nem fordul elő a vizsgált versmondattal sem, hiszen az igének nincs explicit tárgya. De úgy vélem, implicit tárgya azért még lehet, és csak az lehet, ha egyszer e tárgy teljes terjedelmében nem talál helyet a nyelvi szemantikai térben. E tér szerkezetének leírására hadd tegyek egy kitérőt.

Tárgyas paradigma

Első személyű tárgy esetén a rá vonatkozó ige tárgyas vagy alanyi ragozása az alany személyétől függ, a következőképpen: (1) ha az alany nem első személyű, az ige az alanyi ragozás szerint kap ragot: ’ismersz engem’, ’ismer engem’; (2) ha az alany is első személyű, az ige tárgyas ragot kap: ’ismerem magam’.

Látni való, hogy a különbség túl van determinálva, mintegy duplán aláhúzva. Azonfelül, hogy az ige más ragozási paradigma szerint kapja a ragot, még a tárgyra utaló névmás is kicserélődik: ’engem(et)’ helyett ’magam(at)’. Ez a körülmény két egymástól eltérő magyarázata előtt nyitja meg az utat: (1) A paradigmaváltás attól függ, hogy az alany és a tárgy azonos-e vagy nem; ha azonos, az ige tárgyas ragozású, ha nem azonos, az ige alanyi ragozású. (2) Az általános szabály szerint az alanyi ragozás határozatlan, a tárgyas ragozás határozott tárgyhoz járul; az ’engem’ határozatlan tárgyat jelöl, hiszen alanyi ragozású ige vonatkozik rá, a ’magam’ viszont *határozott* tárgyat, hiszen mellette az ige tárgyas ragot vesz föl.

Most visszatérek a vershez. A benne foglalt gondolat nyilvánvalóan nem a nyelvre, annak szabályaira vagy módozataira irányul. Persze van köze hozzájuk, de mintegy csak oldalvást: a nyelv az az eszköz, amellyel, vagy az a közeg, amelyben a gondolat kifejezést kap. De nem a nyelv a témája, nem róla szól. Katona versében ez a különbség kivált élesen jelentkezik, mert a nyelv itt egyenesen keresztbe fekszik a kifejezésre szánt gondolatnak. E gondolat általános irányát így jellemezném: kiszabadítani az ént a magával való közvetlen azonosságból, és a magára vonatkozás gazdagabb és tagoltabb módozatait dolgozni ki számára. Úgy is mondhatnám, hogy a küzdelem tétje *az első személyű határozott tárgy* megragadása és felmutatása. A nyelv ezt szokás szerint csak az azonos alany-tárgy esetére engedi meg, a gondolat éppen ebből a korlátozásból akar kitörni.

A „nem is esmeréd” szintagmának a versben nincs explicit tárgya. A vers egy üresen hagyott hellyel végződik. Mivel lehetne kitölteni? A ’magamat’ névmással közvetlenül nem, nyelvérzékünk sértve érezné magát. Megpróbálhatjuk kijátszani, például ilyen névmáspótló körülírásokkal: ’csekélységemet’ vagy ’szerény személyemet’, elvégre a „csak magam” jelentése is lehet efféle, és birtokos személyragjával alakilag is emlékeztet rájuk. Különbben is az egész verset – sőt az egész versfüzetet – átjárja ez az önkicsinylő, bocsánat, hogy élek hang. De ennek az önredukciónak, ennek az önmagával

szembeni negatív magatartásnak világosan van egy másik jelentése, és aligha kétséges, hogy erre megy ki a játék. A közvetlen önazonosságból kilépni akaró én le kell hogy vetkezze közvetlen adottságait. Magasabb instanciákhoz – objektív hatalmakhoz és érvényességekhez – fordul, és ezekből az odafordulásokból származtatja érvényes magához való viszonyait.

„Hisz nem is én vagyok...” – ebből a formulából az én némi csodálkozása is kihangzik: így szól az, aki abban, amit éppen tesz vagy megtett, nem ismer magára. Szólhat ez elhatárolóan, mentegetőzve: ne ennek alapján ítélj. De szólhat azonosulásra készen is: igen, vállalom, ez igaz valóm, noha számomra is csak most derült ki. Én vagyok én: ezt mindenki mondhatja, ezért senkiről sem mond semmi különöset, semmi olyat, ami csak maga volna. Valami tőle különbözőre kell rámutatni, hogy mondhassa: *ez vagyok* – „*holott soha még nem is esmeréd*”.

Invokáció

A vers végéről most menjünk vissza az elejére. Bíró azt írja, hogy a vers indítása lát-szatra szokványos, de, teszi hozzá, „*a hangütés (»Múza segítség! segítség!«) túl erős ahhoz, hogy konvencionális legyen*”. (171–172. o.) Nem világos, hogy erő és konvenció miért ne járhatna együtt: elvégre ismerünk nagyon erős konvenciókat, amelyek évezredekben át tartják magukat. Például azt, hogy a költők a Múzsához fohászolnak. És a vers a legkevésbé sem teszi kétségessé e konvenció érvényét. Igaz, a második sora mindjárt azt mondja ki, mennyire problematikus számára az intonált költői magatartás, de kétséget nyomban saját maga ellen fordítja: a *kihez s ki* kettős kérdéséből a vers tulajdonképpen csak a másodikra keresi a választ, a Múza léte és kiléte, a „*szép Bölcs*” érvénye felől egy pillanatig sem merül föl kétség. Persze a versben, ahogyan a kétség, az érvényesség is visszahárul az alanyra: az egyik az elején, a másik a végén, az egyik kimondva, a másik kimondatlanul; a kétség adva van, az érvényesség feladat.

Ennek a formulának valóban van némi műfaji minősége: eredetileg az epikus költészet egyik indító alakzata. S hadd hozzak egy idézetet, amely már e költői konvencióból nyújthat némi kilátást az *Ich* és a *Selbst* problémájára, ahogyan az a Kant utáni német filozófiai diskurzusban felmerült; és azt is mindjárt megmutatja, hogy ez a tárgyalásmód egy harmadik terminust is behoz, mely az egyetemesség, a teljesség, az általános érvény szempontját képviseli. Az eposzban, írja Hegel, „*benne van az általános tartalom, legalábbis mint a világ teljessége, még ha nem is mint a gondolat általánossága. Az egyéni és a valóságos, akiből mint e világ szubjektumából ez a teljesség nemződik és kihordozódik: az énekmondó. Az ő pátoza nem a természet kábitó hatalma, hanem a Mnemosyné, az eszmélkedés és a létrejött bensőség, az emlékezés az egykor közvetlen lényegre. Az énekmondó a tartalmában eltűnő orgánus; nem saját Önmaga [sein eigenes Selbst] az érvényes, hanem Múzsája, általános éneke*”.¹¹ A SZELLEME FENOMENOLÓGIÁJÁ-nak ez a passzusa az epikus költői alakzathoz a görög eposzköltő magatartásának szerkezetét betűzi ki, de ennek leírásában ott van saját korának szempontja, amikor azt is rögzíti, ami hiányzik belőle, ami nem érvényesül benne. Hiszen az eposzköltői magatartást éppen az jellemzi, hogy *neki* nem hiányzik, és a megénekelte tartalmat az, hogy ez a hiány nem csorbítja a teljességét, sőt egyenesen a feltétele annak.

Katona verse természetesen nem az epikus költészethez tartozik, ő maga ezzel a műfajjal soha nem is próbálkozott. E negatív ténynél többet is mondhatunk: a maga részéről az elbeszélő formákat és a költészetet eleve idegennek tartotta egymástól, amire mindkét oldalról szolgált tanúbizonyossággal. A narratívumot a drámaköltészetben

csak ballasztnak látta, amelytől, amennyire csak lehet, meg kell szabadulni (az eredmény: a BĀNK BĀN sokat panaszkodt homályossága és sokat magasztalt költői ereje). Versei makacsul ellenállnak minden kísérletnek, hogy a háttérben felsejülő *love story*ról bármit megtudjunk belőlük – akár csak azt, hogy egy volt vagy több volt, netán egy se, és az egész csak költői misztifikáció. Miközben nagyon is foglalkoztatta egy igazi „nagy elbeszélés” – mert „Kecskemét-történeteiben” ő annak lehetőségét látta –, de megírásához a szigorúan tárgyias, hivatkozások százaival okadatoló történész tollával fogott hozzá. Szóval minden adva volt nála, *nehogy* véletlenül ő írja meg a ZALÁN FUTÁSÁ-t.

Hadd fűzzek mindehhez még valamit, ami oldalvást, de érdemben érinti a „kihez, ’s ki szóll?” kérdését. Versgyűjteménye elé Katona egy Martialis-epigramma két sorát írta mottóul: „*Scribat carmina circulis Palaemon / me raris juvat auribus placere.*” A kritikai kiadás apparátusa a következő értelmező fordítást adja: „*Írja csak Palaemon széles köröknek verseit, én azt szeretem, ha kevesek füleinek tetszem.*” Nem vagyok valami nagy latinus (enyhén szólva), ezért csak félve kérdelem: a *circuli* valóban széles köröket jelent? Nem épp az ellenkezőjét? De a szembeállítás, ahogy én értem, nem is a körök nagyságára és a fülek csekély számára van kielevezve, hanem némiképp elvontabb viszonylatokat akar szemléltetni. A körben a pontok szabályos és folytonos vonallá olvadnak össze, s nincs köztük kitüntetett pont. A *raris auribus* jelzője viszont elsődlegesen azt jelenti: külön-külön lévő, egyenként való. Katona körön kívüli költő volt, ő is annak tudta magát („*engemet egy se tud*”). Nem azt mondom, hogy verseit a körön kívülieknek szánta, de azt igen, hogy kiben-kiben azt a részt akarta megérinteni, amely nem olvad bele az ilyen-olyan körökbe és köröcskébe, és a mottó ezt a szándékot fejezi ki. Ha szabad ezt a kvázi geometriai elemzést folytatni: olyan fülekre számított, amelyek nem sugár-irányban figyelnek, nem befelé, a közös középpontra, nem is kifelé, egy saját, de végtelen távolba vesző pontra, hanem az érintő irányából várnak hangokat. Az érintőnek tudvalevőleg egy és csak egy közös pontja van a körrel, iránya pedig merőleges a sugárra: egy másik dimenzióban nyúlik el, és képviseli kiterjedten azt az egy kiterjedés nélküli pontot.

Csekélységemet felejtván

Ha Katona írásait a kor filozófiai diskurzusához viszonyítjuk, felmerül a kérdés, hogy ő maga mit ismert belőle. Mi az, ami csak a mi viszonyításunk, és mi az, ami az ő saját viszonyulása? Most néhány olyan szöveget vonok be az elemzésbe, amelyet bizonyosan ismert. Ezeket ugyanis ő írta.

Az első kettővel Katona lépten-nyomon tapasztalható önkicsinylő hajlamát szeretném közelebről megvilágítani. Ennek forrását okkal kereshetjük pszichológiai alkattában, egyfajta kisebbségi komplexusban; vagy alacsonyabb társadalmi állásában, plebejus állapotában. Ezek az adottságok minden bizonnyal közrehatottak verseiben, és érdemes őket megvizsgálni; fenntartva természetesen, hogy az ilyen közrehatások egy verset még nem tesznek verssé, egy gondolatot gondolatá.

A MÚZSÁHOZ címzett versében a költő mintegy mentegetőzve így ír:

„esdekelő Levél
ez csak elődbe, melly
zsámolyodon hever;
majd hogy idővel azt
tudd: ki kiáltya, szép
Bölcs, segedelmedet.”

Csak találgathatunk, hogy az első sort miért húzta alá Katona, s miért a nagybetűs szókezdet. Megfontolást érdemel, hogy a kifejezést éppenséggel a jogász Katona is leírhatta volna, és akkor egyszerűen kérvényt, folyamodványt kellene értenünk rajta. Egy általa szerkesztett nevezetes beadvány külzetén ez áll: „*A Nagy Méltóságú Hertzeg Koháry Ferentz Ő Magosságához nyújtott alázatos esedezése, a nyomorúság igája alatt szenvedő Ketskeméti szegény sorsú Köz népnek.*” Amint az iratból kitűnik, csatolva volt hozzá az az „*alázatos Könyörgő Levél*”, amellyel a folyamodók „*egyenessen ő Királyi Felségéhez*” fordultak; de addig is, amíg e legmagasabb instanciánál meg nem hallgattatnak, a legalázatosabban kéri a „*Nagy Kegyelmű Hertzeg*” közbenjárását. Ez az esedezés és ez a Levél ugyan néhány évvel később keletkezett, mint a vers, de ugyanezek a fordulatok más, Katona szerkesztette iratokban is megtalálhatók, és a rutinszerű jogi zsargon részének látszanak. Könnyen lehet, hogy a versbeli aláhúzással Katonának épp a jogi zsargonra, a hivatali érintkezés nyelvére való áthallás volt a szándéka.¹² De ha mégsem, úgy képezem, hogy Katona nem utasítaná el ezt az összevetést: ha valaki, ő aztán igazán „*el nyelni tanúlt fanyart*”.¹³

Erre a beadványra gyakran hivatkoznak úgy, mint a Tiborc panaszában hangot kapott szociális érzékenység és indulat későbbi megnyilvánulására, folytatódására. Egyesek némi rosszallással említik a beadvány túlzottan megalázkodónak ítélt hangját. Nem hiszem, hogy az efféle ítéletek egészen helyénvalók volnának. Katona jogászként elvállalt egy ügyet, azt kellett képviselnie legjobb szakmai tudása szerint. Saját nézeteire ebből nem vagy csak nagyon közvetve lehet következtetni. Sokkal érdekesebb, amit ez a mai szemmel nehezen átlátható ügy az akkori társadalmi és helyi viszonyokról és bennük Katona elhelyezkedéséről elárul. Kecskemét város ügyészeként Katona hivatali munkája mellett jogászi magánpraxist is folytathatott. Ebben az ügyben azonban egyenesen a városi magisztrátussal ellenérdekelt fél képviselőt vállalta, ami összeférhetetlen helyzetnek látszik – mégsem lehetett az, legalábbis Katona hivatali előmenetelében nem okozott zökkenőt.

Ha magyarázatot keresünk erre a tényre, a város belviszonyainak és külső függőségeinek sokszálú gubancával kerülünk szembe. És bármilyen nyűgös is eligazodni benne, az bizonyos, hogy nem üres helyen forgolódunk. Változik a kép, ha Katona helyét a tágabb társadalmi térben akarjuk meghatározni. Kecskeméti polgárnak született, úgy is halt meg, de ebből nem lehet egyenesen arra következtetni, hogy polgár volt, ha a szón rendi vagy osztály-hovatartozást értünk. Polgár volta nem elválasztható illetőségétől. Kecskeméten kívül, általánosabb társadalmi kontextusban nem mint polgár jelenik meg, hanem mint plebejus (az iskolai anyakönyvekben például ez áll a neve mellett). Közrendű, de inkább renden kívüli: se nem úr, se nem pór. Híján a pozitív meghatározásnak, amely megadná helyét a tágabb társadalmi térben, azt a pozíciót, amellyel az egyén azonosulhat, amelyben vagy amelytől megkülönböztetheti magát, de mindenképpen kezdhet vele valamit, van viszonyítási pontja az önmeghatározáshoz és a másokkal való érintkezéshez.

Katona ráadásul alkatilag ügyetlen és sikertelen kapcsolatteremtő volt, nehezen mozdult ki magából. Egy másik szövegpárhuzamot kínál a Dukai Takács Judithhoz címzett költői levél. Ezt a verset, amely alcímként a „*27. August. 1816*” dátumot viseli, az irodalomtörténeti közmegegyezés Katona első költői kísérletei közé sorolja. A címzettet a vers a „*Magyar Olimp*” fénylő istennőjeként ünnepli, ugyanazzal a hódolattal fordul hozzá, mint a Múzsához, s van egy gesztusa, a zsámolyra helyezése, amely egészen közel hozza a hasonlóságot:

„*Feléd akartam haladni
számos koszorúhoz adni
még egyet, kicsinyt számodra
tévén buzgón számolyodra:*”

de ekkor a vers más fordulatot vesz, felmerül egy körülmény, amely mintha mégis el-
tántorítaná szándékától:

„*Akkor, hogy csekélységemet
felejtven, üdvözlétemet
hozzád emelném, Klavírod
akkor zúdult fel [...]*”

És mindjárt idéz egy sort a költőnő KLAVÍROMHOZ című verséből: „*Arany fűrtű Apol-
lónnak*», majd a következő strófa – és egyben az egész vers – zárósoraként még egyet:
„*Karjai közé rogyok*». Ehhez még csak ennyit fűz hozzá: „*s. a. t.*”, ami elég különös
versvég. E tompa kicsengésbe mindenki hallja bele, amit akar – én azt, hogy ezt az oly
tiszteletudó és minden pretenzió nélküli hódoló gesztus igazából egy vakmerő áb-
ránd mozdította – vagyis mozdította volna, de beteljesülése másnak jutott. Egy titkos
ábránd mozdította ki magából, feledtette csekélységét, és a hódoló gesztus a maga
félbemaradtságában önmagára emlékezteti, csekélységére, amely azonban semmi
voltában kemény és változhatatlan valóság.

Önmaga, aki van

Végül álljon itt egy részlet történeti munkájából, amelyet érdemes idézni az „én” és
„magam” ügyében, emlékeztetve arra, amit Hegeltől tanultunk: hogy ebben az ügy-
ben harmadik félként (netán bíróként vagy közbenjáróként) ott van az egyetemes és
általános is. A honfoglaló magyarokról Katona azt írja, hogy vallásuk napimádó volt,
s hogy imádatuk tárgyát, „*Istiennek nevezték, melyből lett később azután isten*”. Ezután egy
eléggé követhetetlen szófejtést ad elő, amelynek bakugrásait csak kevéssé menti, hogy
bevezető mondatával némi halvány távolságtartást jelez. De nem is az etimológia az
érdekes, hanem hogy milyen fogalmakat és képzeteket mozgat meg (a kiemelések
mind tőlem): „*Úgy állítják, hogy ez a szó a chaldeusoktól jött, kik a tüzet, vagyis a napot imád-
ták és Esának nevezték. Isana vagy Visnu az indusoknál annyit tesz, mint minden világokat
keresztülható lélek, és ez a tűz, melynek képe a Nap. Ezen ich, magyarul írva ics, annyi mint
lény, valóság, ens, vagy aki van, és hozzáadván az en, ennen (maga) szót, lesz icsen
(enmaga, aki van), és ezen szót a kereszténységben is megtartották, mely jele, hogy azelőtt is csak
egy istent imádtak.*”¹⁴

A kiemelt terminusok egy része kifejezetten a filozófia szótárába tartozik. Magát az
etimológiát nyilván nem szabad a mai normák szerint megítélni. Katona egy helyen
rendkívül indulatosan utasítja el a „*magyarsógorítást*”, azt, hogy idegen szavakat vagy
neveket magyar szavakra és tövekre vezetnek vissza, ezzel adva meg „eredeti” jelenté-
süket. Katona, bármilyen önkényesnek hat is etimológiája, annyi bizonyos, hogy nem
a hibázott gyakorlat szerint jár el: a magyar szót ábrázolja idegen eredetűnek, és je-
lentésének megfejtésére filozófiai fogalmakat mozgósít. Ha pedig ebből az etimológi-
ából következtetni lehet Katona saját istenfogalmára, azt így foglalhatjuk össze: Isten
nemcsak a legfőbb lény és abszolút valóság, és valósága nemcsak abban van, hogy vi-

lágot átható lélek, hanem mindezen felül személyiséggel is bír. Nyilván nem emberforma személyiséggel, Katona az abszolútumtól szigorúan távol tart minden antropomorf képzetet. A személyiség elve az egy Istenben mint egyetemes és objektív fennállás jelenik meg.

Ich és Selbst

Hivatkozott dolgozatában Rohonyi nagyon kevés szóval intézi el, hogy az *Ich* és a *Selbst* problémája voltaképpen hogyan exponálódott a kor bölcseleti vitáiban. Kantnál, írja, „a *Selbst* a transzcendentális *Ich*-hez képest a belső érzék tárgya [lesz], s mint ilyen a pszichológiai eszméhez tartozik; fogalma fedi a magam, a »persona«, a személyiség jelentéstartalmát”.¹⁵ Úgy vélem, hogy Rohonyi ezzel azt a nézetet tulajdonítja Kantnak, amely valójában a tiszta ész kritikájának tárgya, amennyiben „a tiszta ész paralogizmusának”, tévkövetkeztetésének folyománya. A gyakorlati ész kritikájában pedig, írja Kant, „teljes megerősített nyer [...] a spekulatív kritikának az a meghökkentő, habár vitathatatlan állítása is, hogy saját maga számára a belső szemléletben még a gondolkodó szubjektum is pusztán jelenség”.¹⁶ A belső tapasztalatban az én csak mint jelenség adódik, magánvaló mivolta el van zárva előlünk; csak mint *phaenomenon* mutatkozik meg, sohasem mint *noumenon*. A gondolkodásban megnyilvánul a gondolkodó én egysége, amely ugyan túl van az érzékiséghez kötött tapasztalaton, de csak transzcendentális idea: olyan eszme, amely csak a megismerés szubjektív feltételét tartalmazza, de amelynek nem tulajdoníthatunk realitást a *noumenák*, az észdolgok világában.

Kant, mint ismeretes, ebből nem azt a következtetést vonja le, hogy a tiszta, érzékfölötti ideák csupán szubjektív létezők, hanem azt, hogy objektivitásukat csakis a morális törvény alapozhatja meg, és a gyakorlati ész kellően meg is alapozza a *halhatatlanság*, a *szabadság* és *Isten léte* posztulálásával: „Az első abból a szükségszerű gyakorlati feltételtől következik, hogy a tartam feleljen meg a morális törvény teljes megvalósításának; a második abból a szükségszerű előfeltevésebből, hogy függetlenek vagyunk az érzéki világtól, és akaratainkat egy intelligibilis világ, azaz a szabadság törvénye szerint meghatározni; a harmadik abból a szükségszerűségből következik, hogy az intelligibilis világ csak úgy lehet a legfőbb jó, ha feltételezzük a legfőbb önálló jót, vagyis Isten létét.”¹⁷

Ez az elemzés és kritika kérlelhetetlen következetességgel leválaszt minden érzékit, minden tapasztalható tárgyiságot a morális törvényről, amelyhez egyedül az értelemnek enged hozzáférést. Szigorúan elválasztja az akarat célját, amely a legfőbb jó, és a vágy célját, amely a boldogság; s ugyanúgy a kétféle cél felé mozgó hajtórugókat. Az emberben, aki két világ polgára, az erkölcsi és a természeti világhoz, mindkét hajtórugó működik. Megeshet, hogy ellentétbe kerülnek, s ilyenkor az autonóm erkölcsi cselekvés nem lehet tekintettel az érzéki vágyakra. Kant azonban nem állítja, hogy a két cél *ab ovo* ellentétes volna egymással. Isten országának képzetéhez a kettő együttes elérésének reménye ad támaszt. A valós időben ugyan ez nem teljesülhet, de végtelen progresszusban mind közelebb lehet jutni hozzá. Kant épp ebből a körülményből vezeti le a lélek halhatatlanságának a gyakorlati ész által igazolt szükségszerűségét.

Katona több versében is kifejezésre juttatja, hogy nem bízik az ilyen végtelen haladványokban: igazságukat nem abban látja, hogy egyre közelebb a célhoz, hanem hogy sohasem a célnál. Az alapvető bizonyosságot számára nem Isten eljövendő országa, hanem a paradicsom visszavonhatatlan elvesztése jelenti. A GYERMEK-KOR jeleníti meg azt a világot, amelyben az örömev még gondtalanul uralkodik:

„Úgy játszodott elméjével
 az Öröm, mint lepkéjével
 ő maga – könnyű fonálon
 eresztvén el a fűszálon –
 örüllt rabjának a rab;”

az örömelv, amely később mint kínzó vágy, mint „gyilkos Vak”, mint „vak Here” veszi át az uralmat, és a gyermekkor „arasznyi” világát a képzet és való ellentéte közé dobja.

Magán kívül lenni

Katona lírájának gyökereit Rohonyi a BÁNK BÀN monológhelyezeteiben keresi. Ezekben „*rejtett dialógus húzódik meg, s az önmegszólítás attitűdje, beszédpozíciója formálisan is kiválik a dikció áramából*”.¹⁸ Jellegzetes példaként Bánk első felvonás végi monológjából idéz (én egy kissé bővebben idézem):

„Szedd rendbe, Lélek, magadat, [...] *Úgy állj meg itt, pusztán, mint akkor, a' midőn az Alkotó szavára a' reszketve engedő Chaos magából ki-bocsájtja.*”

Rohonyi nem mondja meg, mi is az a formai jegy vagy eszköz, amely itt az önmegszólítást kiemeli a dikció áramából. Ha pedig rákérdezzünk, némi meglepetéssel kell megállapítanunk, hogy az idézett szöveg ugyan kétségtelenül megszólítást tartalmaz, de semmilyen formális jegye nincs az önmegszólításnak. *Ennek ellenére* úgy fogjuk érteni – szóval némiképp paradox ténnyel állunk szemben, amely magyarázatra szorul.

Korábbi könyvében Rohonyi nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a „*pusztán*” közbevetés az első változatban még nem szerepelt, csak a végleges kidolgozásba került be. Hadd tegyem hozzá, hogy eredetileg az első megszólítás is másképp hangzott:

„Szedd rendbe *lelkem önn' magad!*”

Vagyis eredetileg az első személyű birtokos személyrag még kifejezetten utalt arra, hogy a magányos beszélő önmagát, saját lelkét szólítja meg. A személyragnak ez a leválása pedig nemcsak a két változat összevetéséből tűnik ki, hanem megtörténik a monológ végleges szövegén belül is. Az elején Bánk még itt is így beszél: „*Vond ki, Lelkem, most magad' / azon setét ködből, melly elragadta / előlled a világot, s' emberi / vak Bizodalomba szőt!* –” Megkaptuk tehát a választ, hogy a fenti idézet mivel válik ki a dikció áramából: azzal, hogy leveti magáról az önmegszólító formát. A megszólítottat eltávolítja a beszélőtől. Pontosabban ez nem a szöveg tette, hanem a beszélő: ő távolította el magát magától. Magára vonatkozás, amely a megkülönböztetés ölében nyugszik.

Tegyük hozzá, hogy ugyanakkor, amikor a „*Lelkem*” helyett a személyességtől megvált „*Lélek*” lesz a megszólított, a másik oldalon épp ellenkező irányú a váltás: a szövődék, amely eltakarja előle a világot, s ami korábban egy általánosság, „*a vak Bizodalom*” textúrája volt, most a lehető legszemélyesebbé válik: „*Szakaszd- / széjtt mind azon tiündéri lánczokat, / mellyekkel a' Királyi székhez, és / a' hűtesedhez, gyermekidhez olly / igen keményen megválál kötözve!*”

Személyes kötelékeiből kifejtve a Lélek immár nem az *enyém* vagy bárkié, magában áll, eloldva az éntől, amely addig birtokosának látszott. Jól látható, hogy a „*pusztán*” nem a tiszta szubjektivitás vagy bensőség felé mutat, hanem épp az ellenkező irányba. A Lélek most olyan relációba kerül, melynek másik végén a Chaos áll; s ez a viszony úgy alakul, hogy a Lélek eredetileg benne van a Chaosban, majd kívül kerül rajta: először úgy, hogy az Alkotó szavára kibocsáttatik, másodsor saját tette által. Ez a tett, illetve a tőle várt eredmény: a rendbe szedettség. Egy kozmikus teremtéstörténet felvonásai vannak e hasonlatba belesűrítve, jóllehet maga a Kozmosz, a látható és kiterjedt világrend nem lép a színre. Helyette a Chaos antagonistájaként a rend mint tiszta eszmeiség szerepel: a teremtő hatalomszó, az isteni Logosz egyfelől, pontszerű leképeződése, a Lélek másfelől.

Érdeemes mindehhez felidézni (amint Rohonyi is megteszi), hogy maga Katona hogyan gondolkodik a monológhelyzet felől. Előbb azonban Bárány Boldizsártól, az ő BÁNK BÁN-recenziójából, a ROSTÁ-ból idézek, amely nehezen túlbecsülhető hatással volt mind a darab átdolgozására, mind Katona kritikai nézeteire. Épp az itt tárgyalt jeletről írja a ROSTA: „*Nem lehet a' Monológnak természetesebb oka, éltetője, hova' tovább szárnyítottja, mint ez az állapot – belső lelki helyezettetés.*”¹⁹

Amikor Katona József néhány évvel később recenziót ír Kisfaludy Károly ILKÁ-járól, mintegy tanítványi hűséggel követi a ROSTA mintáját, a felépítésben és a tartalmi-kritikai szempontokban egyaránt. Annál többet árulnak el róla azok a kisebb-nagyobb különbségek, amelyek ebből az alapvető egyezésből kiütözköznek. A monológnak, írja Katona, „*csak ott van helye, hol az indulat annyira nőtt, hogy az indulatos elfelejtkezik magánlétéről és indulata tárgyában mintegy más testet látván, az ellen indul meg a nyelve; – azt szoktuk mondani, hogy csak a bolond beszél magával és a nagy bölcs. (Mely ebben a tekintetben annyi mint bolond.)*”²⁰

„*Lelki belső helyezettetés*” – írja Bárány Boldizsár. „*Elfelejtkezik magánlétéről és indulata tárgyában mintegy más testet látván...*” – így Katona József. Olyan lelkiállapot kell, írja Bárány, amelyben a beszélő nem kifelé figyel, nem közvetlen környezetére, hanem befelé fordul, magába mélyed. Katona szavait inkább így érthetjük: a beszélő éppen hogy kifelé fordul, de nem közvetlen környezetéhez, hanem még kijjebb, azon túl fekvő tárgyakhoz. Nyilatkozata arra vall, hogy az intenciónak az a változása, amelyet a „*lelkem*” → „*Lélek*” metamorfózisból kiolvashatunk, a lehető legnagyobb írói tudatossággal lett végrehajtva.

BARÁTOMHOZ címzett versében, amely jól azonosíthatóan Bárány Boldizsárhoz szól, Katona így ír: „*Te, kivel a Schillereket / csodálván, a hét egeket / befogni erőlködék* –”. Hadd iktassak ide egy Schiller-idézetet, melyről nem állítom okvetlenül, hogy a két barát is olvasta, de – Katona egy fordulatával élve – meg fognak nekem engedni, ha feltételezem róluk. Az EMBER ESZTÉTIKAI NEVELÉSÉRŐL írott tizenkettedik levél egy jegyzetében áll: „*A nyelvnek az én-nélküliségnek [Selbstlosigkeit] erre az állapotára az érzet uralma alatt az a nagyon találó kifejezése van: magán kívül lenni, azaz Énjén kívül lenni. Ámbár ezt a szó-lásmódot csak ott használják, ahol az érzet indulattá [Affekt] válik, s ezt az állapotot hosszabb tartama észrevehetőbbé teszi, mégis mindenki magán kívül van, ameddig csupán érzel. A visszatérést ebből az állapotból az eszméléshez [zur Besonnenheit] éppolyan helyesen magába szállásnak [in sich gehen] nevezik, azaz a maga Énjébe való visszatérésnek, a maga személye helyreállításának.*”²¹

Schiller még hozzáteszi, hogy az ájultra nem azt mondják, hogy magán kívül van, hanem hogy nincs magánál (*er ist von sich*); és megfordítva, aki az érzet uralma alatt

áll, azért még magánál (*bei sich*) van. Eszerint lehet valaki egyszerre magánál és magán kívül, a *bei sich* és az *aufser sich* nem zárja ki egymást. A szóba hozott kifejezések természetesen erősen nyelvhez kötöttek, a megfelelő német és magyar idiómák nem feltétlenül fedik egymás jelentését. Schiller azonban már eleve eltér a szokásos (német) szóhasználatától, amikor a közönséges érzékelést is a magánkívüllét állapotához sorolja, és ezzel az eltéréssel a fogalmi megkülönböztetés jogát érvényesíti a szemantikai térben. A határok áthelyezése folytán ennek az állapotnak az ellentéte, a magába szállítás – a belső lelki helyzetetés – egybeesik az érzékiség ellentétével, vagyis a gondolkodás, a megfontolás, reflexió állapotával – a *Besonnenheit* körülbelül ezt jelenti. Bárány Boldizsár pontosan ezt tartja alkalmas monológhelyzetnek: a monológ tehát hangos gondolkodás. Katona – legalábbis első olvasásra – ennek szöges ellentétét mondja: a monológ oka és szárnyítója szerinte az erős felindultság, tehát éppen nem a magába szállítás, hanem a felfokozott magánkívüllét. „*Elfeledkezik magánlétéről*”: vagyis arról, hogy egyedül van, de elég okát láttuk, hogy ezen valami olyasmit is értsünk, amit Schiller a *Selbstlosigkeit* szóval fejez ki: hogy elfeledkezik magáról. De úgy gondolom, ha figyelmesebben olvassuk, nem fogunk ellentétet látni, pontosabban: meglátjuk, hogy Katonánál ezek az ellentétek nem kizárják, hanem szorosan feltételezik egymást. Ő a belső állapotokat *tárgyukkal* jellemzi. Az újabb keletű fenomenológia műszavával: intencionális tárgyukkal. Az érzékelésben közvetlen környezetünk tárgyai jelennek meg. A gondolkodásban, eszmélkedésben gondolatok és eszmék. Ezek nem érzéki tárgyak, de nem belül lakoznak; ahogyan az érzéki tárgyak sem érzékszerveinkben vannak, hanem rajtunk kívül, úgy minden belső állapotunk olyan szerv, orgánum, amellyel képesek vagyunk felfogni, a magunk számára megjeleníteni rajtunk kívüli tárgyakat. A kint és bent nem abszolút helyek, hanem egy fordított viszony két vége, vagy Katona szívesen használt szavával: két pólusa. Beljebb úgy kerülök, ha e viszony másik végén kijebb jutok, és megfordítva. Vagy sajátosabban a szubjektum-objektum viszonyra: már Schillernél is azt olvastuk, hogy magánál lenni és magán kívül lenni nem egymást kizáró állapot; Katona szemlélete szerint kifejezetten feltételezik egymást. A magánkívüllét is magára vonatkozás: *én* vagyok kívül *magamon*, és minél kívülebb, annál közelebb magamhoz. Ezt lehetett kiolvasni A MŰZSÁHOZ írt versből is.

Katona ugyan nem mondja ki ezt tételelesen, de szemlélete olyannyira ráállt az ilyen típusú alakzatokra, hogy nem alaptalan nagyfokú tudatosságról beszélni. Erről tanúszkodnak az olyan ellentéteket összekapcsoló sokszoros oxymoronok, mint: „*Áldott virasztó fagy- / mécsse a hideg éji borzadozások gyáva rabjainak! Jövel, jövel...*” Vagy az ellentéteket minden átmenetet kiiktatva, közvetlenül átkattintó szerkezetek: „*mert vége lett neki / hogy létre változott*”. De hogy a monológnál maradjunk: „*csak a bolond beszél magával és a nagy bölcs*”.

Mindez arra figyelmeztet, hogy elhamarkodott dolog a Katona verseiben – és színpadán nem kevésbé – gyakran feltűnő és előszeretettel ábrázolt önkívülettel határos lelkiállapotokból a szerző szubjektív idealista és irracionalista vonzalmaira következtetni. Szerintem épp ellenkező a helyzet: Katona szigorúan tárgyias és szokatlanul tudatos költő. (Arany: Hogy tudott annyi számítással – költeni!) Nem vitás, a magánkívüllét veszélyes üzem: kívül, de ott kinn hol? A valóságnál, az igaznál, az egyetemesnél – vagy a látszatsznál, a hamisnál, a részlegesnél? A különbségre pedig nem belül leljük a kritériumot: de hát épp ezért veszélyes kimerészkedni.

Katona esetében még többet is mondhatunk: „*indulata tárgyában mintegy más testet látván...*” Nemcsak tárgyiasságot, de egyenesen testiességet követel. Nem azért, hogy

az eszmeiséget kiiktassa, hanem hogy testesnek lássa. Azt akarja látni, ahogy a testek az eszmei dimenzióba is kiterjednek.

Persze az indulat (nem látható) tárgyában más testet látni annyi, mint rémeket látni, fantomokat látni. Ezt mindjárt illusztrálhatjuk is a BÁNK BÁN-ból, egyben azt is, hogy az indulatosnak valóban „*az ellen indul meg a nyelve*”:

„A' szerelme féltő
Bánk-bán! (kaczag) *Tüdő, hazudsz, hazudsz!*
(fájdalommal fejét kezei közé szorította)
Mit nyughatatlanítsz setétes Álom
kép! mit gyötörsz incselkedő Chimaera!?”

Éppen ez a veszélye a magánkívülettnek: hogy az ember agyrémeknek esik áldozatul. De ha – ahogyan Schiller mondja – a közönséges érzékelés is magánkívülett, akkor vele sem vagyunk biztonságban, és a veszély még alattomosabb, mert kevésbé észrevehető. Bánk *entrée*-ja: „Nemes Méltóság; mindenben gyanakodó tekintet.” A gyanú tárgya nem a külső viszonyok valósága, hanem igazsága.

Az egy Isten, az egy magam

Katona filozófiai műveltségének perdöntő bizonyosságát Waldapfel József A' MAGÁNYHOZ e versszakában látta:

„Benned, *boldogulást lengedező* Magány!
benned nincsenek illy ördögi angyalok:
alkotmány magad, és vagy magad alkotó,
egy lét benned az egy Isten, az egy magam.”

Katona-monográfiájában Waldapfel ehhez a következő kommentárt fűzi: „*Isten és magunk – az én – teremtő és teremtmény azonossága a Kant utáni szubjektív idealizmus gondolatvilágába tartozik.*”²² Leginkább Schelling korai írásaiban lát ehhez erős gondolati – ámbár nem szövegszerű – párhuzamokat. Katona lírájának értelmezésében szíve szerint Schopenhauer filozófiáját használná sorvezetőnek, s nem zárja ki, hogy Katona olvasta A VILÁG MINT AKARAT ÉS KÉPZET-et. Ez a körülményekre tekintettel fölöttébb valószínűtlen, és Waldapfel a legnagyobb filológiai virtuozitással is csak annyit tud kimutatni, hogy nem teljes lehetetlenség.²³ Ennyi persze nem elég egy hipotézis lábra állításához, csupán arra, hogy az ellenhipotézist ne lehessen kategorikusan állítani.

Amennyire meg tudom ítélni, az irodalomtörténészek többsége fenntartásokkal él Katona filozófiai tájékozottságát illetően. Van, aki ennek hangot is ad, Bíró Ferenc is közéjük tartozik. (180., 219. j.) Az idézett strófában azonban ő is filozófiai kölcsönzést vél felfedezni, bár nem a szubjektív idealizmus gondolköréből: megállapítása szerint Katona itt „*csaknem szó szerint idéz*” Spinozától. A vélelmezett Spinoza-szöveghelet sajnos nem adja meg. További fejtegetéseiből az tűnik ki, hogy az a *natura naturans* és a *natura naturata* viszonyát érinti. Ott azonban, ahol erről Spinoza definitív módon nyilatkozik (ETIKA I. rész, 29. tétel, megjegyzés), én képtelen voltam bármilyen szövegszerű gyezést felfedezni.

Bíró Ferenc mindenesetre látni vél egy gondolati párhuzamot: „*Ahogy a Spinoza által elgondolt természetben csak az Isten (a természettel azonos Isten) létezik, a magányban csak az »egy magam«, azaz magányának ő, a lírai én az istene. Az én azonos magányával: a ma-*

gány teremtette őt, s ő teremti magányát.” Ezzel az analógiával sehogyan sem vagyok kibékülve. Ami Spinozát illeti, az ő felfogása már első közelítésben is sokkal tagoltabb, hogysen pusztá azonosságokkal jellemezni lehetne. Saját szavai szerint: „Isten egyetlen, azaz a dolgok természetében csak egy szubsztancia van” (I. rész, 14. tétel, 1. köv. tétel). Isten és természet azonosságának alapja, hogy mindkettő ugyanarra az egy szubsztanciára utal. Kiterjedés és gondolkodás nem két külön szubsztancia, hanem az egy szubsztanciának két attribútuma. Ebből következik az a megbotránkoztató tétele, hogy Isten nemcsak „gondolkodó dolog”, hanem „kiterjedt dolog” is (II. rész, 1–2. tétel).

A Katonának tulajdonított gondolat pedig egyszerűen ellentmond Katona szavainak. A vers félreérthetetlenül szól: „az egy magam” mellett – de inkább fölött – ott van „az egy Isten” is.²⁴ A kettő a magányban „egy lét”, ami végképp kizárja, hogy az egyiket közülük egyszerűen nemlétezőnek tekintsük.

Katona szavainak erre a negligálására talán az bátorította az értelmezőt, hogy ha egyszer a kettő „azonos”, akkor elég az egyik név, hisz a másik is csak ugyanazt mondja. Csakhogy ez esetben fordítva is így van – miért nem úgy szól hát az értelmezés, hogy ’magányának Ő, az egy Isten az istene’? Már csak azért is, mert Katona szavainak értelmét érezhetően ez adja vissza hívebben. Én ugyanis azt veszem ki a versből, hogy amaz „egy lét”-ben a két létező nem egyenlően osztozik: egyikük léte feltétlen és végtelen, másikuké esendő és véges, a nemléttel határos.

A versben nem találok nyomát az én és a magány azonosításának sem. Megkülönböztetésüknek annál inkább: a Magány elejétől a végéig mint Te szerepel. Igaz, ez a Te nem jelenik meg mint külön, önálló létező (szemben Csokonai hasonló tárgyú – s talán mintául is szolgáló – versével, melynek egy pontján a megszólított „magánosság” mint „kedves istenasszony” lép elének). Katona versében a magány nem valami kvázi mitologikus lény, hanem egy hely. A versen végigvonul egy szembeállítás: egyfelől az „ott” – kinn az emberek világában, melynek „ország a neve, és – öszveszövetkezés” –, másfelől az „itt”, a „benned” – vagyis kihúzódva a társas lét hamis világából. De nem a világból, nem az ürbe: egyedül van, de nem külső környezet nélkül. Senki sincs itt rajta kívül, de azt nem mondhatni, hogy semmi sincs: törzsökös fák magasodnak, szelek járnak, sárgult levelek pörögnek le „Kalibámra”, évszakok váltakoznak, és odafönn világít a Nap. Az elemek túl általánosak, hogysen együttesük egy táj képét adná ki; a természet világa ez, mondanánk, de maradjunk annyiban: az egyedüllét világa, s az a hely, ahol az alany áll, inkább egy léthelyzet, a világban való lét állapota. Ez az állapot nem a beleolvadásé, a feloldódásé. A vágy erre irányul, de ezt csak a halál, a megsemmisülés hozza meg. Amíg az élő él és van, szembe találja magát a világgal, a világot magával, de ez a szembelét itt nem ellenséges. A magányhoz fordulva mondja, hogy „alkotmány magad, és vagy magad alkotó”; nem az énről, nem önmagáról állítja tehát az önteremtést, hanem önmagának egy jól megkülönböztetett állapotáról, léthelyzetéről. És mi az, amit a magány megalkot? Isten és magam egyletét: azt a viszonyt, amelyben helyreáll a teremtő és a teremtmény eredeti és igaz kapcsolata, mert az egyedüllétben az én nem saját különbejárátú világába vonul vissza, hanem Isten világával találja magát szembe. Ez épp az ellenkezője annak, amit az én, a szubjektív benső istenítésének nevezhetünk.²⁵

Benne lenni a társas világban ugyanaz, mint kívül lenni Istenen; hogy Istenben légy, tehát magadnál, ki kell vonnod magad a társas létből, de nem a világból; ha egyedül maradsz benne, megadatik, hogy:

„Minden tör'sök előtt álva találok az
oltárt, a hidegen tündöklő Nap egy
Istent játszik elém, a kit imádkhatsz,
's a vég boldogulás itt mosolyog le r'ám.”

Szó sincs a lírai én istenítéséről: a magányos istentisztelet képe ez, amely egyben az igaz istentisztelet. A közös és nyilvános világot ellenben a hamis istentisztelet képei jellemzik. A bálványimádásé:

„örögésiben ott tapsol az Oktalan
fényes mostaniján; 's vak rohanással üt
vázképére sebet Fő Aranyistenén.”

És nem is egy Istent bálványoznak, hanem külön-külön nemzeti isteneket:

„Ott a Balgatagok Föld' növevényeim
árúlják örökét Irgalom' és Kegyet
a Kertésznek – egész Nemzeti kény szerént –
kalmárként szereik' becsbetevésivel:
Felmettzik kebelét Isteneiknek [...]"

Lehetséges-e igaz és nyilvános istentisztelet? A vers még a kérdés feltevésére sem ad alkalmat. De a JÁTÉKSZÍNI KÖLTŐ-MESTERSÉG-ről szóló írásból mintha e kimondatlan kérdésre is választ kapnánk: a színház intézménye lehetne, ha volna.

Az ismeretlen Isten

Mint Waldapfel József megjegyzi, ebben az írásában Katona „*az akkor szokásosnál határozottabban mutat rá a színjátszás vallási eredetére*”.²⁶ Megállapítását tovább élesíthetjük: Katona a kultusból, az „Isteni tiszteletből” eredezteti a színjátszást.

Hadd utaljak vissza most a fenti FENOMENOLÓGIA-idézetre, nagy vonalakban köré kerékitve tágabb kontextusát. Hegel itt a görög epikus költészetet mint a művészetvállás, a *Kunstreligion* egy történeti alakzatát mutatja be; közvetlen előzményeként a kultuszt tünteti föl; további fejlődési fokokként pedig a tragédiát és a komédiát jelöli meg. A művészetvállás a maga részéről a természetvállásból válik ki, és átvezet az abszolút vagy kinyilatkoztatott valláshoz.²⁷

Nincs tisztázva, hogy Katona milyen forrásokból merített drámatörténeti vázlatához. Nem azt akarom sugallni, hogy Hegeltől merített, ahhoz az egyezések, ha vannak is itt-ott, nem elég specifikusak. Tárgyalásmódjának Waldapfel által is kiemelt sajátossága azonban felveti, hogy felfogása háttérében ne csak esztétikai vagy irodalomkritikai eszméket keressünk, hanem bizonyos teológiai vagy vallásfilozófiai teorémákat is. A FENOMENOLÓGIA viszonyítási pontokat adhat ezek kihámozásához.

Már régen rámutattak arra, hogy Katona BÁNK BÁN előtti színpadi kísérleteiben feltűnnek vallással kapcsolatos általános reflexiók. Magában a BÁNK BÁN-ban nem találunk ilyeneket. Legalábbis a szereplők beszédeiben.

Kecksemét történetét feldolgozó – végül is félbemaradt – műve előszavában Katona azt ígéri, hogy a harmadik szakaszban foglalkozni fog – többek között – az itt élt népek vallásával, s hozzáteszi: „*Itt mindazt, ami isteni vagy felsőbb, odahagyjuk tisztelettel*

az isteni titkok Gondviselőjének, és a felsőbbségnek: mi ezen dolgoknak is csak pusztá viszontagságaival bibelődünk.”²⁸

Aligha fogjuk ezt a lemondó nyilatkozatot úgy olvasni, hogy az odahagyott témák a szerzőt hidegen hagyják. Inkább úgy, hogy „*amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell*”. S észrevesszük azt az apró – Katona értekező prózájára oly jellemző – fintort is, mellyel hallgatási fogadalmát bejelenti: nemcsak az isteni titkok sejtelmének belső áhítata parancsol némaságot, de a földi hatóságokra tekintettel is tanácsosnak látszik kerülni a szót.²⁹ Mindezzel együtt a harmadik szakasz elejére egy szűkszavú, de sokatmondó kis vallásfilozófiai és vallástörténeti traktátust illeszt,³⁰ amely megérdemli a figyelmet.

Katona itt a vallások két nagy típusát különbözteti meg. Az első az emberek „*természetes indulatá*”-ból származik, változatait természeti vallásoknak fogom nevezni. A másodikat, amelyet tételes törvények szabályoznak, Katona maga nevezi „*elkészített vallás*”-nak, és köti az ember társadalmi állapotához. Változatai között külön hely illeti meg az ótestamentumi zsidó vallást, amennyiben csak ez „*mondatik isteni kézről jöttnek lenni, melyet a legtökéletesebb munkájú Teremtő adott addigra, míg egy legjózanabb tanító (a mi Urunk Jézus) a legszebb fényben újrászületné*”.

Katona elgondolásának részleteit illetően ajánlatosnak látom a bővebb idézést, mert saját szavai közelebb hozzák az összefüggést verseinek gondolatiságával. Az alábbi passzus például, mellyel történeti munkájának harmadik szakaszát kezdi, ajánlott olvasmány lehet GYERMEK-KOR című verséhez: „*A természet első gyermekeinek szent együgyűsége sokáig csak úgy esmérte a legfőbb valóságot, mint az dedkori paradicsomába beléöntetett. A jót úgy nézte, mint egy szükséges kellelőséget, de midőn majd azt a rossz megzavarta, látván sorának változandóságát (paradicsomából való kiesését) szomorúan körültekintvén, okát kereste, s mivel azt a földön nem tudta meglelni, feltekintett az égre, és hinni kezdé, hogy ott kell hát annak a valakinek lenni, aki az ő természetes javát oly ellenállhatatlanul lerontotta, és máskor ismét jóra fordítja. Ez [a valaki] – az Isten.*”³¹

Istent az ember a maga formájára képzelte el, s úgy hitte, hogy kérelmekkel és ajánlékokkal meg lehet nyerni jóindulatát. Innen az ima és az áldozat. „*Véle lett a világra az a vágy, hogy boldogsága mindég tartson. De testének elrogyását látván, elszakasztotta attól vágyát s azon mozgást, mely benne az életet tartja, és lélek nevet adott reá. Ez mint valamely külön lévő valami kiköltözhetett máshová a szakadékony testéből, és csak ez lett az a tulajdonképpen való Ő, mely mindégtartó lehet. Ez – a jövődő élet.*”

A „*lelkem*”-> „*Lélek*” metamorfózis is olyan mozgást ábrázolt, amelyben az én közvetlenségétől különválik „*az a tulajdonképpen való Ő*”, mintegy bemutatva, mi az igazság ebben az első és kezdetleges képzetben, s e vallástörténeti reflexiók olvastán megerősítve látom, hogy az erős fogalmi tagolódás jeleit nem csak én képzeltem bele. S visszautalok a fentebb idézett strófára, amelyet magányos istentiszteletként jellemeztem, és nem vaktában, hanem fél szemmel az alábbi fejtegetésre: „*Minden pap, minden templom nélkül nyújtá kezét a tiszta ég alatt ama felette képzelt hatalmashoz a buzgolkodó [...] Nékifordult a kelő napnak, mint esméretlen istene legfenségesebb művének; természetes dolog, hogy a legszebb teremtménynek látásán végre elfeledkezett a láthatatlan teremtőről, és elbódulván dicső jöltevő fényében, eltévesztette a tárgyat, és a képet a valóság helyett istenévé tette [...] Ez a legelső, legrégibb (pogány) isteni tisztelet – a bálvány.*”

Nincs okunk feltételezni, hogy a Katona-féle magányos istentisztelet a pogány bálványimádáshoz való visszatérés akarna lenni. De megtérés a természetes valláshoz, ahogyan a szót a felvilágosodás korában szintén használták: a filozófus, a Bölcs vallásához, amely sallang és cicoma nélkül, torzítatlanul tartalmazza, ami minden vallásban közös és igaz. Az ellentétet és hasonlóságot jól érzékeltetheti, ha újra idézem: „*a*

hidegen tündökölő Nap egy / Istent játszik elé, a kit imádhatok” – vajon nem kell-e megint ugyanazt mondanunk, mint amit Arany János mondott a BÁNK BÁN olvastán: hogy tudott annyi számítással – költeni? Vajon nem gondos számítás folytán áll olyan jelző a Nap előtt, hogy még véletlenül se gondoljunk rá mint melengetőre, mint bódulatot keltőre, arra, hogy jótéteményét az emberi érzékek simogatásához hasonlítsuk?³² S nincs-e szinte aggályosan kiemelve, hogy imádatának tárgya nem a kép, nem a látvány, hanem a *ki* megjelenik benne?

Katona fejtegetései, bármilyen kritikusak és távolságtartók a vallás minden történelmi formájával szemben, nem a vallás mint olyan, hanem a hamis vallás, a bálványimádás ellen irányulnak. Természetesen a bálványimádás hamisságát illetően elég lehet a Tízparancsolat tekintélyére hivatkozni. De hogy Katona – aki amúgy, nem kétséges, hű katolikus – alapvetően a felvilágosodás talaján áll, „*a puszta ész határain belül*” szemlélődik, azt világosan mutatja, amit Jézusról fontosnak tart kiemelni: „*egy legjözsnabb tanító*”. – Mint (teszem azt) Szókratész vagy a königsbergi bölcs.

A természeti vallásokkal szemben a tételes vallások nem igazabbak, ugyanúgy bálványimádók. A különbség abban van, hogy az „*elkészített vallás*” a társadalmi állapothoz tartozik; s nemcsak hozzátartozik, hanem konstituálja azt, „*szívópontja lett a polgári szövetségnek*”. Megemlítendő, hogy Katona e szövetkezés eredetét kifejezetten az úrszolga viszonyban jelöli meg, és a társadalom alapképlete a vezető és a neki engedelmeskedők csapata. A külön-külön csapatok összetartására külön-külön vallásokat alapítottak, de „*[l]elke mindenkinek csak az volt: áldd istenedet, szeressed társaidat, tiszteld a fölsőbbeket*”. Katona ezt a tartalmat elfogadja és üdvösnek tartja. De ha A' MAGÁNYHOZ című verset úgy olvassuk, mint az igaz és méltó istentisztelet megjelenítését, és hozzávesszük alcímét: EGY EMBERGYÜLÖLŐI ÓRÁBAN, mindjárt látni, hogy micsoda kegyetlen antinómiát zár magába ez az elfogadás, és tár fel ez a vers.

Alább, ahol a keresztény vallás „*viszontagságaival bibelődik*”, még erősebb körvonallakkal rajzolja meg Jézus tanításának intellektuális természetét:³³ „*Az első együgyű és minden pipere nélkül való szent vallás, melyet mesterünk Jézus tanított, inkább a bölcselkedőnek, inkább a gondolkodni tudó embereknek volt készítve. [...] Az apostoloknak könnyebb volt az írástudókkal bántani, mint a későbbieknek a szilaj jövevényekkel.*” Az első két évszázadban még minimálisak voltak azok a „*csecsebecsék*”, amelyekben a vallást előadták, hogy „*a vad és durvaesű emberek is megfoghassák*”, „*kézzelel foghassák, mint gyermek az ábécét*”. Titkos összefüggéseink a keresztények „*az utolsó vacsorának emlékezetére csoportonként egy kis közös vacsorát csaptak*”, s itt, az agapén „*buzgó beszédekkel emlékeztek meg kegyes mesterökről*”. Nagyönközségben éltek, „*nevezetők volt gnostici, vagy nostici (a nosco-tól), azaz tudományosok, de mivel aztán e néven szakadás is támadt, magukat catholicus névvel különböztették meg*”. Katona fanyar megjegyzéssel érezteti, hogy meglehetősen paradox dolog ezt a nevet megkülönböztetésre használni, hiszen „*katolikus*” annyit tesz, mint egyetemes (Katona szavával: „*közönséges*”), márpedig egyetemes kereszténység „*nincs is a világon*”. A szóhasználatot az indokolhatja, hogy „*Jézus csak az egész emberi nemzetnek adhatta tanítását*”.

E bibelődésekből talán nem túlzott merészség azt a jelzést kiolvasni, hogy Katona hajlik a keresztény tanítás egyfajta gnosztikus felfogására, természetesen nem az eretnek gnoszticizmus értelmében, hanem a gnózis filozofikusabb – neoplatonista – fogalma szerint (amint az a János-evangélium logosz-teológiájában is hangot kap). Ehhez valóban kaphatott impulzusokat a Kant utáni német idealizmustól, Schelling vagy Hegel Jénából ideszívárgott gondolatmeneteiből. Természetesen szóba jöhetnek más forrásvidékek is.

E latolgatások helyett azonban forduljunk inkább a versekhez, melyekben tetten ér-

ni véltem a magányos istentisztelet gesztusát. Most úgy tűnik, ezt belülről, e sajátos kultikus cselekményben átélt áhítat felől is megfelelő szóval tudjuk jellemezni: a gnózis, a megvilágosodott tudás állapota, illetve az arra való törekvés ez. Amilyen nagyra tartom Waldapfel József teljesítményét, hogy a Kanttal kezdődő klasszikus német idealizmus nagy filozófiai diskurzusát bevonta Katona műveinek értelmezésébe, és nélkülözhetetlen feltárásokat végzett, olyan kritikusan nézem, hogy ezt a kutatást egyoldalúan a szubjektív idealizmus és az irracionálizmus vágányára állította. Holott e diskurzus univerzumában meghatározó módon jelen van a szembeforgalom is, amely az objektivitás és az ész jogait fel nem adva igyekezett szintetizálni az újabb tapasztalatokat, és nem csupán a régibb századok racionalista metafizikáinak vonakodó hátrálása volt.

Katona műveinek gondolatiságát én inkább ezen a vonalon látom értelmezhetőnek. A tudást keresve, rá törekedve a lélek valóban tele van egzaltációval és komplikációval, misztikus borzongásokkal és tárgyaltalan sóvárgásokkal – de csak azért, mert kívül van rajta. Aki a birtokában van, a Bölcs a lehető legjózanabb és legegyszerűbb tartalmat tudja benne, és tanítása nem beavatottak szűk körének, hanem az egész emberi nemnek szól. A kereséssel szemben a megtalálás a fogalmak tárgyiasságát, az eszmék testességét, a szellem kiterjedt voltát feltételezi, és Katonának ez a vezérlő csillaga.

Magam is úgy látom, mint Fried István, hogy Katona költészetének legmélyebb és legsajátabb jellemzője a „*visszafogott tárgyiasság*”, az, hogy „*a legszemélyesebb, leggyötrőbb, legfájóbb gondolatokat, érzéseket, mondandót objektívválni igyekszik; egyfelől az egyetemeshez, a törvényszerűhöz méri (és ezáltal egyedi voltát kérdőjelezi meg), másfelől jellegzetes helyzetként ábrázolja*”.³⁴ Szívesen idézem ezeket a sorokat, noha (vagy épp azért, mert) írójuk nyíltan kifejti szkepszisét e költészet filozófiai háttérének keresésével szemben. Isten és magam egylétét kommentálva, a Schellingre hivatkozó értelmezésekkel szemben ezt írja: „*olyan lét, amelyben az isteni és emberi princípium szinte kölcsönösen feltételezi egymást*”.³⁵ Én is így értem – ezért hivatkozom inkább Hegelre.

Vak Here

Katonának életében egyetlen verse jelent meg, a VÁGY:

*„Hol vagy fenrepeső szép pillangója velőmnek?
 melly még egy Pegazus' szárnyait is nevetéd.
 Oh hol vagy kecscesz tellyes szilaj indulatimnak
 hasztalan izzadozó mennyei Tantalusa?
 Nemde világok – Idők – nyúlnak heverészve tömötten
 a cél közt, 's közted? vak Here – Vágyakodás!
 Gyermeki bábok után kacsalódó képezet! egykor
 csillagokat sietél egybeölelni – mi lett?
 Dölfös Kedvesnek csak az egy mosolyogva kiejtett
 nem szava feltátott sírodig elkanyarít.”*

Waldapfel így kommentálja a verset: „*Katona számára a szubjektív idealizmus is csak egyetemes törvényül való igazolása a »vágyakodás« [...] örök kínjának s egyben semmiségének, soha célt nem érhet, mindig »világok, idők nyúlnak heverészve tömötten« a cél közt s közte, de végtelen törtetéséhez képest semminek tűnő akadály [...] »feltátott sírjáig kanyarítja el.*”³⁶

Rohonyi így ír róla: „*nagy távlatú, elvontat borzongatóan konkretizáló romantikus látomás alkotja a VÁGY lényegét*”. Fő közléselemének ő is a „*világok – Idők*” sort tartja, s hozzáte-

szi: „*A romantikus költészet alapmotívumát – vágy és cél kibékíthetetlen távolságát – ragadta meg itt a költő...*”³⁷

Úgy gondolom, hogy a vágy és a cél áthidalhatatlan távolsága inkább közhely, afféle szólásmód. Lehet, hogy a romantikában lett azzá, lehet, hogy már előbb. Sokkal érdekesebb, ami a versben a kettő között van, ami szó szerint keresztbe fekszik, és tömegével eltorlaszolja az átjárást: a vers ettől Katonáé. Így látják az idézett kommentátorok is – de hát mi ez a roppant test? Erre inkább csak rámutatnak, és legfeljebb egyiket szóval minősítik. Rohonyi például borzongatónak érzi. Én azt érzem, hogy az elválasztó közeget leíró kép egyszerre nagyon szemléletes, és sérti is a szemléletet. Szemléletes az állítmányi rész – „...nyúlnak heverészve tömötten” –, amely igen anyagszerűen érzékelteti ennek a közegnek az állagát, sűrű, tehetetlen, nyugvó tömegét, közömbös mozdíthatatlanságát, némiképp ormótlan terpeszkedését (mintegy ellenpontozva is az előző sorok jelzőit: „*fenrepeső*”, „*keccsel tellyes*”). Ugyanakkor nehezen tudjuk ilyen állagúnak elképzelni azokat az elvont objektumokat, amelyekre ez az állítmány alkalmazva van. Különösen az időhöz kapcsolódó bevett képzeleteink – „*szárnyas idő*”, „*futós idő*” – tiltakoznak. De az alanyi rész, ha jobban megnézzük, nem is a pillanatok futását idézi; „*világok – Idők*”: világkorszakok, éónok kitöltött kontinuumra ez, valami olyasmi, mint az „*idők teljessége*”; azzal a nagy különbséggel, hogy a versben leírt Idők nem az időben vannak, nem egymást váltva következnek egymásra, hanem egymás mellett terjednek ki egy virtuális térben.³⁸

Nem akarom ezt a képet valamilyen „megfejtéssel” – vélt tárgyának megnevezésével – határozottabbá tenni, mint amilyen valójában. De annyi kimondható, hogy ez a rejtve hagyott tárgy olyan képzeteket kelt, amelyek amúgy a történelem köré csoportosulnak. A virtuális tér, amelyben a korszakok egymás mellett nyúlnak el, olyan szerkezetű, mint a magunk mögött hagyott múlt, amelyben felgyűlik minden, ami valaha is megtörtént, ami már nincs, de épp ezáltal végleges és változhatatlan. Nem jelenvaló, de kiterjedt állagával mégis egyfajta *corpus*, egyfajta létező a „lényeg, valóság, ens” értelmében. „*A történelem örökké futó óriás*” – mondja Katona történeti munkájának előszavában: ez a kép a történelmet folyamatszerűségében mutatja, de ez a folyamat egy önálló nagy test sajátos létezési módja. A történelem különös szubsztancialitását sugallják ezek a képek – vagy hogy a történelem az egy szubsztancia olyan attribútuma, amely nem a kiterjedés, nem a gondolkodás, amelynek modulusai nem a testek és nem az ideák, de valami mindkettőből van benne.

Boldogtalan tudat

„*Vák Here – vágyakodás!*” A természeti vallásról az elkészített vallásra való – fentebb már ismertetett – átmenetet Katona így vezeti be: „*Midőn aztán az egyik ember, a here, a másik munkájából kezdé magát hízlalni, azaz a hatalmasabb urává lett a gyengébbeknek...*”³⁹ Nincs okunk, hogy ezt a fordulatot (és a vele bevezetett gondolatmenetet) ráolvassuk a versre, hiszen a versnek más a tárgya. És van okunk, mert mindkettőnek ugyanaz az alanya. Ha pedig Katona verseiben felfedezzük a magányos istentisztelet motívumát, akkor a tárgyi oldalon sem zárhatjuk ki az összefüggést.

Megint A SZELLEMEK FENOMENOLÓGIÁJÁ-ra fogok hivatkozni. És most sem azért, mert feltételezem a hatását (noha kizárni sincs okom). Ez a mű „*a megjelenő szellem tudománya*” akart lenni – és lett a kor tudatformáinak és szellemi magatartásformáinak szerkezeti leírása, elemzése és rendszerezése. Eredményeit ma már nyilván nem vesszük készpénznek (mint ahogy akkor sem vette mindenki), de beváltható devizának azért vehetjük. A kor ugyanaz, mint amelyben Katona is élt; és a Hegel által preparált alakza-

tok között van egy, amely igen jól illik rá, és nem csak a pusztaság okán: a *boldogtalan tudat*. Hegel ezt mint az *öntudat* legkialakultabb (és emiatt a legkielevezettebb) formáját tárgyalja, s tartalmát csupán jelezni akarom e kialakulás stádiumainak vázlatos áttekintésével. Az öntudat első, még a természetes életben tetten érhető meghatározása a *vágy*, amennyiben benne nyilvánul meg az élőlény önállósága tárgyi környezetével szemben. Az öntudat alakulása egy eszmeibb szükséglet felmerülésével folytatódik: az ember abban találja önálló létének igazolását, hogy a másik *elismeri*; az elismerés vágya hatalmasabb lehet a létszükségleteknél is, lesz, aki kész érte életét is kockára tenni, élethalálharcba bocsátkozni. Az, akiben gyengébb az önállóságnak ez az eszmei késztetése, alulmarad a harcban, és a pusztaság életért cserébe megadja a feltétlen elismerést a másiknak. Így jön létre és ezt a tartalmat rögzíti az *úr és szolga* viszonya. A szolgának jut a *munka*, az úrnak a vágy kielégítése. Ez utóbbi – mivel eredetileg egy eszmeibb vágyon alapult – magasabb rendűnek látszik; hosszabb távon azonban megfordul az értékrend: a külső környezet feldolgozása mint formaadó tevékenység szellemibb magatartás, mint a pusztaság fogyasztás és felélés.⁴⁰ Hegel ezután (miért, miért nem, most hagyjuk) a sztoikus és a szkeptikus tudat alakzatát tárgyalja, s mindezek bomlástermékeiben adva vannak az elemek, amelyeket a boldogtalan tudat mind egybefog. Így „*az a megkettőződés, amely korábban két egyedire oszlott, az úrra és a szolgára, ezáltal egybe tért meg; ezzel pedig az öntudat magában kettőződik meg. Ez az önmagában hordott megkettőződés lényegi vonás a szellem fogalmában, de egysége még nincsen meg – és a boldogtalan tudat megkettőződött, csak ellentmondó lénynek tudja magát*”.⁴¹

Vagyis egyfajta interiorizáció történt, amelyet azonban Hegel nem mint pszichológiai folyamatot vagy történést tárgyal. Ő sokkal inkább az érdeklődik, hogy mivé alakul maga a viszony azáltal, hogy belsővé tétetett. Magára vonatkozóvá vált, de egy aszimmetrikus reláció, ama bizonyos ellentéteket egymásba átkattintó fordított viszony vált azzá, és most önmagában kattog.

Ez a magával meghasonlott, az egység fájdalmas hiányától szenvedő öntudat a tárgyát elvesztett és azt magában kereső vallásos elmélyedés, a jámborság, az áhítat vonásaiból áll össze, és annak a szubjektív bensőségnek a rajzát adja, amely a mű későbbi során a görög *tragédiában* és az isten emberré válása, halála és feltámadása körül forgó *abszolút vallásban* objektívalódik, kap általános érvényű fennállást. Mindezek a témák Katonánál is előjönnek, mélyen és lényegbevágóan érintik őt. Különböző helyekről kell összeszedgetni őket, de álljon itt egy idézet Hegeltől, amely arra vall, hogy nemcsak tematikus egyezésekről, hanem erős szerkezeti hasonlóságokról is beszélhetünk: „*a vele [a Változhatatlannal] való eggyé válás reménye meg kell hogy maradjon reménynek, vagyis ennek a reménynek teljesülés és jelenvalóság nélkül kell maradnia; mert épp az az abszolút esetlegesség és mozdulatlan közömbösség áll közte és a teljesülés között, amely ott fekszik magában az alakot öltésben, a remény megalapozójában*”.⁴² És azért fekszik (*liegt*) ott, mert a reményt megalapozó alakot öltés (*Gestaltung*) egyelőre csak mint egyszerű és külső történést van adva a boldogtalan tudatnak (és Hegel ezzel alighanem a Jézus-eseményre céloz). Megjelenésének összes alakzatán áthaladva a szellem végül majd eljut az abszolút tudáshoz, amely emlékezetében megőrzi és együtt tartja alakulásának minden elmúlt stádiumát, immár feldolgozva és rendszerbe foglalva.

Mag és velő

Katona „*boldogtalan tudatá*”-nak van egy erősen érezhető eleme, amelyet a fenti szemle nem érintett, és amelyre már utaltam szemléletének testiességéről szólva. Versének első sorai a vágyat tisztán ideális törekvésnek írják le, s amikor a közepén a vágyakodást

szitkozódó megvetéssel „*vak Heré*”-nek nevezi, kizárhatjuk-e gondolataink közül, hogy e névvel a vágy közönséges testi szerve is illelhető?

Plátón a TIMAIOSZ vége felé leírja, hogyan alkották meg az istenek a szerelmi egyesülés vágyát, ezt a bennünk lévő „*lelkes élőlényt*”: „*Az ital csatornáját ott, ahol a befogadott italt [...] kiüríti, átfúrták a velő felé, amely a fejből a nyakon és hátgerincen át összefüggően húzódik, s amelyet az előbbieken magnak nevezünk. Ez, minthogy eleven és most lélegzetet vehet, a kiömlés után való eleven vágyat keltett [...]: s így a nemzés vágyát eredményezte. Ezért van az, hogy a férfiaknak a szeméremtest körüli része engedetlen és önkényes, mint valami állat, mely nem hallgat az ész szavára, hanem vágya fullánkjaitól úzva mindent leigázni törekszik.*”⁴³

E sorokat olvasva – amelyeket, könnyen lehet, Katona is olvasott⁴⁴ – az emberben felöltik, hogy a „*velő*” és a „*vak Here*” nemcsak önmagában metafora, hanem egymásra vonatkozásukban is, miáltal egy második, mondhatni meta-metaforikus jelentés rétegződik a szöveg mögé, ahol az általános fogalmi viszonyok és eszmei törekvések leképeződnek az ember testi szervezetére. S ha ezt számításba vesszük, kimondhatjuk, hogy a vers színtere nem a szubjektív benső, nem a *psyché*, hanem az *anthrópos*, ahogy rá vannak rajzolva a nagy test, a világ vonalai. E metaforatérképet nézve felismerhetjük a *psyché* helyét is, mindjárt az első sorban: „*pillangója velőmnnek*”. A görög szó, mint ismeretes, pillangót is jelent, s így egy természetes asszociáció és metafora hordozója. E görög szülött a magyar költői nyelvben is honosítottatott: Csokonai A PILLANGÓHOZ címzett versére utalok.⁴⁵

Lehet, hogy túlfeszítem e testies metaforák jelentőségét, amikor egy sajátos antropológiai látásmód magvát és velejét látom bennük. Ha így van, kéretik Katona szavai-
val rám pirítani: „*Tüdő, hazudsz, hazudsz!*”

Arra is számítani lehet persze, hogy ha ellentétes pólusok képződnek le egymásra, akkor Katonánál megjelenik valami csavar. Valóban, a versben hangot kap valami keserű ironia, amelyet jól írnak le Waldapfel fentebb idézett szavai: „*végtelen törtetéséhez képest semminek tűnő akadály*”.⁴⁶ Már a Dukai Takács Juditnak címzett, rezignációba hajló üdvözlét háttérben érezhettük egy erotikus ábránd felmerülését, némiképp ironikus lelepleződését. Ez az ironia azonban nem foglalt magában elutasítást, nem kell azt éreznünk, hogy az eszményi törekvést érvénytelenítené erotikus rugója. PANASZOM című verse kifejezetten e kettősségről szól:

„*Nem vágytam soha vakmerőn
bírására, sem Édeni
szomjuh'zott gyönyörért – soha!*”

A „*tisztesen égő indulatom*” további ecsetelését meg-megszakítják olyan képek, amelyek épp az ellenkezőről tanúskodnak:

„*ámbar vágyaim oly mohok,
mint a' fergetegek' düihe.*”

Ezek az „*ámbar*”-ok azonban nemhogy lerombolnák, hanem egyre plátóibb magasságokba emelik azt az illedelmes visszafogottságot, amellyel a „*Kedves*”-hez fordul, és „*Mint a menyei Lényre*” tekint föl rá. És nem azt érezzük, hogy ez a visszafogottság ama hatalmas ösztön visszafogása volna. Az Erősz ellentéte az Ideának, de nem úgy, hogy ütköznének egymással: a vágy mintegy reaktív hajtóműként emeli a lelket ideális magasságokba.

De tegyük hozzá, hogy ennek az iróniának, Katona fanyar fintorainak a mélyén ugyanaz az antropológiai belátás rejlik, mint szenvedélyes komolyságában. „...*egykor / csillagokat sietél egybe ölelni – mi lett?*” Idézzük ehhez Bánk nevezetes szavait az első felvonásból:

*„Hát a’ világnak egyikik Pólusától a’
más Pólusig, szerelmeimben, én
miért öleltem mindent egybe? m’ért
mindent? Miért te benned, oh Melinda?
's egyj Ember – egyj haszontalan Por – az
ütné-ki őtet karjaim közül?”*

Bánk itt nem csak úgy általában beszél, hogy a Melinda iránt táplált érzése mily nagy és nemes. Szavai – még csak nem is nagyon áttételesen – a vele átélt testi egyesülésekről és beteljesülésekről szólnak: a „*szerelmeimben*” többes számát s hozzá a „*te benned*” egyes számát aligha lehet másképp érteni. És nem csak arról van szó, hogy amit eddig ő élvezhetett, esetleg most másnak jut, hanem arról, hogy ezekben a beteljesülésekben létrejött valami, ami nélküle nem történt volna, olyan pólusok egyesülése, amelyek a világban külön és ellentétesen állnak fenn. Egy metafizikai érvényesség történik meg, de mert csak történés, fennállása törekeny és fenyegetett.⁴⁷

Míndez Katona színpadán játszódik. Az életben megtagadtatott tőle a beteljesülés. Csak keserű hiányát élte meg. A visszautasítottság kínjaiban kapja meg az érvényesség kemény és végleges fennállását.

Élet és Tudás

A REGE című versének néhány sorához – amely a kulcsgondolatot mondja ki – Waldapfel erős szövegpárhuzamot talált Veit Weber egy elbeszélésében. Az egyezések oly mértékűek, hogy aligha lehet szó pusztá véletlenről. Az elbeszélés címe SAGE, és ez lehetett a verscím forrása is.

A Weber által elbeszélteknek másutt nincs nyomuk a versben, amelyből egyébként címe ellenére nem kerekedik ki valami elbeszélhető történet. Egy éjszaka és egy magányos virrasztó éber álomképeinek leírását olvashatjuk benne. A látomások sorában, valahol a vers közepén feltűnik egy temető és egy temetői kísértet, afféle visszajáró lélek, aki a vége felé meg is szólíttatik:

*„Sóhajtám: te, ki vagy? 's vadon szemével
nézett rám – lehajolt a’ földre – vett port,
mellyet majd keserű nyögéssel elszórtt
a négy szélre ki, reszkető kezével.
Úgy van, por! rebegém magamba...”*

Ezek azok a bizonyos kölcsönzött sorok. Ha ezt nézzük, a vers címét érthetjük úgy, hogy egy kísértethistóriát kíván elmondani, de a vers legfeljebb részben igazol efféle várakozást. A sötétbe borult világ gyászhangulatának, „*temetési pompájá*”-nak részletező leírásával kezdődik; majd a vers alanyára fordul a szó, aki mindjárt a nyomatékos első személyben jelenik meg:

„Sír-csend közbe magam merő szemekkel
nézék-el szigorú kerületemből,
egy könny mozdula csak ki, és eszemből
emlékem kiszökött – kísértetekkel.”

A most következő képek azonban nem emlékképek, nem egyszer volt eseményeket vagy körülményeket idéznek, inkább archetipikus jeleneteknek mondanám őket. Gyermeke elfúló sírására felkelt anya árnyéka, szerelmét panaszó kandúrmacska hangja a kéményről. Talán nem csak én gondolok arra, hogy az epekedő kandúrok „nyivogása” valóban hátborzongatóan emlékeztet a csecsemősírásra, ami a két képet közös szemléleti keretbe fogja. Mindenesetre valami lidérces-babonás hangulat áll elő, amelyben:

„Elvált bennem az Élet a Tudástól.”

Az értelmezési konvenció szerint ez annyit tesz, hogy ’öntudatlan állapotba kerültem’.⁴⁸ Helyénvalónak látszik itt visszautalni arra a megkülönböztetésre, amelyet Schillertől idéztem, s kiigazítani ezt az értelmezést: a vers alanya magán kívül van, de öntudatánál, sőt az öntudat kivételesen éber és lényeglátó állapotában. Eleve már aláhúzva mint „magam” lép be a versbe, „merő szemekkel” nem befelé néz, hanem „szigorú kerületemből” elfelé, s azon túl látja meg mindazt, amit versében leír. Nemhogy tudatát veszti, hanem épp most jut a tudás, a tiszta tudás állapotába. De mielőtt ez a tartalom kibontakoznék, háromsoros közbevetés következik –

„édes Mollí jutott eszembe, ’s sorsán
búsongó kebelem rebegte gyorsan
vágját a levegőbe, melly palástol –”⁴⁹

de hát mit „palástol” a levegő? Egy bizonyos: az ige „a Tudástól” rímhívóra válaszol, oda kapcsol vissza, s talán ez az eredetiségével megkapó rímpár tartalmazza a választ. Más verseiben „álmot ubrikoló Gerlicze hím”, „árván nyögdécselő madár” visszhangozza belső érzeményeit; itt „egy ormos kandur-macska” nyivogja le „panaszolkodó szerelmét”, s ha nem is kifejezetten *erről*, de mindenképpen *erre* jut eszébe búsongó vágya, akkor ez az emlék is elveszíti szívbeli melegét, és bevonódik abba a dermesztő kísértetiességbe, amely a vers magányos virrasztóján most eluralkodik. Az újabb képek mindjárt tárgyat is adnak neki. „Megkábúltt szemeim hideg tűzének” pályája egy temetőn, sírköveken, „Lélek-összeink” nyughelyén állapotodik meg, s e látomásban „mint valamely százados Kisértet” feltűnik „egyj eleven halotti Kép”. Ő lesz az, aki – a közbeesők részletezését mellőzöm – megszólíttatván, a Veit Webernél olvasott gesztussal válaszol.

Kisértethistória, igen, de semmiképp nem kerek történet, inkább valamilyen alapvető tudás kísért a sorokban, amit ama néma gesztus tartalmaz. Ezt a vers zárásképp csak annyival toldja meg, hogy visszatér, és megint érzéssel, a Mollí-emlékhez:

„Úgy van, por! rebegém magamba, ’s békem’
elholt Napjaihoz repüle vérző
emlékem, keserűn nyögé az érző
szív: Mollim soha nem mosolyga nékem.”

A temetői kirándulás így saját vágyainak és reményeinek eltemetésével és fájó emlékü megőrzésével végződik. Saját múltja odakerül „az Ősök’ áldott hamvai” közé, és elelegyedik velük.

Tehát miért „Rege”? Úgy gondolom, azért, mert ez a történelem, a történelem *szel-leme*: „*valamely százados Kísértet*”. A BÁNK-BÁN első kidolgozásának előversengésében Katona ezt mondhatja Ottóról: „*Arra, hogy / Ártatlan é, nem esküdött meg egy Regének / Irója is.*” A szó itt kifejezetten történeti munkát jelent. Értelem szerint idekapcsolhatjuk, amit a Kecskemét-történet bevezetőjében ír: „*Minden első történetírás szóbeli hagyományokon épül; de azért nem lehet minden hagyományt mesének mondani, minekelőtte históriák íratattak. Csak ebben és közönséges dalokban szívárgott alá az ősök emlékezete.*”⁵⁰ Itt a tudós történetírás forrásairól van szó, és arról, hogy – kellő kritikával kezelve – a mese is forrásul szolgálhat. De a „forrás” szónak lehet egy alapvetőbb értelme: amikor a történetírás tárgyának, magának a történelemnek a forrását firtatjuk. S Katona válasza, hogy ez az ősforrás saját létezésünk immanens történetisége, az, hogy a halál felé menetelve múltat viszünk magunkkal és hagyunk magunk után, s hogy a nagy test, a történelem is azáltal létesül, hogy a dolgok eleven és érző egyénnel történnek. „*Így szakasztom fel hamvadt szemfedelőket azoknak, kiket szerette vidékünk szült, és szintűgy vígak, szintűgy búszak voltak, mint kiket ezennel koporsójok felé vezettek. Meglátni tetteiket boldog érzés, midőn semmit sem hagytak unokáiknak, mint nemléteknak bizonyosságát.*”⁵¹ Nemlétük bizonyossága: Katona gondolatainak legközépéről jön, hogy így fejezi ki *voltuk* bizonyosságát. Ugyanez fejeződik ki a REGÉ-ben kísértő „*eleven halotti Kép*” láttán:

„Ember volt, *rebegém*, bizonynal Ember!
könnyem befagya, 's boldogabb vidéket
óhajtó kebelem susogta: Békét
végý hültt szívem!”

Az emlékezet munkája

Schiller fent idézett megjegyzése a következő szöveghez van csatolva: „*azzal, hogy az ember a jelenvalót [das Gegenwärtige] érzékeli, meghatározásainak egész végtelen lehetősége a létezésnek erre a módjára korlátozódik. Ahol tehát ez az ösztön kizárólag működik, ott szükség-szerűen a legfőbb elhatárolás van jelen; az ember ebben az állapotban csakis mennyiségi egység, az idő egy betöltött mozzanata – vagy helyesebben, ő maga nincsen, mert személyisége megszűnt mindaddig, amíg az érzet uralkodik rajta, és az idő magával ragadja.*”

Csábító kísértés, hogy Katona legfilozofikusabbnak tartott versét, az Idő címűt ezekből, a személyiség változó és megmaradó részének viszonyát boncolgató fejtegetésekből kiindulva próbáljuk megérteni. A vers az egészen általános reflexió nyelvén kifejezve arról szól, hogy csak a jelenvalónak van létezése, de az én a múltat érzi a sajátjának; így a jelen folyamatos múlttá válását mint állandó veszteséget kell megélnie. A reménynek csak akkor volna realitása, ha a jövő a jelenből visszavinne a múltba: ha az idő mintegy körkörösén haladna. Az idő linearitása így definitív módon azt jelenti, hogy „*nincs Remény*”. A vers utolsó szava mégsem az üres reménytelenségé. Az idő kérelhetetlenül meghíúsít minden reményt, de nem tünteti el nyomtalanul: meghíúsulásában itt marad, emlékeztet magára a veszteségen érzett fájdalomban. Remény nincs, de van a *gyász*, amely velünk élő negatív lenyomatként őrzi az eredetit akkor is, ha az már végképp elveszett.

Katona, amennyire meg tudom ítélni, mindenütt elhárította magától a személyes

lélek halhatatlanságának közkeletű képzetét. A test elrogyásával elenyézik az animális lélekrész is, a lélek „*Mennyei része*” pedig feloldódik a világot keresztülható lélekben, elveszíti individualitását. Távol állt tőle – akár olvasta, akár nem – a lélek halhatatlanságának Kant-féle, végtelen progresszusba vesző megalapozása is. A történelem azonban, ez a tagoltabb és megformáltabb szellemi létező, ha nem is névre szólóan, de személyre szólóan tartja meg azt, ami véges életében az ember legmaga volt; hisz az anyag, amelyből épül, az emberek tettei, örömei és bánatai személyre szólóak. A múlt, a megtörténtek tudomásulvétele és feldolgozása adja meg a múltékony emberi létezés illő és igaz végtisztességét.

„*Nincs a teremtésben vesztés, csak én*”, „*vég semmiség az én ütéletem*”: ezek Bánk sokat idézett utolsó mondatai. De van egy utolsó *utáni* mondata is, amelyet „alig érthetőleg” ejt ki, Melindára gondolva: „*Engedd meg illendően eltemettetnem.*” Ezután már csak a király általános megbékélést hirdető nyilatkozata hangzik el, és lehull a kárpit.

Jegyzetek

1. Bíró Ferenc: KATONA JÓZSEF. Balassi, 2002.

2. Farkas János László: KI VOLT KATONA? *Világosság* 37 (1996), 8–9. 44–64. o.

3. Katona József: VERSEK, TANULMÁNYOK, EGYÉB ÍRÁSOK. Kritikai kiadás. (Szerk. Orosz László.) Balassi, 2001. 66. o.

4. Waldapfel József: KATONA JÓZSEF ÉS A FILOZÓFIA. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 59 (1935). 337–362. o.

5. A tudnivalókat jól összefoglalják a kritikai kiadás Orosz László által összeállított jegyzetei: Katona: VERSEK, TANULMÁNYOK... 170. skk. o.

6. Katona a 'minden' névmást rendszeresen használja olyan jelentésben, amelyet ma a 'mindenki' szóval fejezünk ki (pl. „*Esméri kellemed*” minden *minden alakságodban*”). Ha pedig a 'minden' Katonánál azt is jelenti, amit számunkra a 'mindenki', akkor kézenfekvő, hogy nála az 'egy se' magában foglalja a 'senki' jelentését is.

7. Rohonyi Zoltán: A MAGYAR ROMANTIKA KEZDETEI. Kriterion, Bukarest, 1975. 140. o.

8. Rohonyi Zoltán: Az „ÉN” ÉS A „MAGAM”. A POSZTKRITICISTA TAPASZTALAT ÉS KATONA JÓZSEF VERSKÖTETE. In: „ÚGY ÁLLJ MEG ITT, PUSZTÁN”. KÖZELÍTÉS XIX. SZÁZADI IRODALMUNKHOZ. ÉSSZÉK ÉS TANULMÁNYOK. Balassi, 1996. 196. o.

9. Nem zárhatom ki persze, hogy a felvetett értelmezési kérdésre van egy egészen kézenfek-

vő válasz, csak elkerülte a figyelmemet. Amíg azonban valaki nem mutatja meg, mi volna ez, maradok az itt előadotaknál.

10. Arra nézve, hogy az ilyen paranormális nyelvi esetekre hogyan reagál a nyelvérzék és a nyelvi elemzés, érdekes lehet Babits Mihály diákkori dolgozata: TÁRGYAS RAGOZÁS KÜLÖNBÖZŐ SZEMÉLYŰ TÁRGYAKRA. In: BABITS MIHÁLY MŰVEI. ÉSSZÉK, TANULMÁNYOK I. Szépirodalmi, 1978. 5–12. o.

11. G. W. F. Hegel: PHÄNOMENOLOGIE DES GEISTES. Jubiläumsausgabe. (Szerk. Georg Lasson.) Leipzig, Dürr, 1907. 468. o. – Szemere Samu fordításától (Hegel: A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJA. Akadémiai, 1961. 370. o.) több okból is eltertem. Csupán egyet emelek ki: nem tartom szerencsésnek, ahogy az *Ich – Selbst* fogalom-párt magyarítja: „*én*” – „*személyes én*”. Az idézett kontextusban ugyan jól működik, de sok más szöveghelyen eléggé félrevezető. (Például Arisztotelész mozdulatlan mozgatója vagy egy nép kormányzata Hegelnél a *Selbst* egy-egy alakzata, de aligha minősítenék őket személyesnek.) Jobb megközelítést ad az „önlét” fordítás, amelyet Marx 1844-es kéziratának magyar kiadói alkalmaztak Marx FENOMENOLÓGIÁKIVONATAINAK fordításában. (Vö. MARX: GAZDASÁGI-FILOZÓFIAI KÉZIRATOK 1844-BŐL. Kossuth, 1962. 121–124. o.)

12. A versgyűjtemény indító versében egyértelműen okiratról van szó: „’s Úti Levéllel is / megkómmant, kinek a’ balta kezébe’ vár” (E’ VERSEIMHEZ).

13. A kiemelés itt – az E’ VERSEIMHEZ utolsó fél sorában – a szerzőtől származik. Egy másik sor ugyanebből a versből: „Százaz képedet a Józán elesmeri.”

14. Katona József ÖSSZES MŰVEI 1–2. Szépirodalmi, 1959. 2. köt. 540. o. – Megkockáztatom, hogy az „ics” eredeti ortográfia szerint talán „its” volt, mert akkor a vélelmezett „itsen” szóból csak jobban kijön az „isten”.

15. Rohonyi: Az „ÉN” ÉS A „MAGAM”... 192. o. Szó szerint átvéve a szerző újabb, monografikus igényű művébe: A ROMANTIKUS KORSZAKKÜSZÖB. A POSZTKANTIANUS EPISZTÉMÉ: A FELBOMLÓ NEOKLASSZIKUS KÁNON ÉS A KORA ROMANTIKA ALAKZATAI A MAGYAR IRODALOMBAN. Janus/Osiris, 2001. 45. o.

16. Kant: AZ ERKÖLCSÖK METAFIZIKÁJÁNAK ALAPVETÉSE – A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJA – AZ ERKÖLCSÖK METAFIZIKÁJA. (Berényi Gábor ford.) Gondolat, 1991. 108. o. (A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJA. Előszó.)

17. Uo. 255–256. o.

18. Rohonyi: Az „ÉN” ÉS A „MAGAM”... 195. o.

19. Katona József: BÁNK BÁN. Kritikai kiadás. (Szerk. Orosz László) Akadémiai, 338. o.

20. Katona: VERSEK, TANULMÁNYOK... 55. o.

21. Schiller VÁLOGATOTT ESZTÉTIKAI ÍRÁSAI Magyar Helikon, 1960. 208. o. (Szemere Samu fordítása. Az eredeti terminusokat én iktattam az idézetbe.)

22. Waldapfel József: KATONA JÓZSEF. Franklin Társulat, é. n. [1942.] 158. o. – Nem firtatom, hogy Schelling mennyire volt vagy nem volt szubjektív idealista. De abban egyetértek, hogy gondolatvilágának tengelyében az idézett azonosság áll.

23. A részleteket illetően vö. Waldapfel József: KATONA JÓZSEF ÉS A FILOZÓFIA...

24. Márton László Katona verseiről így ír: „a kitorérek iránya inkább a magasság, amely nem is annyira panteisztikus, mint inkább szolipszista”. (PORBA HÚZOTT GRÁDICSON. *Forrás*, 1991/11. 49. o.) A megállapítás első felével egyetértek, második felét a Katona-versek kissé odaadóbb olvasása aligha igazolja.

25. A vers az „alkotmány” és „alkotó” azonosságát mondja ki, és az idézett értelmezők, ahogy

látom, az utóbbit minden további nélkül Istenre értik. Tudom, hogy a helyesírás nem abszolút érv, de ha Katona is így értette volna, akkor minden bizonnyal ’Alkotó’-t ír, nagybetűvel. Az Istenre és a magamra viszont a vers nem azt mondja, hogy azonosak, hanem hogy egyletűek. Természetesen ha minden különbséget figyelmen kívül hagyunk, akkor bármilyen bármivel azonosnak vehető.

26. Waldapfel: KATONA JÓZSEF, 179. o. – Vö. fent, 3. jegyzet és szöveg.

27. Hegel végleges rendszerében a művészet az abszolút szellemnek önálló, a vallástól megkülönböztetett (és azt megelőző) formája. A klasszikus görögségben a kettő tökéletes egységét élvezhetjük, de csak mint elmúltat; bennünk, a mi világunkban nem egységük, hanem különválásuk az evidencia.

28. Katona József ÖSSZES MŰVEL, 2. köt. 453. o.

29. A földi hatóságtól eredő korlátozás ellen a BÁNK BÁN első kidolgozásának ELŐVERSEN-GÉS-ében (1815) Katona még lázadozott: „iffjú vérem gőzzével, negéddel, és feszelgésével”, amint majd 1820-ban írja magáról. A fenti idézet rezignált fintorából keletkezésének idejére is következtethetünk.

30. Katona József ÖSSZES MŰVEI, 2. köt. 525–528. o.

31. A GYERMEK-KOR első strófája: „Hív emléke a’ Természet / élő keblén elenyészett / Mivolt’ első virányának! / mellyel egyjütt elmúlának / édességi emlődnék –”; majd később: „Boldog Kor! mellyben az élet / éltt, ’s nem tudta azt, mivé lett / midőn a Sors’ ítélete / örömet-élővé tette –”.

32. Vannak Katona-verssorok, amelyek egyes elemzőknek József Attilát juttatják eszükbe. A „hidegen tündöklő” jelzőhöz hadd asszociáljak én is: „Tündöklök, mint a gondolat maga, a téli éjszaka”.

33. Katona József ÖSSZES MŰVEI, 2. köt. 545–546. o.

34. Fried István: A LÍRIKUS KATONA. „VILÁGOKAT ÁLMOZ VILÁGOK HÁTÁRA”. *Forrás*, 1991/11. 53. o.

35. Uo. 56. o.

36. Waldapfel: KATONA JÓZSEF, 155–156. o.

37. Rohonyi: A MAGYAR ROMANTIKA KEZDETEI, 149. o.

38. Az „idők teljessége”: Pál apostolnak ez a kifejezése Jézus születéséhez kötődik (GAL 4, 4). – Történeti munkájában Katona mintegy közvetítőleg, a leírt események időbeli lokalizá-

lása végett így ír: „Az Írásnak bé kelle teljesedni – a békességnek öröktől megígért ideje közeledett. Béfejeződik az Ótestamentom – Betlehemben születetik Jézus (Világ teremtése 3983), elhal a zaj – a legvadabb nemzetek között csendesség tenyész, a jászok is békességet kértek...” (ÖSSZES MŰVEI, 2. köt. 464. o.) A további elbeszélésből kitűnik, hogy a békesség el is tartott vagy nyolc évig.

39. I. m. 526–527. o. – Az én kiemelésem.

40. Hegelnek e dialektikus konstrukcióját újabban Francis Fukuyama állította a figyelem középpontjába a „történelem végéről” értekezős filozófiai sikerkönyvében. Ő közvetlenül Alexandre Kojève-hez kapcsolódik, aki az 1930-as években nyúlt vissza a FENOMOLÓGIÁ-HOZ az akkori történelmi világhelyzet értelmezése végett, erősen hatva egy felnövekvő nagy francia intellektuális nemzedék gondolkodására. Maga a FENOMENOLÓGIA a napóleoni kor zenitjén kereste a világmagyarázatot. – Tegyük hozzá, hogy a BÁNK BÁN első fogantatása e korszak legvégére, a restaurációs korszak legkezdetére esik, végleges kidolgozásához (és a versekhez is) pedig ez utóbbi kibontakozása és berendezkedése adta a történelmi miliőt.

41. Hegel: PHÄNOMENOLOGIE, 139. o. Vö. A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJA, 113. o.

42. Uo. 142. o. Az én kiemeléseim. – Lasson ehhez a következő magyarázó jegyzetet fűzi: „Die äußerliche Historie in der Religion.”

43. TIMAIOSZ 91a–b. Platón ÖSSZES MŰVEI. Európa. III. köt. 408. o. (Kövendi Dénes ford.)

44. Kecskemét-történeti munkájában Katona József egy helyen (az Atlantisz-monda kapcsán) hivatkozik a TIMAIOSZ-ra, mégpedig pontos adatolással. Waldapfel szerint ha hivatkozott rá, kézbe is vette, s ha már kézbe vette, végig is olvasta. Természetesen az a képzet, hogy a nemi szervek és a gerincvelő között van va-

lamilyen élettani kapcsolat, sokkal közkeletűbb, semhogy Platón sajátos ötletének kellen tartanunk.

45. Csokonai: „Ah! szárnyad eszembe juttatja / Psychét s az ő bánatait, / És a Psyche gyötrő bánatja / Tulajdon lelkeim kínjait”. – A „Jénrepeső szép pillangó” és a repdeső Lélek asszociációjára Katona maga is alkalmat ad, amikor a VÁGY gondolatát személyre szólóbban megfogalmazó, S.*** MOLLIHÓZ címzett versében ezt írja: „Majd, majd ha e' Vágy véget talál, / 's sorsod öröm lesz, enyim halál: // Lelkem Veled repes...” Kapcsolódik e képzetkörhöz a GYERMEK-KOR lepkehasonlata is, amelyet fentebb idéztem.

46. Waldapfel megfogalmazása mellesleg A KÉPZET c. versre utal: „e' Remény vágygyal tele / csörtet – törtet...”

47. Világos ellenpontot is ad ehhez a darab Ottó leszűkítő, világot redukáló szenvedélyében. Ő így beszél: „Eszelős szerelmem egj egészen új / világot álmod örültségiben, / melynek csak Ottó a lakossa, és – / Melinda.”

48. Vö. Waldapfel: KATONA JÓZSEF, 148. o.; Katona: VERSEK, TANULMÁNYOK... 196. o. (Orosz László jegyzete.)

49. Hegedűs Zoltán, aki KATONA JÓZSEF LÍRAI KÖLTÉSZETE c. könyvében (Budapest, 1927) Mollit Dérinével azonosította, az idézett versszakot úgy érti, hogy benne az ő szerencsétlen házassága miatt búsong a kebel. Úgy gondolom, ez a találgatás – Mollis személyazonosságától egészen függetlenül – egy félreértésen alapul: a „kebelem” itt nem Mollis, hanem a saját sorsán búsong. Igaz, a versmondatot önmagában így is, úgy is lehet érteni, de a vers és a versfüzet egésze az utóbbi olvasatot teszi kézenfekvővé.

50. Katona József ÖSSZES MŰVEI, 2. köt. 454–455. o.

51. Uo. 455. o.

Schein Gábor

(PANASZÉNEKEK)

hol van, ki dicsért dísztelen faasztalt,
 arany bort, rajta a nap jegyével? hol van,
 ki a szigetekről boldogan hazatérő
 hajósokról dalolt, a partról, mely őket
 nevelte, a testvérek öleléséről? és hol van a dal,
 a lángok és a fák suttogását halló, a krétával
 korhadt ablakkeretre írt szavak: sore,
 erem, arimna, és hol a lányok, kiknek
 combja olyan sima volt, mint egy kavics?
 a hajósok észre sem vették, mikor
 vesztették el a Napot. a partról jövők, ha
 kérdezték őket, csak nevettek, és neveltükben
 összefüggéstelen szavakat mondtak, hogy aki
 hallotta őket, annak is nevetnie kellett.
 de a pincék attól kezdve üresen kongtak:
 folyton esett az eső, az éretlen szőlőszemek
 a tőkén rohadtak el, és a domboldalokról
 az asszonyok hiába kiáltották, „hol van a Nap?”,
 „hol van a Nap?”, sírva tértek a partra vissza.
 tévelygéseink falát, a magasat vagy a görbét,
 így mi sem mászhatjuk meg. magunk ellen
 kötünk fegyvert, s régi kövekből épít
 bevehetetlen várost az emlékezet.

*

az ablak mellett feküdtem, a fülemhez
 szorítottam a párnát, hogy ne halljam
 a sirályokat. gyerekkoromban feküdtem
 egyszer így, amikor társaim a nevemet
 kiáltották, és kavicsal dobálták a szomszéd
 láncra kötött kutyáját. ki kellett volna
 szaladnom hozzájuk és megverekednem
 velük. most viszont szaladtam volna,
 végig a parton kedvesem házába, de azt
 mondtam magamnak, először tapasztald meg
 a magányt, adj neki értelmet és jelentést.

*

mesterem egyszer azt mondta: tiszteld
 a föld fémes lelkét és szemét, az aranyat.
 nem értettem szavait. elképzeltem egy
 arcot, amelynek a szeme helyén arany volt.

úgy nézett ki, mint egy őrült. nem kerestem
fel többé mesteremet. később megkérdeztem
magamtól, nem én voltam-e őrült, amiért
arcot képzeltem a földnek.

*

amikor messze jártam, a borús nyugati
földön, csontjaim is fájtak belé, úgy
hiányzott a tenger, az erdők zöld párája
fojtogatott. hol van a kéz, gondoltam,
mely öblünket teliültette levendulával,
és a kecskét a sziklán vezette, hol van
a fény, mely az ég színét adta a víznek?
amikor az istenek egymásnál vendégségben
voltak, ajándékokat vittek, aranyszékeken
ültek, és a szerelem kertjéről költöttek dalt.
látták, amit mi. a morzsolt, fehér kőfoltok
között a vörös tetejű házakat, a csavart
törzsű olajfát, a sötét babért, látták a levegőt
fölöttük remegni, és tudták, mi a szomjúság.
így néztem én is kedvesem lábát, nedves,
barna bőrét, táncos fenekét, ahogy fölfelé
ment előttem a hegyoldalon.

*

szeretek színészek közt lenni. az egyik
érzékenyke, sértődékeny, a másik
flegma, éneklő marhahús, de együtt
mintha elhítenék, hogy szerelem,
könny, gyász csak játék, nem halálos.

*

szörnyű évünk volt. egymás után
mentek el, akiket szerettünk, és van
köztünk olyan, aki betegen most is
a biztos halálra vár. uram, vedd el
tőlünk ezt az évet! engedd, hogy még
itt maradjunk, kezüket fogva még
ne kelljen meghalt társainkat követnünk.

KLASSZIKUS ÉS ORIENTÁLIS ANTIKVITÁS WINCKELMANN, HAMANN ÉS HERDER MŰVEIBEN

A Winckelmanntól a Harmadik Birodalom kultuszaiig terjedő német „philhellénizmus”-nak olyan terjedelmes irodalma van már, hogy joggal kérdezhetnénk, lehet-e még ehhez hozzátenni valamit? Ha azonban figyelembe vesszük, hogy mennyire megváltozott az utóbbi évtizedekben a modernitásra vonatkozó metakritikai reflexiónk, akkor nyilvánvaló, hogy a „*querelle des Anciens et des Modernes*” is más szempontból válhat számunkra újra érdekessé. Az utóbbi évtizedekben ráirányult a figyelmünk arra, hogy a görög és a római antikvitásnak mennyire egymásnak ellentmondó értelmezései és mennyire más és más önreflexión alapuló felfogásai versengtek egymással a XVIII. század második felében, azért, hogy a nemzeti kultúrák megalapozásában döntő szerepet játsszanak. Jelen tanulmányban a winckelmanni görögségkép két jelentős német kritikusáról, Hamannról és Herderről lesz szó: az antikvitásról vallott, egymással is vitakozó álláspontjuk rövid felvázolására teszek kísérletet. Fő kérdésem arra irányul, hogy hogyan viszonyult egymáshoz a winckelmanni ideál e kétféle bírálatában az antik és az orientális antikvitás (a korabeli szóhasználatot követve: Egyiptom, Arábia, illetve elsősorban az ÓTESTAMENTUM héber) kultúrájának megértése, igenlése avagy elutasítása.

Ahhoz, hogy a fenti kérdést feltehessük, röviden vissza kell tekintenünk Winckelmannra, akit Manfred Fuhrmann találóan „német szimbólumnak” nevezett. Winckelmann fő gondolatait első esszéje, a *GONDOLATOK A GÖRÖG MŰALKOTÁSOK UTÁNZÁSÁRÓL A FESTÉSZETBEN ÉS A SZOBRÁSZATBAN* (1755) alapján a következő néhány pontban foglalhatjuk össze:

1. Winckelmann antikvitásképe tisztán vizuális volt. Ezen nemcsak azt értem, hogy tudományos vizsgálódása elsősorban a görög monumentális plasztikára irányult, hanem hogy a görögöket a szem embereinek tartotta, következésképpen egész kultúrájukat a látás dominanciájával, a klíma és a hellén fény különlegességével, illetve ennek folyományaként az érzéki szépséggel jellemezte. Miközben az antik szobrok látványán iskolázta a szemét, ő maga is mintegy görög emberré kívánt válni. Azt tartotta ugyanis, hogy minden más hozzáállás a művészethez voltaképpen barbárság. (Mindezzel egyszersmind parafrazeálok Herder szavait Winckelmannról. SWS, II, 117, 119.)

2. A winckelmanni szoborleírások etikai és esztétikai szempontokat vegyítenek. Ezek együtteséből vezette le Winckelmann a szép emberség görög ideálját, azt a humanitáskeresőt, mely nemcsak a német klasszikát, de az egész német kultúrát áthattotta egészen a harmadik humanizmus mozgalmáig.

3. Az európai klasszicizáló művészi áramlatok eklekticizmusával ellentétben Winckelmann „tisztá”, „homogén” antikvitásképet alkotott, mely kizárólag a klasszikus görög művészet vélt eszményén alapult. Noha nem állt egyedül azzal, hogy a görögségnek különleges eredetiséget tulajdonítson, mégis a kortársaknál sokkal erőteljesebben

hangsúlyozta autochton, a környező kultúráktól elkülönülő fejlődésüket. Kiemelte a görögöket az antik kultúrák összefüggéseiből, sőt a görög kultúra történeti rétegei közül is abszolútizálta az ún. „klasszikust”. „*Idegen népek valamennyi leleménye csak mint az első mag, úgy került Görögországba, s más természetet és alakot öltött abban az országban*” – állítja az idézett esszéiben. (GONDOLATOK A GÖRÖG MŰALKOTÁSOK UTÁNZÁSÁRÓL, 7.) És bár Herder is azok közé tartozott, akik történetietlennek tartották a görög művészet keleti gyökereinek winckelmanni tagadását, mégsem tudta magát kivonni az autochton görög zsenialitás gondolatának vonzereje alól. A PLASZTIKÁ-RÓL írt esszéjében ő is elismertelte: „*Semmi keleti, semmi föníciai, semmi egyiptomi jelleg nem maradt meg a görögök művészetében, egyszerűen göröggé vált.*” (SWS, V, 498. kk.)

4. Antikvitás és modernség viszonyát Winckelmann az utánpótlásban jelölte meg. Ismeretes a GONDOLATOK ama híres mondata, mely szerint a német és más modern európai nemzetek kultúrája azáltal válhat csak felülmúlhatatlanná, ha követi az antik művészetet. És bár már Herder Nachahmung helyett Nachbildungról beszélt, továbbá Schiller és Goethe határozottan elvetette az antikok utánpótlásának elvét, mégis továbbra is antik művészet volt minden képzőművészeti alkotás etalonja. Hegel és Schelling egyaránt az antik szobrászatot tekintette a művészet legmagasabb rendű formájának, olyan mértéknek, melyhez viszonyítanunk kell, ha a modern művészetről beszélünk.

Sarkítottan azt állíthatjuk, hogy a XVIII. század második felének német kulturális életét a winckelmanni elméletre adott különféle válaszok határozták meg. A winckelmanni antikvitáskép egyik legmarkánsabb kritikusa Johann Georg Hamann volt.

Ez a kritika ugyanakkor nem annyira ismeretes, első összefoglalására tudtommal éppen ez a tanulmány vállalkozik. Hogy miért, annak oka nyilván sokféle lehet: Hamann marginális gondolkodói helyzete Königsbergben, a berlini felvilágosodással folytatott polémiája, valamint közrejátszhatott ebben az is, hogy gondolkodását (s ezen belül természetesen az antikvitásképét is) olyan protestáns teológiai és bibliai történetfilozófiai mozzanatok is meghatározták, melyeknek sem akkoriban, sem később nem volt igazi közege Németországban. Ezek a mozzanatok elfedték ugyanakkor azokat a felismeréseket, melyek több vonatkozásban már Nietzsche antikvitásrepciója irányába mutattak. Mi izgatta tehát Hamannt az antikvitásban?

Először is Hamann görögségképe alapvetően auditív volt. Ezen nem azt értem, hogy a vizuális emlékekkel szemben elsősorban szövegekre, azaz a klasszikus auctorokra irányult volna, hanem azt, hogy Hamann nyelvi, nyelvben való gondolkodásával állt kapcsolatban. Ebben később Nietzsche követte, aki egyúttal tovább is lépett, amikor a görög költészet dionüszikus jellegét a zene szellemével hozta kapcsolatba. Azonban talán még ebben a vonatkozásban is hivatkozhatott volna Hamannra, aki a költészetet általában a zenéből eredeztette, s az archaikus kultúrákat a költészetnek, az entuziasztikus zenének és a mámoros táncnak a hétköznapiakat, az élet egészét átható három fő jellemzőjével írta le: „*Mélyebb álom volt a mi őseink nyugalma – s mozgásuk tántorgó tánc.*” (N, II, 197.) Hamann a vizualitást az „*ízlés*” (*Geschmack*) fogalmával kapcsolta össze, a halláshoz ezzel szemben a „*szenvedélyt*” (*Leidenschaft*) társította. Ezzel a komplementer viszonyítással nemcsak azt állította, hogy a látás összefüggésben van a racionalitással, hanem azt is, hogy ez a racionalitás egyszersmind kritikán inneni is. Hiszen még nem veszi tudomásul, hogy az, amit lát, nem evidencia, hanem mindig már értelmezett látvány, vagyis kulturálisan, történetileg meghatározott. A látás tehát egyfelől azt sugallja, hogy az antik műalkotás a maga változatlanságában tökéletesen jelen lehet ma is: az antik szobrok, illetve a plasztika maga abszolút, mintegy örök jelenlétet sugall. (SWS,

VIII, 25.) Ezzel szemben a művészet auditív recepciója tudatosítja bennünk, hogy minden nyelv, s csak nyelvileg, a nyelv által, értelmezetten, kimondottan, létezik.

Ebből a szempontból a görög antikvitás olyan korszaknak tekinthető, melyben még tudtak a beszéd erejéről, arról a hatalomról, amelyet a nyelv jelent. Költők, szónokok, szofisták és államférfiak egyaránt éltek azzal a tudásukkal, mely szerint a beszéd mindig már eleve megformált, vagyis retorikai fogások eredménye. Ebből vonták le a görög szofisták Hamann szerint azt a következtetést, hogy minden dolgról lehet két, egymással ellentétes beszédet tartani, s azt, hogy a kettő közül melyik bizonyul igaznak, a hatásosabb, illetve erőteljesebb beszéd határozza meg. Ezt, a Prótagorasra visszavezethető állítást Hamann úgy fordítja le magának, hogy nincsenek abszolút teremtmények, és nincs abszolút bizonyosság. Ezzel egyszerre Hamann elutasította az emberi humanisztikus abszolutizálását. Ugyanebből az okból bírálja a görögök idealizálását. A homérosi eposzok szerinte korántsem valamilyen boldog olimposi aranykort ábrázolnak, hanem éppenséggel az emberi lélek legmélyéből fakadó kegyetlenséget. *„Bosszúvágy volt az a szép természet, amelyet Homéros utánzott.”* (ZH, II, 154.) Azok, akik a görögségben egy utópikus aranykort csodálnak, nem veszik észre, hogy becsapják önmagukat. Olyanok, mint a görög mitológia Narkissosa, aki nem veszi észre, hogy a saját képmásába szeretett bele: *„Talán még mi magunk sem tudjuk, hogy mit is csodálunk szinte a bálványozásig a görögökben és a rómaiakban. Ahhoz az emberhez hasonlóan, aki saját képmását szemléli a tükörben, s miután megnézte, azon nyomban továbbmegy, és rögtön el is feledti, hogy kit is látott. Ugyanígy viszonyulunk az antikokhoz. [...] Narkissos (a széplelkek hagyományirága) jobban szereti a saját képét, mint az életét.”* (N, II, 209.)

Az archaikus görögség szenvedélyességét és félelmetességét ismerte fel Hamann Dionysos orgiasztikus kultuszaiban is. Erre ismer rá a klasszikus kor tragédiáiban, például a BAKKHÁNSNÖK-ben, melyet többször is idéz. A szenvedélyek e félelmetes uralmának ellenpontja Hamann szerint a görög szofisztika és az a görög bölcsesség, mely Sókratésban és Platónban érte el a csúcst. Ezek szerinte az emberi intellektus legkiemelkedőbb teljesítményei, mindenekelőtt azért, mert a legnyilvánvalóbban mutatnak rá arra, hogy az ész szüntelenül ellentmondásban van önmagával, hogy folytonosan meghasonlik magával. A szofisztika, az erisztikus dialóguskultúra és a sókratészi semmit sem tudás paradoxái mélyen megértették ezt az ellentmondást, állítja Hamann, kritikusan utalva a francia és a berlini felvilágosodás szinte vallásos északultusára.

Egyszóval Hamann a klasszikus antikvitást antinómikusnak látta, melyben a végletes szenvedélyesség, az ihletett és eruptív fantázia megfér a szofisztikus, ironikus, sőt cinikus intellektualizmussal. Ebben az antikvitásban nem juthatott különösebb szerep a *„nemes egyszerűség, csendes nagyság”* winckelmanni doktrínájának. A görög antikvitás egyfelől az önmagával meghasonlott racionalitás kultúrája volt, másfelől azonban a szenvedélyek és a misztériumok dionysosi és persephónéi alvilága uralta. A görög tragédia dionysosi inspiráltságát kiemelendő Hamann idézte Sophoklésnak Aiskhylosról tett megjegyzését, mely szerint az idősebb kortárs drámáinak voltaképpen a bor a szerzője. (N, II, 101.) Ha tehát a görög művészetnek bármi köze van a szép természethez, ez leginkább az árkádiai Pán groteszk vonásait mutatja. A winckelmanni görögség ideálja ellen fordítja a Pán árkádiai isten szellemében született satyr-ikus írásmódját, melyet a szavak sokkoló, páni félelmet keltő ereje éppúgy jellemez, mint az a bolondos, szenvedélyes, erotikus furortól sem mentes játékoság, melyet a pánsípnak tulajdonít. A KREUZZÜGE kötetéről írt saját recenziójában megjegyzi, hogy a munka szerzője azonos *„Pán Úrral, mivelhogy írás- és gondolkodásmódjuk annyira hasonlít egymásra, mint két tojás”*. (N, II, 246.)

A hamanni antikvitáskép további fontos jellemzője az, hogy bár megkülönbözteti egymástól, össze is kapcsolja egymással a klasszikust és a keletit. Első pillantásra azt gondolhatnánk, hogy ebben Hamann voltaképpen tradicionalista, nem különbözik kora más protestáns gondolkodóitól. Ha azonban megvizsgáljuk azokat a passzusokat, amelyekben a klasszikus és a zsidó antik kort állítja egymás mellé, sőt egymással szembe is, akkor másként látszik a dolog. Mindenekelőtt azért, mert Hamann sokkal mélyebben beleásta magát a görög és az ószövetségi zsidóság intellektuális teljesítményének megértésébe, mintsem hogy meglegedett volna felszínes ellentétekkel vagy differenciálatlan párhuzamokkal.

Végezetül a hamanni antikvitásképnek van egy olyan korabeli kontextusa, amelytől nem tekinthetünk el. A kortársak többsége idegenkedett a Németországba betelepülő zsidóságtól. Ezzel Hamann alapvetően nem vállalt közösséget. Míg a kortársak a történeti zsidóságot az ókori népek között is kulturálatlannak, esztétikai érzék híján valónak, s vallásukat a görögök humanitásemzményével szembeállítva, barbárnak, sőt kegyetlennek tartották, addig Hamann szerint az emberség realiztikus mintáit tárja elének az ÓSZÖVETSÉG: hősei, a pátriárkák, az emberi nemességnek minden korszak számára időszerű példái: „*A zsidó ember mindig is megmarad az egész emberi nem igazi és eredendő nemes emberének.*” (N, III, 309. Vö. még H, IV, 147., ahol Hamann arról ír, hogy a zsidó történelem az egyedüli egyetemes történelem.) Mivel Hamann ép-penséggel a zsidóságnak tulajdonítja azt, amit a kortársak a görögökbe vetítettek, ti. hogy a szép emberség örök mintái, ezért Hamann kora zsidóságától várja a filozófiai gondolkodás igazi megújítását: „*Az üdv a zsidóktól származik – noha nem láttam még, mégis egészségesebb fogalmakat vártam a filozófiai írásaiktól – a ti megcségyenítésekre, keresztények!*” (N, II, 210.)

Hamann korán felismeri a német philhellénizmus keresztény- és zsidóellenes tendenciáját. Ellenpólusként ő maga arra törekedett, hogy Európa e két fundamentumát minél mélyebben összekapcsolja egymással. Elsősorban az angol történeti filológia hatására, azaz Robert Lowth DE SACRA POESI HEBRAEORUM, valamint Blackwell és Wood Homéros-könyvei alapján közösnek tekintette a héber és a görög archaikus epikában azt, hogy egy archaikus, a szóbeliségen alapuló kultúra nyomait viselik magukon. Ez az orális kultúra az egykori Kelet (Arabia) világa, melyet a héber költészet még inkább megőrzött, mint az antik görög. (Parrynak a homérosi költészetre vonatkozó ún. „orális tézise” Ong szerint Robert Wood könyvéig vezethető vissza, amelyet Hamann is olvasott. Ő maga azonban mégsem Wood nyomán jutott az orális költészet általános jegyeinek felismerésére, hanem már korábban is, a litván és lett népdalokat hallva ismert fel bennük a homérosi hexameterhez hasonló verselési technikát.) Mindkét költészet erősen figurális nyelvet használ, a fenséges stílus jegyeit viseli magán, repetitív, homoesztatikus. (Ong, 37. k.) Az ótestamentumi héber költészetben ma a természet „rendezett rendetlenségét”, az eleven életszerűséget s a zseniális tömörséget csodáljuk, azt, hogy néhány szóval ismeretek egész folyamát nyitja meg. (Ezek Hamann kifejezései a BIBLISCHE BETRACHTUNGEN-ből, N, I, 23, 229, 165, 29. L. ezenkívül: Dyck, 122.) Ezekkel a jegyeivel az ótestamentumi költészet éppúgy követendő mintául szolgálhat egy modern kori „szent költészet” számára, ahogyan az antik irodalom évszázadokon át kanonikus volt. Az ÓTESTAMENTUM-ban tehát Hamann a görögökével egyenrangú, sőt azt felülmúló költészetet fedez fel, s ebben követi John Husband 1731-es traktátusát (A MISCELLANY OF POEMS BY SEVERAL HANDS), mely először méltatja mindenfajta dogmatikus elfogultság nélkül, irodalmi szempontból a héber bibliai költészetet. Husband

fejti ki először azt, amit később Hamann is hangsúlyoz, hogy a héber költészetet a klasszikus antik irodalomból nyert előítéleteink miatt becsüljük le. „*Kritikai mesterségünket a római és athéni auctorok határozzák meg, akiket mi a tökéletesség mércéjévé tettünk. De miért ne írhatnák elő a héber költők is ugyanolyan jogosan az antikoknak azt, ami az ő poétikájuk, ahogyan az antikok előírták nekik a sajátjukat?*” (Idézi Dycck, 113.)

Külön tanulmány tárgya lehetne, hogyan szélesítette ki Hamann az ókori héber irodalomról való költészettani felfogását más, a történeti Izraelt körülvevő szemita nép nyelvének és írásos emlékeinek ismeretével. Tudjuk, hogy Hamann tanult arabul is, olvasta a KORÁN-t. S bár mint hívő lutheránus korántsem értett egyet Lessing NATHAN-jának gyűrűparabolájával, vagyis nem tekintette az iszlámot a zsidó-keresztény hagyománnyal egyenrangúnak, az ókori Kelet szemita kultúrájáról azonban számos elismerő megjegyzést olvashatunk az írásaiban. Először is Hamann-nak a keleti nyelvek iránti szeretete kiterjedt a héber mellett az arab nyelv költőiségére, metaforikusságára is. Hamann meg volt győződve róla, hogy a nyugati nyelvek, mindenekelőtt a görög és a latin az analogikus gondolkodást segítik elő, a keleti nyelvek ellenben a legsokértelműbb allegóriák tárházai, hozzájuk képest a görög mítoszok csak halvány utánzatok. (BW, 87.) Saját szavai szerint ezt a keleti stílust ő maga is utánozta: egyszer úgy írt, mint egy görög, egyszer pedig, mint egy szaracén: „*Az én leveleim talán nehezen érthetők, mert egyszer olyan elliptikusan írok, mint egy görög, máskor pedig olyan allegorikusan, mint egy szaracén.*” (ZH, I, 396.)

Az irodalmi, esztétikai és történeti érveken túl Hamann politikai szempontból is fontosnak tekintette az antik hagyomány pluralitásának megőrzését. A felvilágosodás önellentmondásának, a tolerancia és a pártatlanság meghirdetett elve súlyos korlátjának tartotta korának antijudaizmusát. Hamann szerint a zsidó hitközösségeket egyenjogúnak kell tekinteni a kereszténységgel, és a zsidóság emancipációját nem szabad az asszimilációval összekapcsolni, hanem kulturális, vallási másságuk őrzésével együtt kell biztosítani a zsidóság egyenjogúságát. Ez a kereszténység érdeke is. Míg tehát egyesek, közöttük Herder is, akinek ez irányú gondolataira hamarosan kitérek, élesen elváltatta az ÓTESTAMENTUM héber kultúráját a vele kortárs zsidóság barbárnak, primitívnek tekintett kulturális jelenlététől, addig Hamann számára éppen a bibliai zsidóságnak a történelemben való folyamatos jelenléte volt a fontos. Hangsúlyozta, hogy a zsidóság olyan fundamentuma a kereszténységnek, melynek fennmaradása nélkül ő maga sem állhat fenn.

Amennyire Hamann idegenkedett egyetlen antik kultúra kiemelésétől és idealizálásától, ugyanúgy szemben állt mindenfajta modern monizmussal is. Élete végén öt területen is egyre elkeseredettebb harcot vívott a monisztikus gondolkodással. Először is politikailag konfrontálódott II. Frigyes porosz államával, a felvilágosult abszolutizmus ideológiájával és az ezzel egy időben megjelenő porosz gyarmatosítással is. Königsbergben, Rigában Hamann alapvető tapasztalata volt a soknyelvűség, a kulturális heterogenitás, melyből a nyelvek bábeli nyelvzavarának szükségességére és e sokféleség kulturális termékenységére következtetett. A Baltikum soknyelvűségének megszűnésétől tartott Hamann, amikor Frigyes jól szervezett, hatékony, centralizáló birodalmi gépezetétől féltette a Baltikumot. Ezért Hamann ellenállt az egyetlen nemzeti nyelv, az egyetlen irodalmi nyelv kanonizálásának is.

Másodsor az ész univerzalizálásával szembeállította a nyelvet a maga heterogenitásával, pluralitásával és történetiségével. Az esztétika területén ugyancsak elvetette az időtlen szépség eszméjét, és vitatott mindenféle kapcsolatot a szép és a jó között. A

modern esztétikai és metafizikai univerzalizmusban a korábbi vallási monizmus, illetve a római katolicizmus új formáját vélte felfedezni: „*A katolicizmus semmi más, mint despotizmus* – írta Jacobinak –, *a római helyett most egy metafizikai morális despotizmus van születőben.*” (H, VI, 22.) Ellenezte továbbá a tudományos gondolkodás univerzáléját, melynek igazságfogalmával egyenrangúnak tartotta a költészet igazságértékét. Hamann elsőként vette figyelembe, hogy a költészet, a filozófia és tudomány eltérő diskurzusok, másfajta nyelvhasználaton alapulnak.

Hamann tudatában volt annak, hogy „metakritikája” majd csak egy későbbi nemzedékre fog hatást gyakorolni, ami egyébként így is lett. Ezzel együtt sem becsülhető le korabeli hatása sem. Munkássága idején még korántsem volt nyilvánvaló, hogy az a protestáns gondolkodás, amelyet ő az antikvitás vonatkozásában képvisel, nem válhat hasonló súlyúvá, mint a winckelmanni esztétizmus. Hamann-nak volt ugyanis egy zseniális tanítványa az ifjú Herder személyében, aki alkalmas volt a közvetítőszerepre. Tudható, hogyan ismertette meg Herder a fiatal Goethét, majd később Lavatert Hamann írásaival. Ekkoriban ő maga is az angol történeti filológia hatása alatt állt, s az antik irodalmat s ezen keresztül az egész antikvitást történeti szempontok alapján vizsgálta. A KRITISCHES WÄLDCHEN negyedik darabjában meghatározónak tekintette az etnikai különbségeket az egyes nemzeti kultúráknak a szépség, a művészet és az eszmények területén megfogalmazott, egymástól jelentősen eltérő felfogásában. Sőt még Hamann plurális gondolkodásmódjának a nyomai is felfedezhetők nála. Ő maga is elvetette az antik kultúra egységes szemléletét, s bevezette egy-egy kultúrán belül is a „képződő történelem” fogalmát.

Herder értett ahhoz, hogyan haladjon együtt kora egymásnak ellentmondó tendenciáival. Ezért életművének feszültségei és paradoxiai ma is egymással homlokegyenest ellentétes értelmezésekre nyújtanak lehetőséget. Én magam arra hajlok, hogy a weimari korszaktól kezdve olyan hangsúlybeli eltolódást észleljek Herder pályáján, mely végül jelentős változást eredményezett az antik és a keleti kultúrák megítélésében. Az első lépés a PLASTIK (1778) című töredéke volt. Ebben az esszében Herder először tette teljesen magáévá Winckelmann alapelvét, mely szerint a görög szobrászati alkotásokat a természet örök törvényei határozták meg. Sőt Winckelmann lelkesedését túlszárnyalva Herder arról beszélt, hogy az antik szobrok embersége voltaképpen isteni, s a görög művészet beteljesült testisége olyan utópikus mércéjévé vált a humanitásnak, melyet csak a „paradicsomi ártatlanság” és „a teljes embert” a maga testi-szellemi valójában reprezentáló „örökkévaló szépség” terminusai fejeznek ki helyesen. Klasszikus fordulata azonban 1788–89-re tehető. Ebben az évben két fontos eseményt kell kiemelnünk. Az első Goethe éles kritikája az IDEEN ama passzusairól, melyek felfogása szerint Herder monoteizmusáról árulkodnak, hogy ti. egy Isten és egy Úr lenne csak az egész világon. Goethe elutasító kritikája mély nyomot hagyott Herderben, s ennek alapján át is dolgozta az IDEEN idevágó passzusait. A második fontos esemény az itáliai utazás volt. Miközben sem a történeti, sem a barokk Róma nem nyerte meg a rokonszenvét, elragadtatottan írt a leveleiben arról, milyen mélyreható benyomást keltek benne az antik szobrok: a látvány szinte lehengerelte, fogva tartotta az elméjét. „Rómában elfelejt az ember írni. Olyan erőszakosan hatolnak a lelkébe a tárgyak... úgyhogy szinte részegen tántorogtam ki a művészet minden magasztos helyszínéről.” (Herder, 1980, 132.) E szobrok az ő „igazi szentélyévé” váltak, írta Goethének, annyira, hogy még az álmait is betöltik. „Ha csak a szobrokat vesszük például, ezek a legkedvesebb és legigazibb szentélyemmé váltak, olyannyira, hogy már velük is álmodom. Akárhányszor megtekintem őket, elfeledkezem minden

másról.” (Herder, 1980, 168–169.) A vizuális élmények hatására mintegy újra formálódott a lelke, egész személyisége megváltozott, lényét átította az antik tárgyak nemes szelleme. Naponta több órát töltött el antik tárgyi emlékek társaságában: „*A műalkotások szemlélésében egyre szorgalmasabb vagyok, és igazat adok mindenben Goethének, amit ezzel kapcsolatban mondott. [...] Amikor csak alkalmam van rá, naponta három óra hosszat tanulmányozom az antik világ emez alakjait, s úgy tekintek rájuk, mint az emberiségnek a legtisztább, legválógotabb és legharmonikusabb formákba befoglalt kódexére.*” (Herder, 1980, 179.) Görög kultúrán ekkor már egyértelműen szinte kizárólagosan a periklési kor görög plasztikáját érti, melyet „*az érzéki szépség valaha is elérhető maximumának*” nevez, melyben az egész görög kultúra, mintegy „*második teremtőként*”, betetőzte a humanitáshoz vezető művelődés folyamatát. (SWS, XVII, 107, 344.)

Érdemes lenne kitérni arra, hogy miként vált a *Grand tour* Európa-szerte inkább kli-sék, sztereotípiák tömeges terjesztőjévé, mintsem antik műalkotással történő személyes találkozássá. Jelen kontextusban azonban fontosabbak számunkra Herder itáliai utazásának a gondolkodásában megmutatkozó konzekvenciái. 1795-ben az antik művészetet az egyetemes emberiség olyan iskolájának nevezte, melynek folyamatába a németet az XVIII. század végén kapcsolódtak be. Nekik ezt tanácsolta: „*Pillants bele, ó, ember; a görög művészetnek e tükrébe! Ez lehet, és ez kell, hogy legyen a te nembeli lényed is. [...] hogy ti. a te ábrázotdiban is megjelenjen az isteni.*” (SWS, XVII, 344.) Az „*emberi művelődés e tiszta eszményét*” tette meg Herder a német nemzet sajátos kulturális küldetéséről valott felfogása alapjává, s deklarálta a németeket „*a műveltek nemzetének*” a többi „*kevésbé művelt*” nemzetek közepette.

Herder antikvitásezsményének klasszicizálódása azonban felfogásom szerint csak az éremnek az egyik oldala. Az érem másik oldala viszont nem tekinthető egyszerűen európai kultúrsovinizmusnak, nem azonosítható az Európán kívül eső, például az egyiptomi, „afrikai” kultúrák rasszista elutasításával, mint ahogyan azt Bernal vihart kavaró könyve, a *BLACK ATHENA* állította. Ezt a tézist a *BLACK ATHENA REVISITED* szerzői amúgy is tételesen megcáfolták már. (Herder pályájának változásait felismerve nem tudok egyetérteni az olyan korábbi tanulmányokkal, melyek különböző Herder-szövegekből kiragadott idézetekkel argumentálnak. Mint például Schwinge vagy Malsch.) Annál inkább rámutathatunk azonban arra az összefüggésre, mely a görögészeszmény klasszicizálása és Herdernek a *BIBLIA*-hoz s ezen belül is a héber *ÓSZÖVETSÉG*-hez való viszonyulásában bekövetkezett változása között felfedezhető. Ismeretes, hogy Herder első történetfilozófiai írásaiban a mózesi könyveket a zsidó nemzeti történelem olyan dokumentumának tekintette, mely univerzális jelentőségű, mert az egész emberiség közös eredetére világít rá. Ettől a felfogásától Herder később sem tért el, az archaikus héber költészetet Homéros mellé helyezte, s az *ÉNEKEK ÉNEKÉ*-ből készült fordítását még Moses Mendelssohn is használta. Mégis jól megfigyelhető, hogyan kerül szembe a zsidó kultúra azzal a kultúrezsménnyel, melyre Herder a német nemzeti kultúrát alapozni kívánja. (Noha Herder ez irányú munkásságát nem szokás egyértelműen a történeti-kritikai *BIBLIA*-kutatáshoz sorolni, mégis joggal tekinthető Herder emez irányzat megalapozójának. L. Willi, 253.) Már a héber költészet szelleméről írt 1781–82-es dialógusában (*VOM GEIST DER EBRÄISCHEN POESIE*) hangsúlyozza, hogy a héber költészet a legeggyűbb, legártatlanabb és talán a leginkább szívhez szóló, ám éppen ezért voltaképpen gyermekeknek és ifjoknak való olvasmány. Következésképpen ez a költészet nem illik már az érett férfikorhoz, ahhoz a történelmi korszakhoz, melyet Kant a gyermeki éretlenség elvetésének igényével jellemezett.

A kései írások, mindenekelőtt az ADRASTEIA-töredékek arra utalnak, hogy a kortárs zsidóság társadalmi, politikai helyzete is befolyásolta Herdert abban, hogy végül is a zsidóság keleti kultúráját a maga egészében meghaladottnak tekintse, mely felfogása szerint éppoly idegen a felvilágosodott Európában, mint amilyen egzotikus itt az indiai, a kínai vagy a cigány folklór, vagy amilyen idegen a németek között egy mame-luk. (SWS, XXIV, 63.) Ismeretes az is, hogy a kereszténységnek a zsidóságban való gyökerezéséről Herder sohasem beszélt. (Thomas Willi: DIE METAMORPHOSE... 239–256.) Ezzel szemben a történeti görögség a maga visszahozhatatlan egyszerűségével olyan abszolút kulturális minta, hogy a németeknek görögökké kell válniuk ahhoz, hogy Európa vezető kultúr nemzetévé váljanak. „*Mindnyájunknak görögöknek kell lennünk, egyébként barbárok maradunk.*” (W, 7, 374.) A humanitásról írt leveleiben Realis de Viennát idézi: „*Isten két nép által akarta a nemzeteket okítani: a görögök és a németek révén. A görögök bölcsességét az ész Ótestamentumának is nevezhetjük, a németekét pedig az Újtestamentumnak.*” (SWS, XVII, § 40.) Ez a meglehetősen vitatható történeti tipológiai analógia is hozzájárult ahhoz, hogy a görög hagyomány léphessen az ótestamentumi helyébe, s támogassa Herder kultúrmisszionárius elhivatottságát, mely szerint a németeknek sajátos küldetésük van Európában: ők a „*műveltek nemzete*” a „*kevésbé kulturált nemzetek*” közepette.

Liliane Weissberg azzal érvel, hogy Herdernél Németország veszi át Palesztina szerepét, Németország válik a zsidóság igazi otthonává, mert Kelet fénye („Morgenröthe”) a felvilágosodás világosságaként itt ragyogott fel. (Hivatkozik Herder MORGENRÖTHE című írására: SWS, XIV, 74.) Weissberg polemikus élel mindebből arra következtet, hogy Herder talán azért is méltatja továbbra is az archaikus héber költészetet, hogy azt a kortárs, kereskedő, a kapitalista modern típusával azonosított zsidók ellen fordítsa. (Weissberg, 202.) Az ADRASTEIA antijudaista felhangjai azonban nemcsak korabeli klisék, melyeket hívó és hitetlen, protestáns, pietista és felvilágosult deista, ateista egyaránt hangoztatott. Felfogásom szerint Herder nem azért mutat antijudaista tendenciákat, mert kettősen megtért, azaz keresztény és politikai antiszemitizmus jellemzi, hanem éppen fordítva, mert szakított azzal a protestáns hagyománnyal, melyet az 1760-as években még képviselt. Egy olyan, a Hamannéval rokon, keresztény philosemita álláspontot ad fel, mely egyensúlyt kívánt fenntartani a klasszikus és az orientális antikvitás recepciójában.

Ennek a változásnak egyik előidézője Herder bibliakritikai tevékenysége, melynek következtében a zsidóságot nem tekintette többé a kinyilatkoztatás hordozójának, hanem csak egy nemzeti vallás képviselőjének, részben pedig azért, hogy az általa képviselt felvilágosult humanizmust a görög racionalitásra és a szép emberség ideáljára építi, s egyre inkább háttérbe szorult nála a bibliai protestáns hagyomány. Fokozatosan elhatárolta magát egykori mesterének, Hamann-nak nemcsak a winckelmanni ízléstdiktatúrára vonatkozó kritikai észrevételeitől, hanem attól a korában egyedülálló felfogásától is, mely szerint a zsidóságnak a maga ótestamentumi, keleti kultúrájával együtt kellene integrálódnia Európába. Hamann ezzel igent mondott a zsidóság emancipációjára, de egyúttal kételkedéssel tekintett az asszimilációra.

A herderi kultúrnationalizmus visszhangra talált később a német romantikában is, s itt vált esztétikai politikai programmá. Gondoljunk csak Friedrich Schlegel „új mitológiájára”, mely szerint magának a való világnak is klasszikus műalkotássá, boldog antik istenné kell válnia. A görögök esztétikai vallásának felelevenítésével a németekre hárul a feladat, írja feltehetőleg az ifjú Hegel A NÉMET IDEALIZMUS LEGRÉGEBBI REND-

SZERPROGRAMJÁ-ban, hogy az antik szépség ideáljával összhangban bontakozzon ki a nemzet erkölcsi önmegvalósítása.

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század derekán a klasszikus görögység winckelmanni eszméje mellett az antik hagyomány több más értelmezése is befolyásolta azt a szellemi és politikai mozgalmat, melyet Sturm und Drangnak szokás nevezni. E korszak megkülönböztető sajátságának tarthatjuk a klasszikus és az orientális (egyiptomi, zsidó) antikvitás egymásra utaló kezelését, mely sajnálatos módon a század végére kiszorult a német nemzeti kultúra megalapozásából. Ez egyoldalúsághoz vezetett, ezenfelül a monisztikus, univerzalisztikus tendencia erősödéséhez, melyhez a romantikusok, elsősorban Novalis, de Schlegel és Tieck kultúrkatolicizmusa is hozzájárult. A keleti örökség pedig újrafogalmazódott egy árja szempontú hagyományteremtésben, a párszizmus, a szanszkrit kultúra felértékelésével.

Irodalom

- Adler, Emil: HERDER UND DAS JUDENTUM. In: Mueller-Vollmer, Kurt hrsg.: HERDER TODAY, CONTRIBUTIONS FROM THE INTERNATIONAL HERDER-CONFERENCE. Berlin–New York, 1990. 382–401.
- Berlin, Isaiah: THE MAGUS OF THE NORTH. London, 1993.
- Bernal, Martin: BLACK ATHENA: THE AFROASIATIC ROOTS OF CLASSICAL CIVILISATION. London, 1987.
- Blackwell, Thomas: UNTERSUCHUNG ÜBER HOMERS LEBEN UND SCHRIFTEN. Übers. Voss, Leipzig, 1776.
- Bollacher, Martin hrsg.: JOHANN GOTTFRIED HERDER: GESCHICHTE UND KULTUR. Würzburg, 1994.
- Dyck, Joachim: ATHEN UND JERUSALEM. DIE TRADITION DER ARGUMENTATIVEN VERKNÜPFUNG VON BIBEL UND POESIE IM 17. UND 18. JAHRHUNDERT. München, 1985.
- Fuhrmann, Manfred: WINCKELMANN, EIN DEUTSCHES SYMBOL. In: *Die Neue Rundschau*, 1972.
- Hamann, Johann Georg: BRIEFWECHSEL. Ed. W. Ziesemer, A. Henkel. Frankfurt/Main, 1955–. Vols. 1–7. (=ZH, H)
- Hamann, Johann Georg: LONDONER SCHRIFTEN. Ed. Oswald Bayer. München, 1992. (=BW)
- Hamann, Johann Georg: SÄMTLICHE WERKE. Hrsg. von Josef Nadler. Bde. 1–6. Wien, 1949. (=N)
- Herder, Johann Gottfried: SÄMTLICHE WERKE. Hrsg. Bernhard Suphan. Berlin, 1883. (=SWS)
- Herder, Johann Gottfried: BLOß FÜR DICH GESCHRIEBEN. BRIEFE UND AUFZEICHNUNGEN ÜBER EINE REISE NACH ITALIEN 1788/89. Berlin, 1980.
- Herder, Johann Gottfried: WERKE IN ZEHN BÄNDEN. Frankfurt am Main, 1994. (=W)
- Husband, John: A MISCELLANY OF POEMS BY SEVERAL HANDS. Oxford, 1731.
- Kocziszký, Éva: HAMANN ÜBER DEN TURMBAU ZU BABEL. In: *Recherches Germaniques*, 2001. 1–28.
- Lefkowitz, Mary R. and Rogers, Guy Maclean: BLACK ATHENA REVISITED. Chapel Hill, 1996.
- Malsch, Wilfried: HINFÄLLIG GEOFFENBARTES URBILD. GRIECHENLAND IN HERDERS TYPOLOGISCHER GESCHICHTSPHILOSOPHIE. In: *Jahrbuch der Deutschen Schillergesellschaft*, 1986. 161–195.
- Mueller-Vollmer, Kurt hrsg.: HERDER TODAY. CONTRIBUTIONS FROM THE INTERNATIONAL HERDER-CONFERENCE. Berlin–New York, 1990.
- Norton, Robert E.: THE TYRANNY OF GERMANY OVER GREECE? In: Lefkowitz and Maclean: BLACK ATHENA REVISITED. 403–410.
- O’Flaherty, James: EAST AND WEST IN THE THOUGHT OF HAMANN. In: *Germanic Review*, 1968. 83–99.
- Ong, Walter J.: ORALITY AND LITERACY. THE TECHNOLOGIZING OF THE WORLD. London–New York, 1982.
- Parry, Milman: THE MAKING OF HOMERIC VERSE. Oxford, 1971.
- Rose, Paul: REVOLUTIONARY ANTI-SEMITISM IN GERMANY FROM KANT TO WAGNER. 1990.

- Schelling, F. J. W.: ÜBER DAS VERHÄLTNIS DER BILDENDEN KÜNSTE ZU DER NATUR. IN: AUSGEWÄHLTE SCHRIFTEN. Frankfurt/Main (Suhrkamp), 1985. Bd. II.
- Schlegel, Friedrich: WERKE IN ZWEI BÄNDEN. Berlin–Weimar, 1980.
- Schwinge, Ernst-Richard: „ICH BIN NICHT GOETHE”. J. G. HERDER UND DIE ANTIKE. Hamburg, 1999.
- Vosskamp, Wilhelm hrsg.: KLASSIK IM VERGLEICH. NORMATIVITÄT UND HISTORIZITÄT EUROPÄISCHER KLASSIKEN. DFG-Symposion 1990, Stuttgart, 1993.
- Weissberg, Liliane: JUDEN ODER HEBRÄER? RELIGIÖSE UND POLITISCHE BEKEHRUNG BEI HERDER. IN: J. G. Herder: GESCHICHTE UND KULTUR. 191–211.
- Willi, Thomas: DIE METAMORPHOSE DER BIBEL-WISSENSCHAFT IN HERDERS UMGANG MIT DEM ALTEN TESTAMENT. IN: J. G. Herder: GESCHICHTE UND KULTUR. Hrsg. V. Martin Bollacher. Würzburg, 1994. 239–256.
- Winckelmann, Johann Joachim: GONDOLATOK A GÖRÖG MŰALKOTÁSOK UTÁNZÁSÁRÓL A FESTÉSZETBEN ÉS A SZOBRÁSZATBAN. IN: Winckelmann: MŰVÉSZETI ÍRÁSOK. Magyar Helikon, 1978.
- Wood, Robert: AN ESSAY ON THE ORIGINAL GENIUS OF HOMER. London, 1769.

Jónás Tamás

A NŐ, AKIVEL FOLYTON SZERETKEZNI KELL

Részletek egy idős ember kalandjaiból

Szeretkezni kell veled. Ez a mániája. Ha férfi lenne, megérteném magam, a húzózkodásomat, a térdem remegését, amikor ott babrál, lent, a sliccnél, és benyúl, miközben felnéz rám (majd' egy fejjel alacsonyabb), mosolyog, csillog a szemében a hit, a közeljövőbe vetett remény, én meg visszamosolygok rá, csupán álcából, igyekszem magabiztosnak látszani, ugyan előtte nincs titok, nem lehet. A busz zsúfolt.

Szóval ha férfi lenne, megérteném a zavaromat, így viszont nem értem sem magam, sem őt. Pedig ő tiszta, titoktalan, okos nő (talán ezért van, hogy nem értem), szeret engem (ki tudja, sose mondta, annyira okos, hogy tudja: nem kell ezt kimondani, tehát: szeret, biztos), annyira szeret, hogy még a nagy orrom, a hiányos fogazatom és az öthat kiló (egyes vélemények szerint tizen-) súlyfeleslegem sem zavarja.

Nekem nem jut rá időm, hogy elgondolkozzam: szeretem-e. Annyira kedvelem. Amit csinál, azt jól csinálja, jókor. Mellettem van, ha mellettem kell lennie, nincs, ha nem kell. Nincs időm rá, hogy szeressem, mert nem hagy hiányt bennem, így aztán van is (Budapesten, a Margit körúton), és nincs is (álmomban, sóvárgásaimban). Ha álmodom, inkább a CBA-s eladólányról álmodom, ha sóvárgok, inkább az egy emelettel feljebb lakó orvos feleségéről vagy lányáról. Nem tudom eldönteni, melyik melyik lehet, csak a hangjukat hallom, és többnyire csak a hátukat látom, ugyanúgy szaladnak le a lépcsőn, el a konyhaablakunk előtt, lent kocsni várja őket, brummog az autó, felbőg, eltép – ebből gondolom, hogy inkább az orvos lánya lehet. De nem vagyok benne egészen biztos, mert egy alkalommal maga az orvos szaladt le, s ugyanaz a kocsni brummogott, bőgött fel, csikorgott, s húzott el.

Szeretkezni kell velem, ez a mániája. Felcsönget a kaputelefonon, ha a feleségem veszi fel, bemutatkozik, kedves hangon közli velem, hogy engem keres, és kér a telefonhoz, negyedórát is eltrécsel velem, a feleségem persze feltűnően ideges (hosszú barna haja van, vastag, fekete keretes szemüvege), ilyenkor gyakrabban jár a vécére (a vécéajtó mellett van ugyanis a kaputelefon), én nevetek, mert a nő, akivel szeretkezni kell, okos nő és humoros, így aztán látszólag jól érzem magam, a feleségem papucsot húz (mezítláb jár otthon, pedig már két petefészek-gyulladásom is volt, nem tudom, hogy a mezítláb járás okozhat-e petefészek-gyulladást, de én azért óvatosabb lennék a helyében), s kijelenti, hogy ő most lemegy, és elkergeti azt a kurvát, mit képzelsz, meg ilyenek. Le is megy, de aztán együtt jönnek fel, a feleségem mosolyog, sőt, amikor belépnek az ajtón, hangosan felnevet, s ez engem zavar, gyanakvó típus vagyok, azt hiszem, rajtam nevetnek. Együtt vacsorázunk. A feleségem végül azt mondja:

– Gyere el hozzánk máskor is, drágám! – a feleségem már nem mai csirke (említetem, ugye, hogy vastag, fekete keretes szemüvege van?), nem bír leszokni a „drágám”-okról, a „szörnyű, ki hallott ilyet”-ekről s a „hogyne, lenyűgözött engem is”-ekről.

– Ugyan minek? – kérdezi sajátos kedvességgel a nő, miközben csak rám néz, legalábbis úgy sejttem – csábítóan, kitágult pupillával –, a fejem ugyanis lehajta, szándékosan leettem magam, hogy legyen elfoglaltságom. A puding hálás étel, könnyű lenni magunkat vele, el is lehet kenni, ha ügyetlenkedünk egy kicsit. Nyomot hagy, komoly dolognak tűnik. És a feleségem minden vendéget pudinggal kínál, sejttem, hogy több hétre elegendő pudingkészlet vár bevetésre a hűtőszekrényben. (Vendégeink ritkán jönnek: félévente egy, évente kettő, másfél évente három – mind ugyanaz: a feleségem édesanyja.)

– Imádok a férjeddal szeretkezni.

A nő kissé talán közönséges – a feleségem szerint. Én inkább bátornak nevezném, csodálom. Fogalmam sincs, hogy lehet valaki ennyire magabiztos, szép és arcátlan egyszerre.

A nő, akivel folyton szeretkezni kellene, gondos véletlenséggel elrejtette a címét tartalmazó kis cetlit az előszobában hagyott barna félcipőmben. Arra is ügyelt, hogy mindenképpen észrevegyem: egy apró töltetlen savanyúcukorkát is rakott a cetli mellé. Sajnos előzőleg már szopogatta, így az beleragadt az én öreg, de kényelmes lábbelimbe, sokáig küzdöttem vele, hogy kiszedjem.

– Mire elindulsz, elfogy a tej – szólt rám a feleségem.

Való igaz: már negyedórája azzal vacakoltam, hogy kiszedjem a töltetlen, kemény cukorkát, de feleségem féelme, hogy elfogy a tej, alaptalan volt. Amíg falun laktunk, valóban előfordult egyszer-egyszer, hogy az élelmesebb fiatal vásárlók elkapkodták előlünk a tejet, de ez sosem okozott olyan nagy problémát, mivel én tejet nem iszom (hasmenésem lesz tőle), a feleségem pedig a macskáknak adja, de azok meg annyira el voltak látva minden más finomsággal, hogy még csak bele sem kóstoltak a színültig töltött tálkákba.

Aztán egy éve városba költöztünk, mert édesanyám meghalt, itt hagyott hátra egy nagy lakást, a mi falusi házuk meg fáradtan leheveredett. Elefántok dőlnek így el, amikor lelövik őket, tévében láttam. Anyám nyolcvanhét éves volt, boldog, szabad szájú asszony, aki jól érezte magát még a háborúk idején is, soha senkit és semmit nem vszített el, egyedül az életét.

A lakás szép, nagy és világos. A macskákat ide nem hozhattuk magunkkal, a tejet azonban továbbra is be kellett szerezni minden reggel. Én már nem kérdeztem meg, miért. Végül is egy-egy liter tejet megengedhetünk magunknak, anyám színésznő volt

(egyesek szerint örömlány), sok pénzt hagyott ránk. Reggel hétkor felkelek, lecsoszogok a napokkal korábban megvásárolt, megromlott, bontatlan tejeszacskókkal a szemeteshez, aztán elmegyek a sarki boltba, szép lassan vásárolgatok, nem szabad sietnem. A feleségem ugyanis, nem tudom, természetes-e ez vagy sem, reggelente magához nyúl. Ötvennyolc éves, vastag, fekete keretes szemüveget viselő asszony, kissé talán boldogtalan. Egyszer el is határoztam, hogy megkérdezem tőle, valóban így van-e, de nem mertem, mert éppen tévét nézett, és olyankor nem hallja, amit mondok, hangosan bömböl a készülék. Ötvennyolc évesen már nem hall olyan jól az ember. Egyszer, amikor még nem tudtam, hogy reggelente lassan kell bevásárolnom, pár perc alatt végeztem a bolttal, s jöttem nagy sietve, hogy mielőbb a hűtőbe rakhassam a tejet, amikor furcsa szuszogást, hörgést hallottam a hálószobából. Bekukkantottam, lassan, óvatosan, nehogy felzavarjam a feleségemet, gondoltam, rosszat álmodik, vagy méltatlankodik valami reggeli tévéműsor miatt. Nem aludt. Az ablak előtt állt, hálóingét felhúzta magán, bal kezével tartotta, másik kezével pedig a bugyogójában turkált. Egy kicsit megrogyasztotta a térdét, s miközben dörzsölgette a lába közét, valamit nagyon vizslatott az ablakon át. Mellé léptem – nem illetlenségből, akkor még pontosan nem is értettem, mit csinál –, azt hittem, gondja van, s talán a segítségemre szorul. Ő közben egyre gyorsabban és hangosabban nyüszített, aztán horkantott, s térdét összeszorítva kilehelte magából a levegőt, a fejét pedig lehorgasztotta. Azt hittem, szívrohama van. De ha már ott voltam, én is kikandikáltam az ablakon, s láttam, hogy a szemközti ház ablakában egy fiatal, izmos fiú súlyozzik, majd egy gépre állva szalad, végül egy korlátba kapaszkodva megszámlálhatatlanul sokszor felhúzza magát, mint ha fizetnék érte.

A feleségem zavarba jött, amikor felfedezte, hogy mellette állok, de én úgy tettem, mintha nem vettem volna észre semmit, leültem a fotelbe, s panaszkodni kezdtem neki az utcát elborító sok kutyagumi miatt. Ő pedig megértően bólogatott, és gyorsan felöltözött.

Azóta lassan, ráérősen vásárolgatok, s ha mégis hamarabb jövök haza, mint kellene, leülök az előszobában, s hosszasan játszadózom a cipőfűzőmmel, mintha be lenne gabalyodva. De néha tényleg be is van.

A nő, akivel folyton szeretkezniem kell, ennek az izmos tornászfiúnak az édesanyja. Egy reggel a boltban futottunk össze, illetve ő futott nekem, én meg bárhogy igyekeztem is, nem bírtam talpon maradni, belezuhantam a mélyhűtőszekrénybe, ami szerencsére még nem volt olyan hideg, mivel a sarki boltban minden este kikapcsolják, így spórolnak. A nő kiségitett az este még fagyott, ám reggelre levet eresztett csirkék, gyümölcsök, fagylaltok közül, és rám mosolygott. Amolyan elnézést kérő mosollyal. Nehezen tudnám leírni, hogy az milyen. A fürdőszobában szoktam próbálgatni, de valahogy nekem sehogy sem sikerül, én inkább azt mondom: bocsánatot kérek, ha bocsánatot akarok kérni.

Aztán hazakísért, fecsegett magáról, rögtön kiderült, hogy kinek az anyukája, én persze hallgattam róla, hogy milyen különös viszonyban vagyok a fiúval – nem szeretem túlbonyolítani az életet. Bonyolódik az magától is.

Végül is nincs gond a szeretkezésekkel. Vettem egy bérletet, villamossal húsz perc alatt ott vagyok nála, ő lenge ruhában fogad, leteper, rám ül, s két-három perces fészkelődés után végzünk is, hamar elévez, néha sikongat, dicséri a férfiasságomat, hogy a korom ellenére is bevetésre kész, ha kell. Ez így is van. Nem tudnám megmondani, miért, keményedik, ha kell. De többre már képtelen. Egyetlen örömöm a nő öröme, aki folyton szeretkezni akar velem. Eleinte még kérdezgette, nem baj-e, hogy csak ne-

ki volt jó, és mondtam neki, hogy dehog, jó ez így, örülök, hogy jó vagyok még valamire, valakinek. Aztán leszokott a kérdezősködésről: ajtót nyit, rám ül, izeg-mozog, lefordul rólam, hanyatt vágja magát a szép nagy franciaágyán, és panaszkodni kezd a férjéről, aki nem olyan régen halt meg. Kérdezem, mikor, azt mondja, a múlt héten, pontosabban szombaton. Akkor hétfő volt. Furcsállottam a dolgot, de nem kérdeztem semmit, ötven fölött már jobb, ha nem kérdez az ember semmit, minden nap ajándék, minden élmény ajándék, minden kérdés útravaló. Ötven fölött az ember már a kérdésekből tanulja a világot, nem a válaszokból – leszokik hát feltenni a nagy ritkán felbukkanó kérdéseit. Még megválaszolja valaki, s oda az útravaló, elvész a varázs.

Így hát azt se kérdeztem meg a nőtől, aki folyton szeretkezni akar velem, hogy mi a neve, mi a foglalkozása, minek dolgozik annyit a fia a nyitott ablaknál, van-e unokája, apja, anyja. A kijelentő mondatokra szorítkozom, békés tőmondatokra, s nincs öneki ezzel semmi baja.

Egy furcsa van csak ebben az egészben, hogy semmi furcsát nem látok ebben az egészben.

Egy dolgot szeretnék csupán: megkérni a nőt, akivel folyton szeretkezni kell, hogy kedden, csütörtökön adjon nekem pihenőnapot, vasárnap pedig hadd menjek kicsit később, a megszokott négy óra helyett ötkor. Kedden rendel ugyanis a kerületi orvosom, el-eljárnék hozzá, ötven fölött mindig van valami az emberben, amin lehet igazítani. Csütörtökönként a közeli iskola pályáján összejönnek a kamasz fiúk, és focizgatnak egy-két órát, egyetlen nézőjük lennék, jó lenne, ha elmehetnék, drukkolhatnék nekik. A vasárnapi öt órát pedig csak a változatosság kedvéért kérném, úgy tapasztaltam, fontos, hogy különbözzenek a napok egymástól.

De nem hiszem, hogy mindezt elmondom neki, az utóbbi időben egyre gondterheltebb a nő, akivel folyton szeretkezni kell. Egyszer elsírta magát, másszor meg hatalmas tábla csokit majszolt, amikor odamentem hozzá, és nem ült rám, nem vinnyogott el. Valami lelki gubanc. Vagy a klimax.

Szerintem festőné. Egyszer festékes volt a keze, és rengeteg kép lóg nála a falakon. Aztán egyszer eltűnt az összes, ő zokogott, az ölembe hajtotta a fejét, megijedtem, hogy majd a szájába akarja venni a micsodámat, de nem, csak sírt. Igaz, így is rendesen összenyalazta a nadrágomat, hazafelé a villamoson takargathattam. Könnyen azt hiszik, hogy egy magamfajta öregember összevizeli magát. És végül is van ebben igazság. Mindenben van. Mindenben van valami. Ez az igazság.

Ja, a nőt, akivel folyton szeretkezni kell, Sárának hívják. Ami, ugye, ha nem tévedek... mert azért szoktam néha, főleg itt a városban, alig marad az embernek ideje gondolkodni, figyelni kell, mikor kell leszállni a villamosról, jól ad-e vissza az a magas, hátragumizott hajú zöldséges, villog-e a zöld lámpa a zebránál, vagy csak én szédellek megint, olyankor kis foltok jelennek meg előttem – nem vagyok teljesen ép, na, ez az igazság, mondtam, nem?, hogy mindenben van igazság. Szóval a Sára szó jelentése, ha nem tévedek, Űrnő, héber vagy kelta, mit tudom én, milyen szó. Ábrahám felesége, Izsák anyja. Na, most erre mit mondjak? *Jób* hallgatni, még próbára tesz engem is az Úr – kell a fenének a próba. Anyám mondogatta ezt: kell a fenének a próba. Mondtam már, nem?, hogy színésznő volt. Vagy kurva, ki tudja. Nem szerette a próbákat. Mi lenne, ha engem tenne próbára az Úr? Buknék. Mert ugyan még ennél a Sára nevű Úrhölgynél állom a sarat! Akivel folyton szeretkezni kell. Meséltem, ugye?

Na, már csak Izsák kérdése jutott eszembe, amit apjának tett fel, áldozati hegynek fölfelé menet:

– Az áldozati bárány hol van?

– Majd Isten gondoskodik róla.

– De miért mindig Isten van a dologban? Te nem tudsz felelni a kérdéseimre?

– Nekem csak cselekednem kell, felelnem nem.

Na persze, ez már halivudi történet, hepiend, minden, az Isten leszól, engedékeny. Nem mint a jegyellenőrök. Engem megbüntettek pár napja a villamoson, pedig volt bérletem, csak nem találtam, ott volt a szatyor alján, a paradicsom, paprika, tej alatt. Hogy került oda, nem tudom. Mindig a bal oldali hátsó zsebemben hordom.

Engem már csak az érdekel, mit akar az élet tőlem. Mert én tőle már csak ennyit: tudni, hogy ő mit akar. Érdekes ember lenne ez az élet, ha ember lenne. Tudnék mit mesélni róla. Beszélgetni vele már nem annyira. Mesélni róla, azt igen. Lenne mit.

Mit veszíthetek... Talán majd egyszer meghallgat ez a Sára. Most még ugyan kis teher. Hátizsák. Hát-Izsák. Ha lenne cimborám, nevethetnénk ezen. De nincs.

Miklya Zsolt

HOL A PIPASZŐR?

Én nem akartam rossz gyerek
 én jó akartam lenni
 még nem tudtam hogy nem lehet
 a tetszésére tenni
 mindenkinek ki várja
 így lettem legjobb gyerek
 ből legrosszak barátja

Mezsgyelakók voltunk.
 Át a kerítésen, vissza a kerítésen.
 Át a kerítésen, vissza.
 A szemetesbunker tetejéről vetődni
 lehetett a kukoricaföldre.
 A diófák alatt meg górálni
 a tyúkokat a göröngyökkel.
 A kisjapánok komikus
 fürgeséggel menekültek.
 Át a kerítésen, vissza a kerítésen.

Nekem azt mondták, ne menjek
 át a Sárgásba. Veszélyes.
 Ennyiben maradtunk. Nem indokolták.
 Süle Laci átvitt. Megmutatta, hogy
 nincs ott semmi. Még víz se.
 Csak döglött macska meg szemet.
 Ha jó volt a széljárás, a búzt el

lehetett viselni. A gödör délkeleti
 csücskén volt a lejáró. A keleti falon
 ösvények vezettek. Az északi végén,
 a legmélyebb részen – na jó – volt
 egy kis pocsoya. Meg nád is.
 De csak esős időben. A nyugati
 oldal járhatatlan volt a rengeteg
 bodzabokortól. De bodzavirágzás
 idején legalább nem számított
 a széljárás. Süle nem jött mindig.
 Unta az örökös búvóhelyeket,
 a vadászlest se bírta sokáig.
 A szomszéd bige érdekelte inkább –
 így mondta, bige –, kerítés mentén
 töltötte leginkább ő is az idejét,
 leskelődött. Azt mondta egyszer,
 kiverte. Nem értettem, minek azt
 verni, nekem napokig fájt, mikor
 eltalálta a labda. Aztán levitte
 a bigét a gödörbe. Na, mondom,
 jól nézünk ki, lányokkal járni a
 hadiösvényt. Még meg is sértődtem,
 környékére se mentem napokig a
 Sárgásnak. Csak a dagi Bögre Matyi
 világosított fel a nagyszünetben.
 Legalább leskelődhettem volna.

Én nem akartam rossz gyerek
 én jó akartam lenni
 nem értettem mért nem lehet
 a mezsgyén túlra menni
 hogy senkiföldjén senkinek
 nincs keresnivalója
 képzeletemnek senkiföld
 je lett a mozgatója

Senkifölde lakói senkik.
 Settenkedve járnak, csak hasalva
 látod őket, mert azt senki se
 várhatja tőlük, hogy kilátsszanak
 a fűből. A senkik egyébként senkit
 se zavarnak, csak akkor jönnek
 zavarba, ha keresztülnéznek rajtuk,
 mivelhogy ők a senkik.
 Még felfedezik őket!

Felfedezőútjaim egyikén találtam
 meg a kelengyét. Legalábbis én úgy

neveztem. Süle akkorát röhögött,
 mikor meghallotta, majd halálra
 ijesztette a kisjapánokat.
 Macskadögről húztam le, még
 jó állapotban, abba tekerték.
 Szellőztettem vagy egy hétig egy
 bodzaágon, aztán a nádas szélére
 terítettem. Senkikirályfi, dobjál egy
 rózsát a tó tükörébe, kész a kelengye.

Senki se várt ott
 senkiföldén veszteni látszott
 minden ajándék
 senkise játszott velem
 Süle azt mondta
 türelem rózsát terem

A bimbója már a gatyámban.
 Röhögtünk nagyokat Bögre Matyival
 a suliban a budí előtt. De azért vártunk,
 míg jön egy bige. Akkor be gyorsan,
 én tartottam a bakot, Bögre meg
 leskelődött. Öregem, micsoda rózsá.
 Aztán nekilökött a kátrányos falnak.
 Hogy a fene. Fekete rózsát még
 nem pipáltam.

Matyi bácsi – nem a Bögre, a széljáró
 szomszéd, aki mindig csak repülne –,
 szóval Matyi bácsi mesélt a pipaszőrrel.
 Márminthogy egy szál pinaszórt kell
 tenni a pipába, oszt letüdőzni. Attól
 lehet csak igazán repülni. Matyival –
 ez már a Bögre – tajtékpipát csináltunk
 bürökből a Sárgás alján. Dohánynak
 szétmorzoltunk egy cigarettát, csak a
 pinaszőr hiányzott. Süle azt mondta,
 majd ő szerez. De olyan soká jött,
 nem győztük kivárni. Letüdőztük,
 aztán röptünk haza szédelegve.
 A pipaszőr hiányzott biztos.

Én nem akartam rossz gyerek
 én jó akartam lenni
 csak nem tudtam hogy mit lehet
 tajtékpipába tenni
 s hogy letüdőzni nem lehet
 és nem kell szívre venni

Szívtuk a vérpipát. Süle mondta, hogy nem úgy kell, nem leszívni, tüdőre, csak a szájba, aztán pőfékelni, mint a gőzmozdony, eregetni, mint Matyi bácsi, a széljáró szomszéd. Matyi – a Bögre – rögtön kipróbálta, eregette, csak aztán szürkült be a feje, és abbahagyta gyorsan. Nem úgy kell, mutatta Süle, nem olyan kapkodva, hirtelen, ritmusa van annak, mondhatni zenéje. Matyi bácsi is pikulázik, ha nem szívja, fújja, de akkor lassan, kerengőn, mintha kitért szárnyakkal repülne. Szóval szívtuk a vérpipát. Süle nem tudott pinaszórt szerezni, különben is, az a vérszerződéshez nem kell, Matyi meg – a Bögre – nem akarta levágni az ujját. Azt mondta, fél, hogy nem áll meg a bicska a körömnél, tovább szalad, akár a vajban. Süle röhögött egyet, de aztán ő se vágta meg, azt mondta, van egy friss sebe, leszedi a kírgét – így mondta, kírgét –, az még nem olyan régi, de ha szerencsénk van, vércseppet is találunk. Vércsepphez nem volt szerencsénk, inkább vizenyős volt a kéreg alja, Süle azt mondta, nem baj, a teteje száraz, rakjuk a pipába. Hát szívtuk a vérpipát, miközben én az ujjamat szopogattam, ahol bevágtam. Sós volt.

Sós a tenger is, ezt Matyi bácsitól tudom, párolják rendesen, nem lehet inni belőle. Ő mindig csak repülne, repül is, azt mondja, minden évben a vadlibákkal, megjárja oda-vissza a tengert. Ő már csak tudja, nem lehet inni belőle. Nem is kell, mondtam, ha már sós, jobb ez a sóska, és rágtam a leveleket, ami Matyi bácsi kertjében, hátul, akár a tenger. Gondoltam, összetéveszti biztos, hogyan is repülne a vadlibákkal, biztosan hanyatt fekszik a sóskatenger közepén, és bámul az égbe. Kukkerezi a tengert.

Hrabovszki mondta, hogy sós. Kaparta le a vart – ő varnak nevezte a kérget –

a sebéről, és megette. Olyan akkurátusan
hajolt fölébe, mint a suszter a cipőknek,
de Hrabovszki nem suszter, ő pap fia,
bevitt egyszer a templomba, fel a karzatra,
orgonálni. Én a fújtatópedált tapostam, az
olyan egyszemélyes libikóka, csak állni
kell rajta, ki van a másik végén, ki tudja,
talán az isten, csak azért nem mutatja
magát, mert ő leülhet. Nem mentem
többet a templomba, untam a libikókát,
Hrabovszki biztosan nem, ő orgonázott.
Azt mondta, sós, még a nyál is össze-
szaladt a számban, amikor mondtam
Sülének, röhögött egyet, akkor már inkább
a pipába. Hát szívtuk a vérpipát, lassan,
ritmusra, járt a pipaszár föl-le, föl-le.
Hrabovszki meg orgonázott, akkurátusan
hajolt fölébe, kaparásza a tenger billentyűket.

Én nem akartam rossz gyerek
én jó akartam lenni
hogy vérszerződést köthetek
és barátokra lelni
sok barátom volt énnekem
de vérét egy se adta
csak sebéet szopta mindegyik
miután elkaparta

Senkifölde vérsebe. Ha lehasalsz
mellé, látod. Látod a kérgét.
Lassan hullámszik. Ritmusra.
Ülnek a senkik a parton.
Egyik se kaparja. Kaparásza.
Le se tüdőzik. Ülnek a parton.
Senkikirályfi várja. Nyílik
a kéreg alól ki a rózsza.

Matyi bácsi, a széljáró szomszéd
már megint eltűnt. Mancika néni, a
felesége sír néhány napig, aztán mit
tehet, várja. Azt mondja, leköltözik
ilyenkor a Balatonra. Szerintem
elrepül csak a vadlibákkal, azóta
mezsgyén túl van, valahol Afrikában.
Bögre Matyi szerint hülyeség, a vad-
ludak északra szállnak, és nem ilyen
forróságban. Jó, nem a vadlibákkal,
de akkor is délre, hever az őserdő

szélén, akkora sóskalevelek közt,
 hogy a fejét is eltakarja, miközben
 paradicsommadarak repkednek
 körülötte. Azután fölkel, pipaszőrt
 szed az ültetvényen, és szívja meg
 fújja, ahogyan kell. Bögre szerint
 egy fenét, libák után jár, az igaz,
 csak nem az őserdőben, hanem a
 Balaton-parton, anyjától tudja. Süle
 jót röhögött, persze, libák után jár,
 legfeljebb kukkol, a vén hülye, oszt
 szedi össze a pinaszőrt, hogy legyen
 mivel dicsekedni. Én közben a hattyú-
 párra gondoltam, a földvári hattyúkra,
 meg a vadkacsákra a halastóban. Még
 gémet is láttunk. De libát, darabot se.

Éjszaka szélvihar tombolt. Csak úgy
 orgonált, fújta a sípokat, isten meg
 felállt a pedálon, és fújtatta, fújtatta.
 Nem tudtam tőle aludni. Reggelre
 csendesebb lett, de azért maradt belőle.
 Megtépázta a mezsgyét. Mindenütt
 száraz ágak. Száraz vihar volt. Eső egy
 csepp se. Meg cserepek. Azt mondják,
 mindenütt sodorta le a cserepeket a
 tetőről. Eke Karcsi bácsi is – Matyi bácsi
 sógora – bejött a tanyáról, azt mondta,
 a dülön sorra törte ketté a jegenyéket,
 jól megszívta, alig tudott bejönni. Át-
 ugrottam a Sárgásba, megnézni, mi
 történt. Mindenütt száraz ágak, egyéb
 semmi. A pocsolya partján lehasaltam
 a fűbe. Nem volt a fű közt senki. Egy
 akácág, amire ráesett, a fűszálakat
 letörte. Egyébként senki. A pocsolya
 is kiszáradt. Cserepes lett az alja.
 Csak néhány vadrózsaszirmot sodort
 a cserepek közé a szél.

Senkikirályfi, kinyílt a rózsád!
 Nem, nem nyílt az, csak összetörte.
 Összetörte a tükröt.
 Senkikirályfi, eltűnt a néped!
 Nem, nem tűnt az, csak szél vitte.
 Csak a szél vitte messze.
 Senkikirályfi, hol a kelengye?
 Nincs már kelengye, vérseb beitta,

vérebe benyelte, mikor beszáradt.
 Senkikirályfi, miért a vérebe?
 Nem felelt senki.
 Senkise. Érted?

Én nem akartam rossz gyerek
 én jó akartam lenni
 én nem kívántam vérebet
 se libasültet enni
 és nem mondtam meg senkinek
 hogy nem válaszolt senki
 nem is kérdezte senki meg
 se Süle apa senki

Nem mentem többet a Sárgásba.
 A mezsgyén se túlra.
 Édesapa felfedezte a vérpipákat.
 Matyi bácsi, a széljáró szomszéd
 meg hazajött őszre.

Váradí Péter

A CSONTMAJOM

Mintha püspök csontja roppan, állkapocs-szilánkja koccan,
 ősi kriptajárt ereklye peng a színarany lapon –
 majd mint tabernákulumba kétforintost dobva hull a
 pénz, inogva, sűrű borba, megkoccan kehelyfalon:
 csont ütődik csempelapra kórterempadlózatán;
 zúg a vasbeton plafon.

Őstulok-szarv-kürtje-hangban őrjög, mint a sziklakatlan
 kőtövén a víz viharban és ezernyi szólamon:
 felröhög a kórteremben fekvő-álló, gipszkötegben
 szikkadó közönség, szebben áriáz akár a Don –
 dupla hangerő verődik vissza mindegyik falon!
 Tízezernyi szólamon.

Csontmajom táncol kopogva bent, egy orvosféle fogja
 marjonettjét botladozva. Ezeréves szálakon
 húzza-vonja tagjait, de szinte maga jár az körbe!
 Meg se ingva, föl se dőlve lóg a rogyant szálakon!
 És az orvos csak röhögve rázza roppant szálakon –
 táncot jár a Csontmajom.

A csontbábot körbeállják testes ápolók, a száját
 nézik, apró csontpofáját lesni jó az alkalom!
 Míly nevetve mondja sorra! – bár vidám volt, bár goromba,
 mégis mind beállt a sorba, vagy hever az ágyakon!
 Mindegyik nevét kiadja pár betű a kórlapon,
 tátog a kis Csontmajom.

Kőfal ível: önmagába zárt a kórházkert, faláda-
 tompa hang kering, akár a légy a dupla ablakon.
 Pázsit ázik kinn a kertben, jégeső-püfölte csendben
 vak fióka szárnya rebben – ver a jég a házfalon.
 Csak nevetnek, hang szítál tejüveg dupla ablakon –
 dül a néma Csontmajom.

Mikor bábosa kifárad, körbeadja a favázat,
 mégis, szinte önmagának táncol a kis Csontmajom –
 Mintha ő húzná a drótot – úgy ugrálja körbe oldott
 hangulatban a porondot fényes gránit kőlapon.
 És a vázat körbe-körbe adják fürge ujjakon –
 táncol a kis Csontmajom.

Kicsi Sándor András

TEGEZÉS A MAGYARBAN

A szociolingvisztika egyik legfontosabb felismerése, hogy magához a nyelvhez hasonlóan a nyelvhasználat is rendszert alkot, amely a nyelvi rendszernél jóval érzékenyebben reagál a nyelven kívüli hatásokra. Minden nyelvben – ha a nyelvi rendszerben nem is, a nyelvhasználatban mindenképpen – kifejezést nyer a társadalmi rang és státus. Ez a társadalmi rangjelzés nem korlátozódik az emberekre, hanem érvényes lehet állatokra, élettelen tárgyakra, szituációkra, a beszéd közönségére stb. A társadalmi státus kódolása számos formában megnyilvánulhat, minthogy maga a státus is számos társadalmi jelenséghez kapcsolódik, amelyek mindegyike elvben külön kódolható. Ilyen társadalmi jelenség az udvariasság, a távolságtartás, formalitás, szimpátia, közömbösség stb. A társadalmi státus általános tulajdonságai közé tartozik, hogy stabil (merev), szorosan strukturált, fokozatos és többféle módon kódolt.

A tegezést a magyarban – miként sok más nyelvben – meglehetősen bonyolult rendszer szabályozza. Bár a tegezés az ősi és a több – például morfológiai – szempontból jelöletlen (angolosan unmarked, default), a felnőtt magyar ember addig ismeretlen, felnőtt beszédpartnerét az ismerkedéskor és gyakran ezen túl is, még ha például egykorú és azonos nemű kolléga is, általában magázza. A magázás csak a XVI. századtól, a társadalmi rétegződés növekedésével terjedt el a tegezés rovására. Bár a magázás a nyelvjárásokban nem látványosan elterjedtebb, mint a köznyelvben, egyes vidék-

kek nyelvhasználatára kimondottan jellemző. (Például Erdélyben, ahol gyakran, hagyományosan a falvakban a nem ismert gyereket is magázva szólítják meg a felnőttek.)

Ha a magázást tekintjük adottnak, jelöletlennek, legalább kétféle fő csoportba sorolhatók a tegezve megszólíthatók. Ide tartoznak egyrészt a valamilyen értelemben (rokonság, ismeretség, foglalkozás, életkor stb.) hozzánk közel állók, akikkel gyakran – például a más nemű, más korú kollégák esetében – kuszának tűnő preferenciák szerint tegeződünk vagy magázódunk. Ráadásul szintén bonyolult – és olykor csak egy-egy szituációra érvényes – szabályok szerint dől el, hogy a tegezés kötelező vagy lehetséges, egyoldalú vagy szimmetrikus, intimitást vagy megvetést fejez-e ki stb.

A tegezettek körét kijelölő másik fő szabály a nem teljes értékű kommunikációs partnereket fogja egybe: ide tartoznak az állatok, a gyerekek, a nyelvünket nem vagy alig értő idegenek, sőt maga Isten is. Ide kapcsolható és a hatalommal való visszaélés egyik megnyilvánulása, hogy egyes ápolók tegezik a magatehetetleneket, kijózanításnak kitett részeket, egyes örök foglyaikat, egyes rendőrök az eljárás alá eső személyeket. Számos irodalmi – elsősorban folklór – műfajban a tegezés (mivel részben archaizálás is egyben) jóval gyakoribb, mint a köznyelvben. (Például a népmesékben sokszor minden szereplő tegeződik.)

Az ismertetett két fő szabály mellett számos más tényező is befolyásolhatja a tegezést, s ezeket illetően a nyelvközösségen belül is különbségek lehetnek. A bajusznak például igen jelentős szerepe volt a hagyományos magyar népi kultúrában (Herman, 1906), s legalábbis egyes vidékeken a tegezést-magázást meghatározó tényezőként szerepelt. Például a Kapos mentén „*A fiatalabb gyerkőcök azt a legényt, akinek serkent a bajusza, már magázták. A hajadon lányok, ha pedig tegezték is a legényt, amikor megjelent a bajusza, ekkor már magázták. [...] A bajusz tekintélye nagy volt, a szőke férfiakat, akiknek szőrzete gyéribben látszott, a lányok is később magázták, sőt tegezték még idősebb legény korában is.*” (Gelencsér, 1972: 50.) A tegezés-magázás ráadásul bajusztípustól is függött: a „*kese »szakóci bajszú« embert nem is igen kérdezték az életkoráról, hanem csak egyszerűen letegezték, még ha idősebb volt is. Ez pedig a fiatalabbat is, »a söprűbajszút« bátyámnak, bácsinak szólította.*” (Gelencsér, 1972: 51.)

Látni való, hogy a tegezettek körét kijelölő főbb szabályok többféle, heterogén elemekből összeálló interakciós keretet igényelnek (közelség, nem teljes értékű kommunikációs partner, bajusztalanság vagy általánosítva a beszédpartner személyes megjelenése).

Végezetül érdemes megemlékezni a *pertu* szóról, ami azért különösen érdekes, mert valószínűleg ez a legtöbb szófajú szó a magyarban, s ilyen értelemben egészen rendkívüli poliszémiát mutat. 1798-tól adatolható, valószínűleg a német *per du* ('tegezve, tegezően') hatására alakult ki a latin *per* prepozíció és a *tu* 'te' névmás összetételéből. Már a XIX. században több jelentéssel fordult elő: (1) 'tegeződés, tegező viszony' (főnév); (2) 'tegezőtárs, tegező viszonyban levő' (főnév és melléknév); (3) 'tegeződve, tegező viszonyban' (határozószó); (4) 'egészségedre!, szervusz!' (mondatszó, általában koccintáskor pohárköszöntőnél stb., a német *Prosit!*, *Schmollis!* stb. megfelelőjeként). (A magyar *egészségedre!* pragmatikai érdekessége, s valószínűleg magyar specialitás, hogy koccintáskor és tüsszentés utáni jókívánságként is szokás használni.) *Pertu*t inni gyakran és tipikusan a tegező viszony kezdetét jelenti; a *pertu*t *iszik* kifejezésnek régi-es, németes párjai a *brudert iszik*, *bruderschaftot iszik*. A *pertu*t ivásnak kanonizálódtak (s mára talán már el is vesztek) bizonyos velejárái: pohárral a kézben kart karba fonás, a pohár kiürítése után csók. Érdekes még a *csendőrpertu* kifejezés is, ami az aszimmetrikus tegeződés kifejezésére volt használatos, nyilvánvalóan arról tanúskodik, ahogy a csendőrség intézményének képviselői viselkedtek (viselkedhettek) környezetükben.

Irodalom

- Gelencsér Sándor: NÉPI MEGSZÓLÍTÁSOK ÉS A TISZTELETADÁS NYELVI FORMÁJA A KAPOS MENTÉN. *Somogyi Honismereti Híradó* (Kaposvár), 1972/1: 50–52.
- Herman Ottó: A MAGYAR BAJUSZ. *Magyar Nyelv*, 2(1906)1: 30–33.
- Horpácsi Illés: A SZERBUSZ ÉS A TEGEZÉS. *Magyar Nyelv*, 63(1967)2: 199–203.
- Kertész Manó: SZÁLLOK AZ ÚRNAK. AZ UDVARIAS MAGYAR BESZÉD TÖRTÉNETE. Révai, 1932.

A KVARGLIRÓL

A kifinomultabb állattenyésztő kultúrák többféle, esetenként sokféle sajtféleséget ismernek, soknak közülük pedig megvan a maga eredettörténete, így a nálunk exportcikként és különösen szagos (bizonyos ízlesek számára büdös, sőt kirívóan bűzös) valamiként számon tartott kvarglinak is, amely tipikusan olműtzi terméknek számít.

Az olműtzi sajtgyártás legalább a XV. századig adatoltan visszavezethető. Állítólag már Johannes von Morara olműtzi (morvaországi) érsek is fogyasztott kvarglit (*Quargel*, nyilvánvalóan a német *Quark* 'túró' szó származéka) reggelire. (A német *Quark* megfelelője a délnémet, osztrák nyelvjárásokban egyébként *Topfen*, de a *Quargel* ezekben a nyelvjárásokban is megvan.) A sajtféleség kereskedelmi méretű gyártását Olmütz (ma Olomouc) vidékén az 1770-es évektől számítják, s parasztgazdaságok készítették. A XIX. században készítése már ipari méreteket öltött. A legjelentősebb sajtgyárat Alois Wessels alapította (1876). A kvarglit *olműtzi pogácsasajtnak* is nevezik (a *kvargli* szó a magyarban csak 1887-től van adatolva), jellegzetes ízű, átható illatú sajtkülönlegesség. Sovány túróból érlelik, általában kerek korongra (alkalmanként, főleg régebben tekercsre) formázva ötösével, általában egyenként 25 grammos adagokban celofánba csomagolva kerül forgalomba. Amikor megüvegesedik, akkor éri el érésének legkedvezőbb fokát. Aranysárgás-vörösesbarnás színűvé, gumyszerű állagúvá, végül felülete folyóssá, ragadóssá válik. Egyike a legkedveltebb sörkorcsolyáknak. (Olmütz sörgyártásáról is nevezetes.) Tipikusan apróra vágott hagymával, köménnyel eszik.

A Monarchia korában, a kiegyezés után nálunk is árulták *olműtzi quargli* néven. (Olmütz azért nevezetes magyar szempontból, mert Bolyai János is szolgált ott katonáéveiben.) A csehek, pontosabban a morvák és az osztrákok egyaránt sajátjuknak tekintik, de a németek is készítenek kvarglit. A németek *kleiner Harzer* néven is nevezik (egy virtigli német sajtféleségről, amit tipikusan tekercs alakban állítanak elő), rokonai az olasz *giuncata* és a magyar *pálpusztai* (ennek eredettörténete egyelőre homályos). Mindenesetre a kvargli eredeti neve német, *Quargel* (csehül, általában többes számban, kicsinyítővel *olomoucké syrečky* 'olműtzi sajt' és *olomoucké tvarůžky*, nyilvánvalóan a német *olműtziger Quargel* megfelelője, valamint alkalmanként *homolka* 'halmocska'), néhány heti érés után négyzögletes fenyőládikákba csomagolták.

A *Quargel* az I. világháború után csehesítve személynévként *Homolka* lett, s tipikusan cseh névnek számít, innen például a Jaroslav Papoušek rendezte *ECCE HOMO HOMOLKA* (1969) című filmkomédia. Tilla Durieux német színésznő memoárjában meg-

említi Olmützel kapcsolatban, hogy a csehek az I. világháború után mintegy győzelmi jelképnek tekintették, s még a színházakat is átjárta a szaga („*Tag und Nacht, lag über den Spielzeughäuschen der Duft der berühmten Olmützer Quargeln, kleiner, runder, stark riechender Käschen, die von hier auch ihren Siegeszug über die österreichisch-ungarische Monarchie angetreten hatten.*” MEINE ERSTEN NEUNZIG JAHRE. ERINNERUNGEN. – DIE JAHRE 1952–1971 NACHER ERZÄHLT VON JOACHIM WERNER PREUSS. München & Berlin: Herbig, 1971⁴).

Az 1990-es évek óta Magyarországon is újra kapható, s nem tartozik az olcsó sajtok közé. Ez azonban régebben nem volt így. Zelk Zoltán visszaemlékezéseiben leírja egy a Berda József bűnlajstromát Kosztolányi Dezsőnek felsoroló újpesti hírlapíró esetét (Zelk Zoltán: TEGNAP. Magvető, 1966: 155–157. A KÖLTŐ IRIGYE), aki a következő listát állította össze: iszákos, csavargó, született ágyrajáró, bordélyházba jár, hedonista, s Kosztolányi a legutóbbira kérdezte rá, hogy: „*Kvarglin?*” (I. m. 157.) Berdának tudniillik Zelk leírása szerint számos irigyelt plebejus mecénása volt, a talpaló cipész és egyéb foltozók, egy Árpád úti vendéglős mellett egy környékbeli uradalmi ispán is, „*akinél egy egész juhgomolya várta a költőt, aki vasárnaponként barátait is magával vitte az erdei lakomára*”. (I. m. 156.) Ami még érdekes itt, az a gomolya és a kvargli közti különbség összemosása, ami az említett cseh *Homolka* (tulajdonképpen 'gomolya') és a német *Quargel* között is megtörtént.

Végezetül egy sörkorcsolya elnagyolt receptje. Hozzávalók: 12 darab kis kvargli (kb. tíz deka), 10 deka vaj, 10 deka túró, vöröshagyma, snidling felszeletelve, paprika, só, kömény és némi sör. A vajat és a túrót dolgozd össze krémessé, majd a kvargliból és a feldarabolt vöröshagymából és snidlingből készíts masszát. Adj hozzá sört, míg a keverék kenhető nem lesz, majd fűszerezd pirospaprikával, sóval és köménnyel. Fekete kenyéren, felszeletelt retekkel és természetesen sörrel szokás fogyasztani.

Luca Anna

LEGYÉL BÁTOR

Legyél bátor, nincsen fölötted senki,
 legyél bátor, akarhatsz bátor lenni,
 fönns vakító kék oxigénes vákuum,
 lélegezz mélyet, túl vagy minden határon,
 e birodalomnak nem lehet királya,
 nyitott szemmel menetelsz a halálba,
 merülj alá a Léthe zöld vizébe,
 tágra nyílt szemmel süllyedhetsz a mélybe,
 itt nincs gazda, egy mézszárszék a zöld rét,
 alvadó vér a vízpart, s az öröklét
 tágas, üres erdeiben élő halottak:
 lelkek kidobott milliói bolyongnak

VARÁZSHEGY

A Varázshegyet olvasva még úgy érezted, van vezérlő elv, és a filozófia mélyén bugyborgó lávafolyás hömpölygeti előre a jövőt. Pedig a Föld lapos, és nem forog, nincs mélye, tehát láva sincs, változó kupolájának belső boltozatán pedig pulzáló, lüktető csillagok rángatóznak kíméletlenül a helyükre szögezve.

KATHERINE MANSFIELD LEVELEIBŐL (II)

Mesterházi Mónika válogatásában, fordításában és jegyzeteivel

Katherine Mansfield az 1919-es év végén jut el élete mélypontjára. Tuberkulózisa miatt már sokadszorra kényszerül elhagyni Angliát és az otthonát. Bár kedvenc orvosa, a londoni Victor Sorapure biztatja, hogy a Riviérán többet javul az egészsége, mintha valamilyen drága szanatóriumba feküdne, az elhagyatott olasz kisvárosban 1919 telére KM-en elhatalmasodik a depresszió, és legyőzi egyébként rossz fizikai állapotaiban is diadalmaskodó munkakedvét is.

Erről a kétségbeesett hangról ível fel a hátralevő három év levelezése. Még hátravan a házasság válsága, de addigra KM felvértezi magát: egyre tudatosabban tekint nemcsak az írásra, hanem az életre és a halálra is. A későbbi levelekben egyre könnyedebben ír (végzetesen romló) egészségéről, sokkal fontosabb a szembenézés.

Az 1921-es év élete egyik legfontosabb alkotói korszaka, két kiváló menedéket is talál: a délfraancia Mentonban, majd végre férjével együtt a svájci Alpokban. De 1922-ben a betegség és a gyógykezelések minden idejét és erejét felőrlik. 1923 legelején hal meg Fontainebleau-ban.

OLASZORSZÁG, 1919

Az Ospedalettiben talált kis ház a szép őszi idő elmúltán kifejezetten nyomasztó. Lent dübörög a tenger, a ház messze van mindentől, nincs rendszeren kifűtve – és KM-et állandóan irritálja, a gyűlöletig idegesíti hűségese kísérője, a levelekben L. M. néven emlegetett Ida Baker. Nincs megbízható orvosa, a tüdőbajhoz nem értenek, a depressziót nem veszik komolyan. Ebben az időszakban kizárólag férjével, John Middleton Murryval levelezik (Bogey, Boge és Jack néven szólítja). Bár mindketten írnak mindennap, a rossz postai viszonyok és a felfokozott várakozás miatt a fel-torlódo levelek is csak sebeket okoznak.

19. JMM-nek

1919. november 2.

Casetta Deerholm, Ospedaletti

Drágák drágája

[...] Ma itt volt a Hochwohlgeborene Doktor Bobone. Nem akartam tovább várni An-saldira. Tegnap olyan rettenetes volt, Bogey, ebben a sötét szobában – ebben a barlangban – nem tudtam írni, se gondolkozni – semmi hír – semmi levél – elküldtem [L. M.-et] San Remóba, mert azt gondoltam, legalább valakivel legyen kapcsolatban – Az orvos vagy egy órát volt itt, és nagyon alaposan megvizsgált. Gondolom, igazán kitűnő orvos – tudós – száraz – *német*, és olyan őszinte velem, mintha medika volnék – és együtt vizsgálánám vele – az esetet. Azt mondja, jó jel, hogy ilyen kicsi a lázam – ez mellett szól. „Amettik nincs a lász, betek nem meghal. A lász öli meg beteket.” Azt hiszem, nem volt rólam valami nagy véleményem. Másfelől azt mondta, bemehetek hozzá kéthetente – bemenni San Remóba! Azt mondja, csak a jobb tüdőcsúcs van megtámadva, a balon a harmadik bordáig van beszűrődés. És tuberkulózisra ad gyógyszert. Ez nekem nem tetszik. Sorapure szerint ez nagyon gyakran veszélyes. Ez az ember azt állítja, nem a veszélyes fajta. „Vaty sekít, vaty semmit nem csinál.” Azt hiszem, bíznom kell benne. A villa szerinte szép időben nagyon jó, de ha az idő nem szép, azt mondja, ágyban kell maradnom a huzat miatt & hogy melegen legyek – Levegő, feküdni a napon, enni, semmi izgalom, semmi láz, „akkor nem meghal. A lász öli meg beteket”. Ez volt az egyetlen jelszava. De amikor megpróbáltam beszámolni a rémületes *lelkiállapotomról*, oda se figyelt. Senki nem *figyel* a betegre, csak Sorapure.

Most figyelj. PRÓBALJ nekem gyakran levelet küldeni, vagy lapot, vagy valami papírt az irodából – akármit. Ha ott volnék, szánál rám 10 percet. Add nekem ezt a 10 percet itt. SEGÍTS SEGÍTS! Ha sírok, lesz a lász, pedig nagyon sírok!! Nincs ellenszorem. Fáradt vagyok – Nem tudok mindig írni, dolgozni vagy olvasni – És akkor nincs semmi, csak a sötétség – Itt élek ezen az elhagyatott domboldalon L. M.-mel, aki mellett majszol. De én ezt is végig tudom küzdeni, ha kapcsolatban vagyunk. Ha beteg vagy, Arthur⁴¹ azonnal mondja meg nekem – A valóság, Bogey, MINDIG sokkal kevésbé rossz, mint az álmaim és megérzéseim. Ha ezt fejben tartod, az Élet könnyebb lesz. A CSEND a VÉGSŐ FEKETESÉG – abba kell hagynom a sírást & elküldeni ezt a postára. Ó, Istenem – micsoda véget értek a szép reményeim – hogy újra kell írnom a dél-franciaországi leveleket e miatt az átkozott posta miatt. Az idő tökéletes pokol, a tenger zúg: soha, de soha nem csendes – megeszi a levegőt is. A szoba félig sötét, és én egyedül vagyok egész nap egész nap egész nap, minden, de minden nap – Mrs. Jones is meg tud írni egy levelet, nem? De te, akiben annyi a szánalom, szánj meg engem & ÍRJ.⁴²

Wig.

⁴¹ Arthur (később Richard) Murry, JMM öccse.

⁴² JMM válasza november 5-én: „Mit tegyek, hogy segítsek? Írok & írok; próbálom kézben tartani a munkámat & épelméjűnek mutatkozni a világ előtt. De mikor azt érzem, hogy úgy érzed, nem írtam, mert nem kapod meg a leveleimet – komolyan nagyon közel kerülök az elmebajhoz. Figyelj ide: külön kell választanod a dolgokat & emlékezned kell, hogy tőlem minden áldott nap megy hozzád levél.”

20. JMM-nek

1919. november 20.

Casetta Deerholm, Ospedaletti

Legkedvesebb,

Megjött a szombati leveled, amelyben kimozdulsz a hétvégére, és elmondod, hogy O[ttoline]⁴³ meghívott karácsonyra. Nagyon támogatom. Olyan kényelmes nála, és az embernek folyton új ötletei támadnak a házhoz – pusztán a spanyol szekrények közelségétől.

Nagyon tompa nap ez, vad, rongyos felhők és hideg, nekilóduló, nyomorult szél. A fekete roham megint rám jött – de egyáltalán nem az időjárástól. Jézus! hogy így *gyűlöljek*. Ma aztán rám jött. Te nem tudod, mi a gyűlölet, mert tudom, hogy soha senkit sem gyűlöltél – annyira, amennyire szeretni tudsz – ugyanannyira. Mert én így vagyok. A halálos, halálos ellenségem bekerített, és egyszerűen magam vagyok a vak gyűlölet. A gyűlölet a *másik* szenvedély. Megvan benne negatív előjellel a Szerelem minden hatása. Halállal és romlással tölt el. Alattomos leszel tőle, aljas és öreg – és PUSZTÍTANI akarsz. Ha a másik a fény, ez a sötétség. Én így gyűlölök, és még milliószor ennyire. Olyan, mintha átok lenne rajtam. Mikor L. M. elmegy, én nem is tudom, mit csinállok. Csak arra tudok gondolni, hogy lélegzem – szép nyugodtan fekszem, és lélegzem. Az a nagy, kövér karja, az az apró, vak melle, a csécmőszája, az alsó ajka, amelyik folyton nedves, és mindig marad rajta egy-két morzsa, vagy a szája sarkában a csokoládé – a szeme, amellyel rám mered – rám mered – és vár, hogy mit csinállok, hogy utánozhasson. Te mit éreznél, ha tüdőbajod volna, és a halálos ellenségeddel élnél egy fedél alatt! Ezért fogom Virginiát egész életében irigyelni – hogy mindig együtt van Leonarddal.⁴⁴ Te & én nem lehetünk: nekünk ki kell várunk a magunk hat hónapját, de ha letelt, én NEM TŰRÖM tovább L. M.-et a közelemben – inkább megölöm magam. Ezt halálosan komolyan mondom. Sőt el is határoztam, hogy ha nem tépem ki őt gyökerestül májusban, igazán megölöm magam. Jobb lesz mindkettőnknek – mármint neked és nekem természetesen. Különben nem marad bennünk szerelem – te egyre inkább úgy éreznéd, hogy gonosz vagyok, aztán hogy megőrültem. És igazad is lenne. Mert vele mindkettő vagyok – örült – igazi örült, mint Lawrence⁴⁵ volt, csak rosszabb. Ma nekidőltem a kapunak, és arról ábrándoztam, hogy meghalt szívelégtelenségben, és azon kaptam magam, hogy felkiáltok: „ó, micsoda boldogság, micsoda boldogság”.

Inkább *ne* küldjem el ezt? De muszáj. Azt akarom, hogy tudd, és mikor eljön az ideje, hogy elmenjen, emlékezz. A gyűlöletben az a legrosszabb, hogy sosem apad el – sosem merül ki, és ebben az esetben még csak nem is kölcsönös. Egyszerűen szembe találod magad valamivel, ami azt hajtogatja, üss meg, üss meg, gyűlölj, gyűlölj, *érez hevesen* – akár így, akár úgy – nem számít, hogyan, csak *érez* valamit irántam. Aki pusztán gyűlöletből gyilkol, annak igaza van: önvédelemből teszi. Az a legrosszabb, hogy nem tudok írni se, amíg vele lakom. Már két hónapja próbálkozom. Nem megy. Nem jó.

Szerinted mindez képtelenség? El tudod egy kicsit is képzelni, milyen ez? Úgy ér-

⁴³ Lady Ottoline Morrell, KM arisztokrata barátnője, a garsingtoni szalon házigazdája.

⁴⁴ A Woolf házaspár.

⁴⁵ D. H. Lawrence, akit KM-ékhez régi és viharos barátság fűz.

zem, meg kell mondanom, bár te csak legyintesz & azt gondolod: „Tig elszáguuld érin-tő irányba.” De nem. Mert ez átok, mint a régi mesékben.

De ennyi elég, minden tekintetben, ahogy Mr. Salteena mondaná.⁴⁶ Rendbe jövök, drága, ahogy eddig is. Túljutok ezen a végletes, parancsoló, elsöprő, fojtogató hangulaton, és átlépek a másikba. De ó! „távozzon tőlem ez a pohár” áprilisban. Mert ez NAGYON SOK.

A te (fekete felhők mögé rejtett)
Wig-nőd.

21. JMM-nek

1919. november 21.

Casetta Deerholm, Ospedaletti

Egyetlenem

Tegnap elég szerencsésen alakult, hogy teára L. M.-mel elértünk a mélypontra, és utána már az érzelmeink rémületes tolakvása alábbhagyott. Úgyhogy többet erről nem beszélek. A tegnapi napot tönkretette, és olyan fáradt lettem, hogy napokig tudtam volna egyfolytában aludni.

Itt van az Oare-ból küldött leveled, Waterlow-ék házáról.⁴⁷ Milyen szerencsések. Lesz-e nekünk valaha ilyen házunk? Nincs-e késő? Nem csak álmokat kergetünk – drága álmokat –, miközben „mindennek vége”? Engem néha előnt a keserűség, hogy vége, hogy utoljára láttuk egymást (képzeld el!) ((nem, ne képzeld el)), és ha ezek a levelek egy nap világot látnak, az emberek találnak majd bennük valamit – a fura befejezettségükben –, amiből „látunk kellett volna”. És ezzel az érzéssel párhuzamosan ott a másik – a remény. Párhuzamos utak, nem *tarthatok* egyik felé sem. Egyszer az egyikén járok, másszor a másikon. Amikor az asztalról beszélsz, akkor is először azt gondolom, remek, és ugyanakkor azt is: „aztán majd eladja? – nem, persze. Asztalra szüksége lesz.” Ez mind oda tartozik, amiről már beszéltem, azt hiszem. Magamban annyiszor elmondom, hogy már nem is emlékszem, írtam-e. Ha ledől a Halállal szembeni erődítés, nem lehet újra felépíteni. Egy kis lökés is elég – még annyi se kell – csak egy rossz lépés – az ember nem néz oda – és kész. Anya persze évekig élt ebben az állapotban. Csak hát *őt körülvették*. Ott volt a férje, a gyerekei, az otthona, a barátai – testi jelenlétükben – becsben tartott drága kincsek – de nekem egy sincs. Nekem csak a munkám van. Neked talán elég lenne ez is hasonló esetben – az elvonatkoztatásra képes, magas intelligenciának elég ez is – de Istenem! Istenem! Én az Életben *gyökerezem*. Ha gyűlölöm is az Életet, ezt nem tagadhatom le. Ez a forrásom, és belőle táplálkozom. Micsoda egoisták a nők!

[...]

Fogadd ezt mind *józanul*; csak afféle – mi is? Adj a betegségemhez mondjuk némi melankóliát. És *emlékezz*, mennyire rajongok érted, ameddig élek.

Wig.

⁴⁶ Utalás a kortárs Daisy Ashford *THE YOUNG VISITERS* című regényének egyik szereplőjére.

⁴⁷ Sydney Waterlow KM unokatestvére, de inkább JMM barátja.

22. JMM-nek

1919. november 23.

Casetta Deerholm, Ospedaletti

Drága, drága Bogey,

Most olvastam a sárlól szóló leveled. Bárcsak láttam volna, ahogy a lány megkérdi, illik-e hozzám a terrakotta, és te eltűnődsz, hogy szőke vagyok-e, fekete vagy mogyoró-barna. Biztos, hogy tetszeni fog. Itt van érte a csekk...

[...] Tegnap végül nem mentem el San Remóba. Teljesen készen álltam & félútig le is mentem a lépcsőn, amikor megszólalt a harang, fordulj meg, Whittington:⁴⁸ elfogyott a szuflám – fájta a hátam. Úgy éreztem, csak az idegeim sínnylenék meg. Úgyhogy elküldtem L. M.-et, és a nyitott ablaknál lefeküdtem pihenni. Megszólalt a csengő. (Ha az itteni csengőt egyszer megnyomják, addig cseng, amíg ajtót nem nyitsz, le nem csavarod a tetejét és el nem hallgattatod. Itt ez a szokás. Ma már eszembe sem jut, hogy egy csengő magától elhallgatna. Ettől aztán minden látogató rettentő fontos személy lesz.) Ez a látogató Catherina volt, a törpe Gus Bofa-kutyájával – Flockkal.⁴⁹ Most fürdette meg & ő maga valami fehér robe de chambre-ban volt, très décolletée,⁵⁰ a karja csupasz, a haját feltűzte, a lábát valami faalkalmatosságba szorította. A kezében hatalmas söprű. Flock a kertben ült, vadul reszketett, a hátán tüskeszerűen felállt a fekete-fehér szőre, és a szemét a söprűre szegezte. Szeretni való kis állat – 150 líráért eladó!!! De meg is éri, igazi egyéniség. Catherina közölte, hogy mindjárt jön három ember egy porcelán tűzhellyel. Megbeszélték Madame Littardival, hogy a Casetta milyen hideg, és Madame Littardinak hirtelen eszébe jutott, hogy van valahol dans la cave egy tűzhelye, és hogy ez chauffe toute la petite maison,⁵¹ ha beállítják a salle à manger-ban. Szeretném? Kicsit törött, úgyhogy Catherina három rajongója mindjárt meg is fogja javítani. És hogy nem nagyon kedves-e. Itt valami bűzlik, bár még nem érzem rendesen.⁵² [...]

Engem az emberek helyrehoznak és megnyugtatnak. Ha nem dolgozom, ha fájdalom vannak, és minden percben tudok a testemről, és ha a szívem Sorapure szavával rákezd a rendetlen funkcióra; és az ízületeim is fájnak, nincs kihez fordulnom. Egy percre sem feledkezhetem meg a testemről. A halálra gondolok: és elfog a melankolikus roham. A természet segít, ha jól vagyok, de ha hideg van és beteg vagyok, a természet is csak gúnyol és rémiszt. Ilyenkor az egészségesek kimondhatatlanul nagy segítségemre vannak. Sokszor eszembe jutott már: L. M. nem segít: mindig úgy érzem, arra vár, hogy rosszabbul legyek, de ha emberekkel találkozom, még az ő nyomása is elmúlik. Úgy érzem, elvágtam néhány százat az oktopusz csápjaiból, és felfrissülök. Megérted? Vagy méltatlanul hangzik? Esküszöm, még mikor Catherina itt járt néha, ha csak vele voltam, éreztem az egészségét és a vidámságát, az is kenyér és bor volt nekem...

⁴⁸ A legenda szerint Richard Whittington (megh. 1423), aki négyszer volt London lordmajorja, szegény fiatalemberként épp el akart bujdosolni Londonból, amikor meghallotta a St. Mary-le-Bow harangját: „Fordulj meg, Whittington, / Lordmajort vár London!”

⁴⁹ Gus Bofa a párizsi karikaturista, Gustave Blanchot (megh. 1968) művészneve volt.

⁵⁰ Mélyen kivágott háziruhában.

⁵¹ Kifűti az egész kis házat.

⁵² Jól érezte, január végén kifizették vele a tűzhely bérleti díját.

A kicsi gyűrűt nézem, amit tőled kaptam – a kék követ és a gyöngyházat. Úgy szeretem. Úgy érzem, virágból készítetted még gyerekkorunkban, és az vált gyönggyé.

Most, hogy megint ránéztem a leveledre, újraolvastam azt a részt, ahol mondd, hogy egy jó asztalért akárhova elmennél. Ó! milyen szép tőled. *Nagyon* szép. Rettentően szép. Először azt hittem, az ebéd jár a fejedben... „jó asztalt tartanak”... aztán ráébredtem. Milyen jellemző rád, hogy ilyeneket mondasz. De vigyázz, ha valaha felkérnek, hogy tartsál székfoglalót, nem arra fognak gondolni, amire te. Már látlak is, ahogy válaszolsz a felkérésre, hogy nagyon boldogan teszel eleget, és huszadikán, pénteken lefoglalod a székeket, köszönettel. De honnan tudták, hogy épp széket keresünk? És a megbeszélt időben megjelenysz egy kis targoncával...

[...] Mennyei idő van – a tenger krókuszszínű – a nap átöleli a testet – úgy ölel, mint a szeretők... Tudod, az embereket képtelenség megérteni. Azt hiszem, a világon csak téged értelek. MUSZÁJ, hogy legyen gyerekünk – MUSZÁJ. Azt akarom, hogy a gyerekünk – aki szerelemből születik – lássa a világ szépségét – melengesse a kicsi kezét a napon & a kicsi lábujját a tengerben hűtse. Meg akarok Dickie-nek mutatni mindent. Gondold csak el! Képzeld el, ahogy én felöltöztetem, hogy te levidd sétálni. Bogey, szeretnünk kell – a házunk – a gyerekünk – a munkánk. Viszlát, én kis társam,

A te Wig-nőd.

FRANCIAORSZÁG, 1920–1921

1920 elején KM elmenekül Mentonba, ahol először egy gyógyszállóban, majd gazdag rokonai villájában él (a levélben Jinnie kertjeként említi). Áprilisban visszatér Angliába, majd szeptemberben újra Mentonba érkezik, de már önállóan lakhat a Villa Isola Bellában, álmai házában (a táj az új-zélandi Karorit juttatja eszébe), és L. M.-en kívül alkalmazottja is kerül, a kiváló szakácsnő, Marie. Ekkoriban írja a Miss Brill-t és A Boldogult Ezredes Leányai-t. A levélben szereplő barátok: Dorothy Brett és Mark Gertler, festők. KM féltékeny Brettre, és akkor bocsát meg neki, amikor JMM a maga becsületes módján részletesen beszámol a fiatal Bibesco hercegnővel való viszonyáról.

23. JMM-nek

1920. szeptember 25.

Villa Isola Bella, Garavan, Menton

Mellékeltem fényképeket. Minden vasárnap megpróbálok küldeni. Nem jók – de meglátod.

Mondd el a kis aggodalmakat & a nagyokat.

KÉRLEK, Mondd el, mi bosszant & min szeretnél változtatni, és mi gyötör.

Samedi soir.

Én arany Bogeym

Elkezdem a vasárnapi levelet. Nem tudok ellenállni az időpontnak. Fél 7 van, épp megy le a nap – a tenger mély jácintkék – vitorla formájú ezüst felhők lebegnek az égen, és a levegőben fenyő, babér és égetett faszén szaga száll. Fenséges este! Mennyei szép táj! A nagy ESŐ ezer zöld lándzsát növesztett a kert minden sarkában. Jaj, micso-da Virágokat látsz majd karácsonykor a korzón. A terasz sarka felől enyhe borillat száll, mert a hatalmas fügefá potyogtatja nagy bíborgyümölcsét. A másik sarokban a lilium-

fa fényes leveleit villantja; hatalmas bimbóin enyhe rózsaszín bevonat. Marie most hozta be a chaise longue-omat & a zöld széket, ami a tiéd, hogy ne legyenek harmatosak... Vajon ezek a részletek nem untatják Londonban az én drágámat? Ó, mert én akármeddig tudnám sorolni. Marie főztje megőrjít. Miért is nem adhatok neked ilyen *escaloppes aux tomates*-ot igazi krumplipürével, két levél salátával és *oeufs en neige*-t.⁵³ És a Feketekávéja!

Imádom, mikor megjön a piacról. Bemegyek a konyhába & megkapom a tejemet, ő meg hirtelen beszalad a mosogatókonyhába, visszajön a *megrakott* kosárral és (csöndben áradozik a szerzeményei fölött): „Ah cet-te vie, cet-te vie. Comme tout ça est chère, Madame! Avant la guerre notre jolie France, c'était un jardin de Paradis et maintenant c'est que le Président même n'a pas la tête sur les épaules. Allez! allez! Douze sous pour les haricots! C'est vrai qu'ils sont frais – qu'ils sont jolis, qu'ils sont – enfin – des haricots pour un petit Prince – mais douze sous, douze sous...”⁵⁴ stb. stb. Ezt persze hadarja. Érezni, milyen? Olyannak látod te is, ahogy egy szakácsnő beszél? A szekrényben egér van. Mikor M. felhozta a reggelimet, azt mondja... „le p'tit Monsieur nous a visité pendant la nuit, Madame. Il a mangé presque toute une serviette. Mais pensez-vous – quelles dents. Allez-allez! C'est un *maître!*”⁵⁵ Nem is tudom. Nem untatlak több részlettel – de szerintem a magafajta embernek éppen így *kell* beszélnie.

Ma írt újra Methuen.⁵⁶ Most már két könyvet szeretnének tavaszra. Ebben afféle hátulsó-grádicson-való-munkát, afféle kapu-mögött-való-munkát⁵⁷ sejtetek Bogey-részről. Meglátom, mit tehetek, anélkül, hogy a magam fatális módján olyasmit ígérnék, amit nem tudok megcsinálni. Bárcsak bele tudnék fogni az igazi alkotómunkába. Eddig nem sikerült. A hangulat, a... hang az, amit olyan nehéz eltalálni. És anélkül nincs értelme semminek. Olyan rémisztőnek tartom a triviálisat – a Constable-könyvem jó része triviális.⁵⁸ Nem elég jó. Tudod, most már nincs idő mellébeszélni. Vágják a cseresznyefákat, a gyümölcsöst eladták – ezt a hangulatot szeretném elkapni igazán.⁵⁹ Igen, a vonaton az angol férfi hajnalát, a táncát, és ahogy azt mondta: „Ugorjjon!”, ezeket, és ezt a háttérret. Úgy érzem – és ez a színtiszta igazság – hogy mi ketten vagyunk egyedül, akik ezt felfogjuk. Ez bennünk a hasonló, és ettől vagyunk korunk gyermekei.

Most valami más, ami mégis ide tartozik – nagy kísértést érez az ember, hogy felkiáltson ezeknek a regényeknek a láttán: „ó, jaj!” Nem tudom felfogni, hogy olyan írók, akik átérték a mi korunkat, hogyan tudják kiejteni ezt az utolsó tíz évet & hogyan térhetnek vissza Edwardhoz, aki nem is érti Viki vonakodását, vagy (vö. Bennett) hogy miért kell máshogyan szervezni egy tizenkét fős vacsorát.⁶⁰ Ha nem kellene regénykritikát írnom, soha el nem olvashám őket. Ezeknek az íróknak (gyakorlatilag kivétel nélkül) fogalmuk sincs, mi a folyamatosság. Nehéz is megmagyarázni. De gondolj példá-

⁵³ Paradicsomos borjúszület; madártej.

⁵⁴ Jaj, az élet, az élet. Milyen drága lett minden, asszonyom. A háború előtt a mi kedves Franciaországunk igazi Paradicsomkert volt, de most még maga az elnök se tudja, hol áll a feje. Ugyan már! ugyan már! Tizenkét sou a bab. Igaz, hogy friss – hogy zsenge végül is – hogy még egy kis herceg se kívánhatna jobbat – de azért tizenkét sou, tizenkét sou...

⁵⁵ Asszonyom, éjszaka megint meglátogatott minket a kis Uraság. Majdnem egy egész szalvétát megevett. De gondolja csak el – micsoda fogak. Ugyan már! Valóságos *mester!*

⁵⁶ Sir Algernon Methuen (1856–1924) könyvkiadó.

⁵⁷ Shakespeare: Téli REGE. Fordította Kosztolányi Dezső. (III. 3. 75.)

⁵⁸ A GYÖNYÖR ÉS MÁS ELBESZÉLÉSEK, amely egyelőre a kiadónál volt, december elején jelent meg.

⁵⁹ Csehov: A CSERESZNYÉSKERT.

⁶⁰ Arnold Bennett: THE SOCIAL INTERCOURSE BUSINESS (A TÁRSAS ÉRINTKEZÉS ÜGYE).

ul a tatár pincérre az *Annában*, mikor Levinnek & Sztjopának szolgál fel. Tolsztojnak csak meg kell érintenie, és máris hangot ad, még hozzá olyan hangot, ami valamiért fontos, megmarad, és az egész könyv része lesz. De ezek – ezek bemutatják a szakácsot, a nagynénit, az idegen urat és így tovább, de amint leszállt róluk a toll, *eltűnnek* – behullanak a sülyesztőbe. Meg lehet ezt magyarázni mondjuk a *környező* hangulattal? Nem homályos ez így? Jöjj, ifjú, szállj a bércről ím alá & segítsd ki ezt a Kukacot valami érveléssel. Ez az egész oda lukad ki, hogy „vagy meg tudja az illető mutatni, hogy a hősei élnek, vagy sem”. De a kritikusok ezt jobban tudják... (Ne válaszolj erre, drágám, ha unod.)

Brett köteteket írt. Felborzolta a tollamat. Azért akarja, hogy teniszezzél, mert jót tesz neked. Mert nem kell másra figyelned, csak a labdára. Nem szabad túl keményen dolgoznod, de ő majd fortélyhoz fordul & a jövőben te, én, ő & Gertler mind együtt fogunk élni valami hatalmas piszkos chateau-ban, Arthurral mint „tornádóval”, aki felborítja az én finom szokásaimat & megeszi az összes lekvárt. Ettől énbennem – a pogány énem – igencsak dühösködik.⁶¹

Vasárnap délután.

Ma van igazán a Legszebb Nap. Meleg van – de jár a szél. Sokkal jobban vagyok. Elmentem Jinnie kertjébe & egész délelőtt a fenyők alatt hevertem. Ez a buja, félig benőtt kert egyszerűen megrészegett. Ma reggel jöttem rá. Olyan volt, mint Karori, jobb kiadásban. Seholy lélek – csak a nagy bezsaluzott fehér villa, olyan fehér a napsütésben, olyan komoly – Wig felfedezőútra indult. A bambuszsor végén egy kis kerek bambuszkabin volt. Igazán ott volna? Ott lesz máskor is? Erősen kétlem. Úgy, de úgy vágyom a játszótársamra. Kérlek, ne haragudj, hogy ezt mondom – ettől még olyan szabad vagy, mint Ariel, szerelmem. Holnap félszáz Amazonnal találkozhatasz, keréken forgó toronyba költözhetsz. Nem akarom, hogy a kiáltásom kövessen, se mint panaszszó, se mint kérő szó. Csak képzeld el, hogy van valahol egy kis arany felhő és mögötte egy eldugott madár – és valami hoch-mennyei hangon azt fújja: „Bogey”. Nem is többet. Megcsókollak. Büszke vagyok rád. Örökké szeretlek. Melletted állok. Drága, vigyázz magadra. Wig.

24. JMM-nek

1920. szeptember 27.

Villa Isola Bella, Garavan, Menton

Kedves Bogey

[...]

Csak még egy sor.

A gyíkok *tobzódnak*. Van egy jókora példány: tökéletes kicsinyített krokodil, aki a terasz egyik sarkára felkúszó levelek alól fürkészköd. Ma végignéztem, ahogy előjön – *nagyon* siklós – és bekebelez egy hangyát. Látnod kellett volna az apró állkapcsait, a nyelve cikcakkját, a fura hullámzó pulzusát közvetlenül a válla alatt. És a szemét. Fülelt vele – és mikor nem talált több hangyát, előrecapta a mellső lábát, aztán mivel látta, hogy figyelem, *tudatosan* kacsintott, és elsiklott.

⁶¹ „Miért dühösködnek a pogányok, / és gondolnak hiábavalóságot a népek?” Händel: MESSIÁS, No. 36. ária (Zsolt. 2:1 alapján).

Van egy darázsfészek is a kertben. Reggel előjött két növendék darázs, megfogták egy levél két végét, és elkezdték ráncigálni. Barna levél volt, legalább, mint három tea-levél. Acsarkodtak – nyöszörögtek – nyíttak – egymásba martak – de nem engedték, míg az egyikük a hátára nem *hemperedett*, aztán persze nem tudott visszahemperedni – csak ott feküdt, és rúgkapált. Ilyet még nem láttam. Az ikertestvére meg nem tudta egyedül megmozdítani a levelet. Fel is hívtam láthatatlan játszótársam figyelmét a szörnyű tanulságra.

Fabretta⁶²

25. JMM-nek

1920. október 31.

Villa Isola Bella, Garavan, Menton

Kedves Szerelmem,

Megjött a csütörtöki leveled & Hardy levele is. Megőrzöm neked Hardy levelét – ha csak nem akarod, hogy visszaküldjem. Beteszem a Spenserembe.

Válaszok: egy pillanatig sem kételkedtem benne, hogy a te érzéseid azonosak az enyéimmal: hogy ismét csak a mi furcsa levelezésünk üldöz. A te leveled lehetne az enyém is – ugye értesz engem. Épp azt mondod, amit a levelemben én is szerettem volna kifejezni, hogy nem akarok olyan Istent, akihez folyamodhatok – és hogy csak is a bennem lakó lélekhez fordulok.

Azt mondod: „igazán szeretnéd tudni, pontosan hogy érzek”. Azt hittem, elmondtam neked. De az írás olyan rossz, olyan homályosan fejezem ki magam, hogy azt hiszem, nem volt világos, amit mondtam. Megpróbálok újra.

A veszélyteli

Tett megtevése s gondolása közt az

Egész idő olyan, mint rémalak

S borzalmas álom. Akkor a halandó

Életerők s a genius tanácsot

Úlnek s az ember alkotmánya, mint

Egy kis királyság, háborog magában

*S a zendülésnek sorsát szenvedéi.*⁶³

A „tett” nem volt mindig „veszélyteli”, sem az „álom” „borzalmas”, és a „genius” helyére gondold a „szellem”-et. Amúgy itt van az életem, ahogy most visszanezve látom – tele egy zendülés minden riadalmával, lelkesültségével, rémtetteivel, izgalmaival, sorsával. Ennek már többször keserű tudatára ébredtem. Voltak pillanataim, amikor arra gondoltam, az én kis Királyságomnak nem így kellene festenie – igen, voltak vágyak és megbánások. DE csak amióta legutóbb eljöttem, azóta fogtam föl teljesen – szembesíttem vele magam voltaképp, néztem bele a létezésem rendkívüli „feltételeinek” a szemébe.

Nem volt hízelgő, se kellemes, se könnyű. Azt hiszem, a te bűneid tudat alattiak; könnyebb őket megbocsátani, mint az enyéimet. A te természeted, tudom, sokkal ne-

⁶² KM a provence-i természettudósra, Jean Henri Fabre-ra (1823–1915) utal, akinek a rovarokról szóló tanulmányait mint irodalmi és tudományos műveket is nagyra becsülték.

⁶³ Shakespeare: JULIUS CAESAR, II. 1. 63–69. Vörösmarty Mihály fordítása.

mesebb és erősebb is. Én *megélttem* a bűneimet & elnéztem őket magamnak, vagy fél-resöpörtem őket, mert „mi értelme ezeken a dolgokon rágódni” vagy (még gyakrabban) mert tapasztalatok voltak. De nem volt MINDEN tapasztalat. VAN veszteség – pusztítás is. Úgyhogy, Bogey – és ebben a Szerelmünk ösztönzött – különben sosem tudtam volna megtenni – szembenéztem magammal. Ahogy ezt írom, kicsit meg is hamisítom. Nem tehetek róla; az egész olyan nehéz. Az egész dolog annyival *mélyebb*, annyival *összetettebb* volt, mint ahogy leírtam – *bonyolultabb* – kevésbé tudatos & tudatosabb, ugye értesz engem. Tudod, drága, nem járkáltam nyögve föl & alá a szobában. Ahogy most írok neked, ki merem mondani, hogy egy másik síkon történt minden, mert így megmosolyoghatjuk a képet, mégis értünk rajta valamit.

De ahogy mondtam, a Szerelem ösztönzött. Ez volt a végső felismerés, hogy az én Életem a veled való meghittség. Ami mindenfélével jár. De *ez* az Életem ezen a földön. A Tündérmese jól leírja a mi történetünket. Hallatlan szimbólum. A Herceg & a Hercegnő végül összeházasodik, és boldogan élnek a királyságukban, amíg meg nem halnak mint Király & Királyné. Ez legalább olyan mély igazság, mint bármi más. De jobban szeretnék beszélni veled, mint levelezni. Úgy érzem – csak *most* tudunk beszélni.

És nem arra célzok, hogy a Csata véget ért, és itt állok győztesen. Én elmenekültem az ellenségeim elől – fölemelkedtem – már ameddig eljutottam. De ez másfajta állapot, mint amit eddig valaha ismertem & ha most „vétkезnék” – az halálos volna.

Tessék. Bocsásd meg ezt az áradó szenvedélyes közlést. De kincsem, az én életem a miénk. Te is tudod.

[...]

Nagyon hideg tengeri kagyló-nap van. De most *elégedett vagyok*. Ezt éri el ez az éghajlat.

Az Athenaeumról majd holnap írok.

Viszlát, én Szerelmem

Wig.

26. JMM-nek

1920. december 4.

Villa Isola Bella, Garavan, Menton

Drága Bogey,

Sietek visszaküldeni ezt a novellát, amit nem olvastam el & nem is fogok, ha 6 lóval vontatnak sem!⁶⁴ Ó, *nem! nem! nem!* Sajnálom, uram, de NAGYON elfoglalt vagyok – és egyáltalán – egy cseppet sem érdekel. Ez a kegyetlen igazság. És kérek, drágám, ne mesélj nekem Madame la Princesse-ről. Ne haragudj, hogy ezt mondom. DE – – – a szerelmi jelenet az autóban és a többi – – – ó, *ne* mondd el! Mert nem tudlak nyugodtan hallgatni & ha válaszolok, csak megsértelek. Úgyhogy itt ülök legalább 5 masszív hámba fogva... & egy szemellenzővel, hogy csendben maradjak.

Szörnyen köszönöm, amit a *Méreg*ről mondasz.⁶⁵ Egyetérték.

⁶⁴ E. Bibesco novellája, amely 1921. január 21-én megjelent az *Athenaeumban*, a szerepek eléggé evidens felcserelésével egy beteg férfiról szól, aki hí feleségével levelez: „*Naponta kétszer írt neki a chaise-longue-ról, és naponta kétszer a nő is válaszolt rendben, nehogy a posta csalódást okozzon a férfinak. Nem tudott ellenállni a betegségnek.*”

⁶⁵ JMM-nek nem tetszett a novella, és nem is közölte, csak posztumusz formában adták ki.

Ha DeLaMare⁶⁶ írna a könyvemről – inkább ő, mint bárki más. Hacsak te meg nem írod aláírás nélkül. Hacsak nem – E. M. Forster. *Igen*, úgy értem, E. M. F.

És szeretnék egy csíkos selyemtakarót a kanapémra – bármilyen színűt.

Ó, Bogey, elkaptam a clovellybeli tekinteted. Gyakran forgatom magamban azokat a napokat – feltartom őket a fénybe – szinte újra beléjük bújok.

ÉN úgy gondoltam, hogy gerlét rajzoltam neked babérmagorival, Sir Peckham. Nem vagy valami nagy kitaláló. Az a kis fénykép rólad a DM. kalapban egyszerűen vadító. Nincs az egyik kezében revolver? Boge – finom hölgyek nyomában – én így neveztem el & nevetnem kell tőle.

Tiszta ezüst nap. Az asztalomon kék & fehér üvegben kicsi kék jácintok. A nap & a virágok azt mondják – Görögország & ha költő volnék, nyomban verset kapnának. Hídeg van viszont. Le kell dőlnöm. Holnap írok Művészetről & Erkölcstről & a Lapról.

Hűségem

Tiged.

27. Richard Murrynek

1921. január 17.

Villa Isola Bella, Garavan, Menton

Kedves Richard,

Ha tudnád, mennyire szeretek tőled levelet kapni, és mennyire megtisztelsz a bizalmaddal! Azt akarom, hogy *igazi* nővérednek érezz. Jó? Emlékezz rá, hogy itt van a te Katherine nővéred, akit nemcsak minden érdekel, amit csinálsz, hanem aki a hasznodra is akar válni. Tekints olyan ismerősödné, akitől jogodban áll mindenfélét kérni. Figyelj ide – ha szeretnél valamit & nincs meg rá a fedezet – fordulj hozzám *azonmód*, és ha van annyi pénzem, odaadom – gondolkozás nélkül. Mindig őszinte leszek hozzád, megígérem. Halálosan egyenes leszek mindenben.

És ezt azért mondom (látom, ahogy forgatod a szemed, és a megdöbbenéstől csigákban áll fel a hajad, de nem számít!), tehát azért mondom, mert mi „művészek” nem vagyunk átlagos emberek, és vannak olyan idők, amikor mégiscsak jó és kellemes érzés tudni, hogy van egy pályatársunk, aki mindent megtesz, amit csak bír, mert szeret, és hisz benned. Én rajongok az *Életért*, de a világról azt tapasztalom, hogy eléggé rémisztő. Remélem, neked már más lesz, kedves öreg fiú, de biztos, ami biztos... ha bármikor kiáltani akarsz, hogy Katherine – hát itt vagyok – Érted?

Most, hogy ezt egy szuszra kifújtam (ami e percben késéles szűrásokat okoz e rozoga fújtatónak), hadd mondjam el azt is, mennyire jó, amit a *mesterségről* érzel. Igen, azt hiszem, tökéletesen igazad van. Úgy látom, teljesen egyéni módon *közelítesz* a festéshez. Számodra az érzélem tudatos folyamat eredménye – elég hosszan kell nézned egy tárgyat. Vagy jól gondolom ezt egyáltalán? Ahogyan az a dolog összeáll – legyen az fa, asszony, gazella vagy gyümölcskosár – abból merited az ihletet. Ez kissé túl egyszerűen hangzik, ahogy így leirom, akár valami „Leonard professzor, az indiai zarándok” elmondásában. Pedig gondolok valamire. Fura dolog, a *mesterség* az írásban is megvan. Egészen a részletekig. Par exemple. A *Miss Brill*ben nemcsak minden mondat hosszát, de még a mondatok hangzását is – minden egyes bekezdés emelkedését és lejtését is őhoz-

⁶⁶ Walter de la Mare (1873–1956) angol költő.

zá válogattam – őhózzá, aznap, abban a szent pillanatban. És miután megírtam, felolvastam – jó párszor – ahogy az ember egy zenei kompozíciót többször lejátszik – próbáltam egyre közelebb hozni Miss Brill megformálásához – amíg meg nem felelt neki.

Ne gondold, hogy hiú vagyok, büszke erre a kis karcolatra. Csak a módszert akartam elmagyarázni. Gyakran eltűnődöm, hogy a többi író is így van-e ezzel. Ha valami igazán sikerült, szerintem egyetlen szó sem állhat rossz helyen, egyetlen szót sem lehet már kivágni. Én így SZANDÉKOZOM írni. És ez nem kevés idő, ha csak megközelíteni akarom is.

De tudod, Richard, épp tegnap este gondolkoztam, hogy az emberek a közelében sincsenek az írásnak. Most a költészetet hagyjuk is & hagyjuk ki Shakespeare-t – a prózára gondolok. Csak a legjavát vegyük. Hát nem részeket vagdosnak össze még mindig, ahelyett, hogy egy egész tudattal foglalkoznának? Az éjjel hirtelen teljes rémületbe estem. Elképzelttem egy *élő tudatot* – egy teljes tudatot – amiből semmi sem hiányzik. Ha mindent ismersz is, mennyi mindent nem ismerhetsz? Régebben úgy véltem, az ember mindent ismer (vagy legalábbis ismerhet), legfeljebb egy bizonyos misztikus magot nem. De most az ellenkezőjét gondolom. Az ismeretlen nagyobb, sokkal nagyobb, mint amit az ismerünk. Amit ismerünk, az csak az árnyék. Rémisztő dolog ez, retentő nehéz vele szembenézni. De szembe kell vele nézni.

No, ez egy ülésre elég is. Remélem, nem untad. Szeretném látni a tájképet. Szabad lesz majd a falamra kitenni, hogy társaságom legyen?

Szeretettel
Mindig

Katherine.

28. Dorothy Brettnek

1921. március 1.

Villa Isola Bella, Garavan, Menton

Kedves Brett

Annyi sok terv, elhatározás, kaland és „Reveláció” volt a leveledben, hogy félek, az én poroszkáló gebém alig tud lépést tartani ezzel a gyors harci ménnel. Na és – mit értesz pontosan revelációkon? És hogy terem belőlük újabb reveláció? Nem is tudom – nekem ez rejtély...

Biztos vagyok benne, hogy rettentő jó ötlet nyárra vidékre menni, és milyen szerencse, hogy épp Sylvia Sullivant⁶⁷ festheted meg. Kedves látvány lehet egy fa alatt, gondolom. Azt hiszem, szörnyen adósa maradtam Sylvia Sullivannek kedvességben, biztos vagyok benne, hogy egyszerű és szeretetre méltó teremtés igazán. De nyáron majd magad is meglátod.

Ne vádold túlzottan a szüleidet! *Mindannyiunknak* voltak szülei. Egy módja van, hogy megszabadulj a hatásuktól: ha önmagaddal szembenézel – ha megvizsgálod magad & pontosan megállapítod, mennyi benne a részük.

Meg lehet csinálni. Az ember SOHA nem lehet szabad, amíg abba nem hagyja, hogy másokat okoljon vagy dicsérjen azért, ami rossz vagy jó benne. Te nem így érzed? Ezzel nem arra célok, hogy mindannyian élhetnének egy-egy szigeten. Ellenkezőleg – az

⁶⁷ JMM barátjának, J. W. N. Sullivannek a felesége.

Élet kapcsolat – adni & kapni – de ez nem egészen ugyanaz, mint másokat felelőssé tenni, ugye? Itt van a veszély. Ne gondold, hogy alábecsülöm azt a hatalmas erőt, amivel a szülők időnként rendelkeznek. Nem. Megdöbbentő erő – titáni. Végül is igazán óriások, amikor mi még csak az asztalig érünk & úgy is viselkednek. De mint az Élet minden más dolgán – úgy értem, minden szenvedésen, bármekkora legyen is –, ezen is túl kell jutnunk, hogy ne kényszerüljünk örökké visszatérni, hogy ne vessünk & elviseljük & elrejtjük a sebeinket. Még ennél is fontosabb és sokkal igazabb, hogy meg kell ebben is találnunk az ajándékot. Nem vesztegethetünk el ilyen mennyiségű érzést: tanulnunk kell belőle – és később, ebben mélyen hiszek, még hálásak is leszünk érte. Utálatosnak & cinikusnak hangzom, mikor azt mondom, nem engedhetjük meg, hogy elpazaroljuk – – – az érzéseinket. De nem úgy érzem. Úgy értettem – mindent el kell fogadni.

De elszaladtam – unalmas vagyok. Milyen csodásnak hangzik a Down megyei táj. Pacsirták!

Én a Tavasszal csak bólintó viszonyban vagyok. Az ablakon át beszélgetünk. De ebből a távolságból még szebbnek látszik, mint máskor, ragyogóbbnak, pompásabbnak. Csodálatos érzés, hogy a föld a fény fele fordult. Murry megint jól van. Vidámnak látszik és hallaszik. Nem látom valami sokat, mert most fejezem be a könyvemet & ő is rettentő elfoglalt. Nem tudom, mit gondolsz a kövér Nationről vagy a sovány Atheneumról⁶⁸ – akár Keszeg John & az asszonya.⁶⁹ Ég veled. Légy vidám!

K. M.

SVÁJC, 1921

KM nem akar többé Angliába menni nyárra. A svájci Alpok a következő igazi nyugvópont: június végére találnak Montana-sur-Sierre-ben egy téliesített faházat, ahol többek között megírja AZ ÖBÖLBEN-t és A GARDEN PARTY-t. Mivel a férjével együtt van, legfontosabb levelezőtársa ekkoriban Brett, aki fekete-fehér fényképen elküldi festményeit, hogy KM részletesen bírálhassa őket.

29. Dorothy Brettnek

1921. július 29.

Châlet des Sapins, Montana-sur-Sierre (Valais)

Kedves Brett,

Borzasztóan élveztem ezt a hosszú levelet. Kirándultunk M.-mel, lementünk az úton & át egy kis patakon & be az erdőbe. Kis irtások és mezők vannak a fák közt, tele virággal. Leültem egy nagy fenyő alá & ő meg gyújtóútra indult. Ragyogó fényes nap volt, nagy, ezüstös felhők nyomakodtak a hegyek tetejére – még a gyapotsás se rezgett. Ahogy a mohán feküdtem, miniatűr számocatöveket találtam, meg ibolyát és csecsemő tobozt – tündérországból – & M. hol itt járt, hol ott – időnként felkiáltott, ha valami különösre bukkant... Aztán eltűnt egy völgyben lent & én meg fölkeltem & felfedeztem a kis fenyőszalonokat, és leültem a farönkökre & a hangyákat figyeltem & tűnődtem, honnan került oda az a barackmag. Csodálatosak ezek az erdők: az embernek az az érzése, mintha lakatlan szigetre került volna. Az egész gyönyörűségesen

⁶⁸ A két lap összeolvadt, de az első fele továbbra is politikával és közügyekkel foglalkozott, a vékonyabb második fele irodalommal és képzőművészettel.

⁶⁹ „Keszeg John kövér húst nem evett, / Az asszonya meg soványt” – a XVII. század közepén lejegyzett verseike.

elhagyatott. A lepkék & arany-zöld szitakötők és a nagy rőt dongók maguk is igazi nép. M. nagy csokor kincssel tért vissza & én meg hazasétáltam & megtaláltam a leveled a hallban. Úgyhogy leültem a lépcső legalsó fokára, mellettem nedves zsebkendőben a virágok & úgy olvastam. Nem gondolod, hogy a lépcső kiváló hely a levéolvasásra? Szerintem az. Az ember valahogy függőben van. Semleges talaj – sem a saját világa, sem egy idegen világ. És milyen kiváló találkozóhely. Ó, Egek! Mennyire elbűvölnek a lépcsők, ha belegondolok. Ahogy várunk valakire – idegen lépcsőkön ülve –, messziről meghalljuk a lépteit, figyeljük, ahogy a fény *eljártszik* magában – halljuk – lent valahol ajtó csukódik, lenézünk valami tompa fényességbe, nézzük, ahogy valaki feljön. De akármeddig tudnám folytatni. Bele *kell* szőnöm egy novellába! Az ember kilép magából egy lépcsőn – kitárukszik, védtelen. Aztán ott van a *lépcsőfordulóban* az ablak. Miért annyira más, mint bármely másik ablak? Abba kell hagynom...

Nekem ez a te Dobsod⁷⁰ minden jó tulajdonsága ellenére egyáltalán nem tetszik. Nem érzem, hogy él. Nem határozott lény; ez csak védelmi mechanizmus, amellyel szerintem eltakarja és védelmezi, hogy semmi ereje sincs az együttérzésre. Nem nagyon unalmas? A magukkal eltelt emberek az igazi unalmas népek, és őket aztán rettentő nehéz elviselni. Hirtelen ott teremnek előtted, minden fiókjukban kulcs van, és mind be van zárva. Milyen halálos. Mrs. D.-ben szerintem nincs semmi hajlékonyság. Azzal a tartóoszlop lábával fest, gondolkodik & érez. Az meg, hogy megette az utolsó csirkecomb – nagyon rossz jel. Az a csirkecomb igazán sok. Engem feldühített volna. Oda kellett volna kötözni a nyakára, mint a szegény vén tengerészre a madarat. Micsoda bolond az a nő, ha azt képzei, ismer téged. Fogadjunk, hogy azt képzei. Fura! Lelki szememmel széles csíkos ruhában látom. Tudod, milyen csíkokra gondolok – élénk, de *bugyuta* csíkokra.

Nagyon érdekes, amit Manet-ról gondolsz. Nekem évek óta többet jelent, mint a többi francia festő. Valamit mélységesen kielégít bennem. Van a képeiben valami gyönyörű, igazi érettség, mintha saját birtokába jutott volna, gazdag örökségbe. Nemrég láttam egy nagyon kedves Renoir-másolatát – fiatal nő profilból vagy háromnegyed fordulattal, a karját lustán előrenyújtja, szép torka, keble, válla van – nagyon elegáns. De azt hiszem, az utóbbi képein Renoir gyakran bamba. Nem tudom értékelni a fura gypjas körvonalait & gyakran az az érzésem, hogy a reuma okozza, nem a reveláció. Nem is tudom. Szeretnék egyszer belakni képekkel – elmenni mondjuk Madridba, és jól körülnézni. El is megyek. Ahogy az ember kiteszi a lábát Angliából, úgy érzem, a látnivalók & a helyek mind közel jönnek. Milánó csak négy óra ide. Még ha az ember nem megy is – akkor is így van. Elmehetnék szombat reggel & odaérhetnék este az operába. A csatorna az igazi vízvázalasztó. Én félek is tőle. Olyan rettentő széles, igazán. És ahogy átkelt az ember, máris a szigeten van.

[...]

Bárcsak tudnék elég pénzt keresni, hogy sose kelljen elmennem innen! Itt az ember sohasem öregszik meg. 65 évesen is olyan fürge, mint egy kétéves & (gondolom, az éghajlat miatt) minden olyan *könnyű*. Nincs teher. Nincs az az érzése az embernek, mintha egy végtelen kötelet húzna a sötét tengerből. Te is UTÁLOD Londont? Nem, belátom, hogy megvan a maga szépsége és vonzereje. De attól még az ember úgy ér-

⁷⁰ Valentine Dobrée (1894–1974) festő.

zi magát, mint az éhes juhok, akik felszegik fejük & nem kapnak enni.⁷¹ Olyan nehéz, hogy „nyögvenyelősen” mondjam, London-központú életet élni.

Most aztán te nem tudod majd elolvasni az egészszet... Mondd el, mit csinálsz, kedvesem, ha van kedved. Ne adj le újabb 3 kilókat! Az égre, vedd vissza azt a 3 kilót. Nézd meg a Sargol hirdetést & térj észre időben. Az isten csak a Kővéreket szereti; a soványakba örökké tűket szurkál.

Szeretettel

Tig

30. Dorothy Brettnek

1921. szeptember 12.

Châlet des Sapins, Montana-sur-Sierre (Valais)

Brett,

Vegyél mély lélegzetet. Oldalakat fogok írni. Először is a képedről. Azt hiszem, elől a kislány hihetetlenül jó. Gyönyörűen ráéreztl. Megragadtad a „gyereksége” gyökerét, méghozzá ahogy *megfestetted*. Azzal, hogy minden olyan határozott, olyan kigondolt, megformált, egyszerű. Érződik a melegsége. Azt hiszem, végtelenül büszkének kell lenned magadra, ahogy ezt a kislányt megfestetted, et je vous serre la main pour elle.⁷² Idettem a fényképet a lap tetejére, úgyhogy írás közben is nézem. Légy szíves, jegezd meg, mennyire Félelmetesen jónak találok ezt a kis gyereket!

De kompozíciónak nem sikerült szerintem, méghozzá elsősorban a nagyobb lány miatt. Túl nagyoknak látom, túl sápadtnak (bár értem, hogy a szőkeségét akartad hangsúlyozni), túl csontos, túl *nagy teret* tölt be. Egész más világ, mint a kicsi, és így nem is igazán lehet őket összekapcsolni. A fej megfestését is kicsit gyengének érzem. Olyan, mintha nem fogtad volna a tenyeredbe & nem tapogattad volna körbe. Megfestetted, de nem értél hozzá. Ez látszik rajta. És a mérete eltereli a néző figyelmét. A kép elmozdul az ő oldala irányába. A fiút majdnem teljesen tökéletesnek látom. Ővele viszont az a helyzet, hogy a rokonszenved – a képességei iránti elfogultságod szerintem befolyásolta a látásodat. Te is tudod, hogy bármit érez is az ember elfogultságában, mikor nekiül dolgozni, ez elszáll. Mindennek simának kell lennie. Semmi *újdonság*, az erőfeszítésnek nem szabad látszania. Ez a titka. Természetesnek kell lennie, könnyűnek. Úgy érzem, erőlködtél egy kicsit, hogy megmutasd a fiú érzékenységét, ezért aztán kissé feldicséred, ahelyett, hogy megfestened. Érted, mit mondom?

Figyelj ide, Brett. Ne haragudj rám, hogy ezt elmondom. Ha a barátod vagyok, jogod van elvárni tőlem, hogy igazat mondjak. Nem is tudnék mostanában kevesebbet adni. Az Élet olyan fontos, ráadásul olyan rövid. Úgyhogy bocsáss meg nekem, leányom, ha megbántottalak. Három fejet – egy ilyen csoportot – nehéz megcsinálni. Az ember szeretné lágyan összesodorni őket, amíg össze nem olvadnak. Egy kicsit szeretnének egymásba folyni, különösen, ha gyerekek. Egy kicsit meg akarod őket gyúrni, ha valamelyikük a te kislányod. Ez nem befolyásolja a „különbségeiket”, de azt megmutatja, hogy a művész HÁROMNAK látta őket, nem 1–2–3-nak.

Gondolom, ezek után soha nem küldesz több fényképet. Hát, szörnyen fogom sajnálni. Szerencse fel! Minden sikerüljön!

⁷¹ John Milton: LYCIDAS, II, 125–126. „...*éhes juhok felszegik fejük, / de gyomruk csak szél tölti s rossz szemét*” (Tóth Árpád fordítása).

⁷² Fogadd érte kézszerítáomat.

A Cézanne-könyvet nem kapja vissza, Miss, hacsak nem küld rendőrt vagy legalábbis sürgős felszólítást. Káprázatos & el sem hiszed, épp ezt a könyvet mennyire élvezi az ember a hegytetőn. Nagyon rokonszenves. Én teljesen műveletlen vagyok a festészetben. Csak írószemmel tudom nézni, de igazinak látom. Ez az, amire az ember törekszik. Az egyik figurája teljesen meghökkentett. *Kiköpött* mása valakinek, akit most írtam meg – egy bizonyos Jonathan Troutnak. A megszólalásig. Bárcsak kivághatnám innen & betehetném a könyvembe. Most fejeztem be az új könyvemet. Tegnap este fél 11-kor. Letettem a tollat, csak még odaírtam: „Istennek hála”. Bárcsak volna Isten. Szeretném (1) dicsérni, (2) megköszönni neki. A címe *Az öbölben*. Ez egy nagyon hosszú elbeszélés neve, az *Előjátékot* folytatja. Nagyjából 60 oldal. Tegnap egész nap dolgoztam rajta. Az én arany gyermekeim addig kártyáztak. Bejártam benne mindenféle helyet – kívül-belül. Remélem, jó lett. Ennél jobbra nem is vagyok képes, benne van szívem-lelkem – minden tagom. Ó, Istenem, remélem, valakinek örömet szerez... Olyan furcsa érzés életre kelteni a holtakat. Benne van a nagymamám a régi székében, a rózsaszín kötésével, hátul a fűben ott grasszál a nagybátyám. Írás közben úgy érzem: „nem haltatok meg, drágáim. Semmit sem felejtettem el. Lehajolok hozzátok. Én a háttérbe húzódom, hogy ti teljes gazdagságotokban és szépségetekben élhessetek általam”. Az ember *megszállott* lesz. És az a béke, amelyben az egész történik. Próbáltam „számodra” is olyan ismerőssé tenni, amilyen nekem. Ismered a taticát? Ismered azokat a kis tócsákat a sziklákon? Ismered az egérfogót a mosókonyha ablakpárkányán? És persze az ember megpróbál mélyre hatolni – megszólaltatni a titkos személyt, aki mindannyiunkban ott van – és elismerni a létét. De nem mondhatok róla többet.

Örülök, hogy eljöttél Skóciából. Nagyon rossz olyanokkal együtt lenni, akik elvezik az életkedvedet. Úgy éreztem, hogy szegény remegő és összenyomott szárnyad szélesre nyílt, mint egy pillangónak & csapkodott az örömtől, ahogy a saját szobád levegőjét beszívta. Mikor adod el a házat? Azt hiszem, egyedül lenni nem jó. Kell a társaság több okból is, már csak azért a biztonságért is, amit egy bérlő éjszaka jelent. És ez nagyon fontos! A kérdés csak az, hogy az embernek a lehető legkevesebb „gondja” legyen a házzal. Te hogy oldod meg? És hogy amilyen gyakran csak akarsz, fel tudj kerelkedni. De nem érzed a háztartást nagyon nehéznek? Nekem teljesen le kellett róla mondanom. Ha az embernek hivatása van, nem marad több ideje rá, mint egy férfinak. Az ember nem bajlódhat az ebéddel, a varrással, meg hogy van-e virág, és minden rendben van-e – ha közben dolgozik. Murry meg én megpróbáltuk, de egyikünknek sem sikerült. Úgyhogy véglegesen felfogadtuk a „hegyet”,⁷³ hogy legyen igazi gazdasszony – a ház asszonya, ahogy az alkalmazottak értik ezt a fogalmat. És bevált. Mikor a hegy érzi, hogy szükség van rá, egész másmilyen. És micsoda öröm szabadnak lenni és nem tudni, mi lesz a vacsora! Egyetlen foglalatosságot tartottunk meg magunknak, a befőzést. Murryval az elektromos tűzhelyen egy nagy lábosban forraljuk a lekvárt. Épp most lett kész a vörösszilva & már a birsre áhítozunk. Izgató munka, különösen mikor „mintát veszünk” a csészealjban – az embert kezdik körülvenni a csészealjak.

Biztosan nem megyünk vissza Angliába évekig. Néha éjjel az ágyban fontolgatjuk, hogy évente egyszer szabadságra kellene menni, de minden közelebb van, mint Anglia. Ha tudunk pénzt szerezni, itt fogunk építkezni két-három éven belül & már ki is

⁷³ Ida Bakert.

választottuk az irányt – hogy merre nézzen a ház. A neve pedig *Châlet Content*. Mindketten félelmetes álmodozók vagyunk, különösen késő este & ha a plafont bámuljuk. Én kezdem. M. kijelenti, hogy nem akar beszélni. Túl késő van. Aztán hallom, hogy „Két szintnél semmiképp nem kell több & kell egy nagy nyílt kandalló”. Hosszú szünet. K.: „Na és a méhek?” J. M. M.: „Természetesen lesznek méhek, és én igényt tartok egy kecskére is.” Aztán azzal ér véget, hogy félelmetesen megéhülünk & J. M. M. kimegy két kis darab süteményért, én meg a kis forralón melegítek tejet.

Emlékszel Wingleyre? A hegy elhozta. Hatalmas szemet meresztett, miután végigpásztázta az egész tájat & jó néhány óra beletelt, mire újra beindult a híres doromb. Mostanra teljesen megnyugodott & esténként Shakespeare-t olvas velünk. Fogalmam sincs, Shakespeare miféle macska. Egy nap, reméljük, megírja az emlékiratait. Egérbőrbe lesznek bekötve.

Viszlát, kedves Brett. Ma szabadságot vettem ki a munkás hetem után. Tegnap 9 kemény órán át dolgoztam. De olyan jó volt most beszélni veled. Szeretném üdvözlétemet küldeni Kotnak, ha nem volna az ellenségem. Vigyázz magadra. Légy jól. Egyél tápláló ételeket. De azt nem mondhatja az ember a másíknak: Légy boldog. Csak kívánhatja. Kedves kis festő, maradok szeretettel,

Tig.

Mit gondolsz, ki bukkant föl a levél végén? Mrs. H. G. Wells & két ifjú H. G. Wells. *Nagyon* kedves fiúk. Csupa vidámság az élet.

FRANCIAORSZÁG, 1922

KM hírt hall egy párizsi orosz specialistáról, Ivan Manukhinról, aki röntgensugárzással gyógyítja a tüdőbajt. Rendkívüli várakozással, de megosztott lélekkel vág bele a költséges és kimerítő kúrába. Ősszel újra is kezdi a besugárzást, de ezt már nem várja ki, újabb híres orvosról hall, Gurgyijevről, akinek szigorú fontainebleau-i intézetében az egészséges életmód jegyében voltaképp a halálra készül föl. Ott is hal meg 1923. január 9-én.

31. JMM-nek

1922. február 4.

Victoria Palace Hotel, 6 Rue Blaise Desgoffe, Párizs

Arany Bogeym,

[...] Ma elmentem a klinikára, és a francia orvos meg Manukhin végigjárta a csatateret. Komolyan mondom, ez az első alkalom, hogy igazán „kivizsgáltak”. Jó hosszas vizsgálat után teljesen egyetértettek, hogy nincsenek üregek. *Absolument pas de cavernes*. Egyre csak vizsgálták a tüdőmet, és mindig ugyanarra jutottak. Ez azt jelenti, hogy teljesen gyógyítható vagyok. Mindenre kitértünk, a szívemre, a reumámra és mindenre, aztán átfáradtam egy másik szobába egy séance-ra.

Akarok tőled valamit kérdezni. Te elhiszed ezt az egészet? Van valami, ami egész idő alatt visszahúz, és nem hagyja, hogy higgyek. Hallok, látok. Nagyon megbízom Manukhinban – igazán nagyon, de mégis... Teljességgel meg vagyok osztva. Tudod, hogy van az: ha az ember bármit jól akar csinálni, akár csak egy kicsit fel akar ugrani, össze kell szednie magát. Én viszont nem vagyok összeszedve. Visszatart valami sötét, titkos hitetlenség. Látom magam, ahogy a 15. alkalom letelik, és úgyszólván mentegetőzőm előttük, hogy nem gyógyultam meg. Ez pedig rossz. Ugye érted, egyszerűen olyan han-

gulat fogott el, hogy megvallom ezt neked, mert el akarom mondani a rossz éneket. De az is lehet, hogy ez nem én vagyok. Mert ami bennem rossz (mármint a kétség), az benned nem az. Neked ez a természeted. Ha úgy érzed, kérlek, mondd el – és kérlek, próbáld megváltozni. Próbáld hinni. Tudom, hogy Manukhin is hisz. A váróteremben ültem, és Eckermann-t olvastam, amikor belépett, gyors volt, egyszerű, kezét fogott, és azt mondta: „Vous avez décidé de commencer. C'est très bien. Bonne santé!”⁷⁴ De ez olyan gyönyörűen hangzott, gyöngéden (Ó, Boge, hogy szeretem én a gyöngédséget!)... Most, hogy elmondtam neked, túl is lépek rajta.

Ragyogó nap van, lágy, napos és szeles, az utcán violettek de Parme-ot árulnak. De én nem tudnék újra városban lakni. Ennek vége, kész. Shakespeare-t olvasok (olvasás közben veled vagyok), és egy új novella közepén tartok. Nagyon várom a leveled, amelyekben majd az enyékre felelsz. Jaj, azok a drága madarak a kókuszdión. Milyen tisztán látom és hallom őket! És a fügepuding. Úgy írod ezt a „füge” szót, olyan szépen, hogy az egész arany drága lényed belesétál. Viszlát egyelőre, áldott egyetlenem. Kicsit misztikus vagyok, csupa kék sugárzás, mint egy mélytengeri halacska.

A te
Wiged.

32. JMM-nek

1922. október 18.

Le Prieuré, Fontainebleau-Avon, Seine-et-Marne

Kedves, drága Bogeym,

A legutóbbi levelem óta kisebb forradalmi változás történt bennem. Hirtelen eldöntöttem (mert hirtelen történt, végre), hogy megpróbálok annak élni, amiben hiszek, igen, nem úgy, mint idáig egész életemben, hogy másként élek, és másként gondolkodom... Nem felületesen gondolom persze, de én a legmélyebb értelemben mindig is megosztva éltem. És ami éveken át az én „titkos bánatom” volt, egyszerre a legfontosabb lett. Nem lehetek tovább látszatra egyvalaki és a valóságban, Boge, valaki más. Mert az az élő halál. Úgyhogy eldöntöttem, hogy kisöprök magamból mindent, ami a múltamban „felületes” volt, és újrakezdem, hogy lássam, el tudom-e érni azt a valódi, egyszerű, igaz, *teljes* életet, amiről álmodom. Rettenetes, halálos időszakot éltem át, mire idáig jutottam. Tudod, milyen az. Kívülről nem is látszik annyira, de az ember belülről maga a káosz!

Úgyhogy a Sötétbe Ugrottam Fejest, mert idejöttem, és megkértem Mr. Gurgyijevet, hadd maradjak egy ideig. Az „itt” ragyogó területen épült, gyönyörű régi chateau. Valaha karmelita kolostor volt, aztán Madame de Maintenon egyik „székhelye”. Most belül felújították – van benne *chauffage centrale*,⁷⁵ elektromos áram és a többi. De igazán csodálatos régi hely, elképesztően szép park veszi körül. Úgy 40 ember él itt – főleg oroszok – dolgoznak, méghozzá ellátnak minden lehetséges munkát. Van itt kinti munka, az állatok gondozása, kertészkedés, benti munkák, zene, tánc – mindenből egy kevés. Itt a „rendszer” filozófiája másodlagos. Az első a gyakorlat. Egyszerűen fel *kell* ébredned, nem csak beszélni róla. Meg *kell* tanulnod megtenni mindazt, amiről azt monddod, hogy meg akarod tenni.

Még nem tudom, engedi-e Mr. Gurgyijev, hogy maradjak. Egyelőre két hétig „meg-

⁷⁴ Ön eldöntötte, hogy elkezd. Nagyon helyes. Jó egészséget!

⁷⁵ Központi fűtés.

figyelés alatt állok”. De ha igen, akkor itt maradok addig, amíg külföldön lettem volna, és igazán meggyógyulok – nem félig, nem csak a testemben, miközben a többi részem betegebb, mint valaha. A szobám – erre a két hétre – igazán fényűző, afféle felmagasztosult Garsington. Az étel akár egy Gogol-féle ünnep. Tejszín, vaj – de micsonda badarság az ételről beszélni! De mégis nagyon fontos, mert azt akarom, hogy tudd: itt szörnyen jól ellátják az embert minden szempontból. Van itt három orvos – igaziak. De hát ezek is részletek. A legfontosabb az, hogy egyelőre ez az én Selsfieldem,⁷⁶ álmaim háza. Ha Mr. Gurgyijev nem engedi, hogy maradjak, akkor lemegyek Délre, kiveszek egy villát, és megpróbálok megtanulni egyedül élni, mindenfélét természeteni és nyulakat meg ilyesmit tartani, újra kapcsolatba kerülni az Élettel.

Nekem a világon semmiféle kezelés nem használ. Csupa látszat. Manukhin valóban elérte, hogy kövérebb vagyok és egy kicsit erősebb is. De ez minden, ha igazán szembe akarok nézni a helyzetemmel. A csoda közelről sem történt meg. Nem is történhetett volna, Boge. És ami a lelkemet illeti – hát a Victoria Palace-beli élet hatására megszüntem író lenni. *A légy* óta csak rövidebb-hosszabb feljegyzéseket írtam. Ha folytatom a régi életem, akkor sem tudtam volna írni, mert az élménytelenségbe kezdtem belehalni.

Bárcsak ne dramatizálná az ember, amikor ír valamiről. Én szörnyen örülök ennek az egészségnek, és minden olyan egyszerű, hogy egyszerűbb nem is lehetne. Ez most éppolyan, drága, mintha maradtam volna Párizsban, kivéve, hogy remélem, mire újra találkoznak, már jól leszek – ahelyett, hogy tudnám, minden csak variáció a régi témára. [...]

Pénzről egyelőre nem beszéltem Mr. Gurgyijevvel. Mindenesetre most három hónapig nem írok több novellát, és tavaszig biztos nem lesz új könyvem. Nem számít.

[...] Abba kell hagynom ezt a levelet, kedvesem. Szörnyen örülök, hogy Delamare igazi ember: pontosan értem, amit Sullivanról és Waterlow-ról mondasz. Valami furcsa módon mindez „jogosnak” tűnik. [...]

Viszlát, drága szív.

Örökre a te
Wiged.

33. JMM-nek

1922. november 2.

Le Prieuré, Fontainebleau-Avon, Seine-et-Marne

Én Bogeym,

A legutóbbi levelem óta dühöngök magamon. Annyira jellemző rám. Szégyellem is. De te, aki ismersz, talán megérted. Én mindig mindent túl gyorsan akarok. Mindig azt hiszem, hogy egy szempillantás alatt mindent meg lehet változtatni és újjítani. Féltelmetesen nehezemre esik, akárcsak neked, hogy ne legyek olyan „heves”. És amikor heves vagyok (ez így van sajnos), nem is vagyok igazán őszinte. Gondolj a legutóbbi levelemre és az előzőre. Teljesen rossz a hang. Hogy új igazság – ó, Boge, igazán szégyellem magam. Minden olyan rossz. Most mehetek vissza az elejére, és kezdek újra, és mondhatom neked újra, hogy „csak képzelegtem”, és azt hiszem, próbáltam magamra erőltetni az idegenséget. Érted, mire gondolok? Hadd próbáljak *szembenézni a tényekkel*. Igen, itt nagyon más az élet, de az ember egyéniségében nem következ-

⁷⁶ JMM ekkoriban Selsfielden tartózkodik.

nek be vad változások – persze, ilyenek nincsenek. „Kúrára” jöttem. Tudom, hogy sehol a világon nem erősödöm meg, csak itt. *Ez az a hely, és itt legalább teljesen megértik az ember testét-lelkét.* Semmi más kezelés nem adta volna vissza az egészségemet. Engem minden barátom elfogadott törékeny fél-lénynek, aki mindig a kanapé felé vándorol. Ó, kedves Bogeym, csak várd ki – milyen boldogan, nagyszerűen fogunk mi ketten élni egyszer. De addig, szerelmem, légy szíves, sohase vedd „kizárólagosnak”, amit mondok. Én sem veszem „véglegesnek”, amit te mondasz. Próbálok mellékesnek tekinteni. Mi ketten lényegében együtt vagyunk. Szeretlek, úgy érzem, hozzám tartozol. Erre akarok építeni, ezt megvalósítani és megélni, egyszer.

[...]

Fel kell adnom a levelet, szerelmem. Felejtsd el a két buta leveletem. Rettentő lassan tanulok, arany Veen, és nem szabad téged bántanom.

Örökre a te
Wiged

FIGYELŐ

HAGYOMÁNY, KORSZERŰSÉG, IDENTITÁS

*Dénes Iván Zoltán: Európai mintakövetés –
nemzeti öncélúság
Új Mandátum, 2001. 300 oldal, 2890 Ft*

A kötet alcíme a következőképpen jelöli meg a témát: ÉRTÉKVILÁG ÉS IDENTITÁSKERESÉS A XIX–XX. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON. Aki már forgatta a szerző, Dénes Iván Zoltán korábbi munkáit, és fölüti a mű tartalomjegyzékét, első pillantásra megállapíthatja – a tájékozódást egyébként nagymértékben segíti a szöveg gondosan tagolt szerkezete –, hogy olyan könyvről van szó, amely voltaképpen a szerző eddigi munkásságának szintézise. Dénes Iván Zoltán ugyanis már több mint két évtizede kutatja a magyar eszmetörténet utolsó kétszáz évét. Jelen könyvének témái már ismerősek korábbi írásaiból.

A szerző nevét a szűkebb szakmai és a szélesebb, történeti érdeklődésű nagyközönség előtt 1976-ban megjelent első könyve, A REALITÁS ILLÚZIÓJA. A HISTORIKUS SZEKFI GYULA PÁLYAFORDULÓJA tette ismertté. Ebben a XX. századi magyar történetírás egyik jelentős egyéniségének indulását vizsgálva felvázolta a Szekfi Gyula pályájának kereteit meghatározó társadalmi, politikai és ideológiai kontextust. Rekonstruálta azt a folyamatot, amelynek során – A SZÁMŰZÖTT RÁKÓCZI című könyvét követő botrány után – kialakult és megszilárdult Szekfi Gyula gondolkodói és emberi habitusa. Dénes Iván Zoltán számára a hetvenes évek második felében alapvető fontosságú élményt jelentett Bibó Istvánnal való találkozása. Ennek hatására mondhatni egyenes út vezetett Szekfi Gyula vitapartnerének, Németh Lászlónak, Szabó Dezsőnek és végül, ám egyáltalán nem utolsósorban Bibó Istvánnak a gondolatvilágához. A bejárt út állomásait olyan kötetek jelezték, mint AZ ÖNRENDELKEZÉS ÉRVÉNYSÉGE (1988), KÖZÜGGYÉ EMELT KIVÁLTSÁGÖRZÉS. A MAGYAR KONZERVATÍVOK SZEREPE ÉS ÉRTÉKVILÁGA AZ 1840-ES ÉVEKBEN (1989), ELTORZULT MAGYAR AL-

KAT. BIBÓ ISTVÁN VITÁJA NÉMETH LÁSZLÓVAL ÉS SZEKFI GYULÁVAL (1999). Emellett meg kell említeni az 1992-ben Szegeden általa szervezett Bibó-konferenciát, amelynek anyagát ugyancsak ő szerkesztette köteté. Ez a későbbiekben A HATALOM HUMANIZÁLÁSA. TANULMÁNYOK BIBÓ ISTVÁN ÉLETMŰVÉRŐL (1993) címmel jelent meg.

1996-ban Dénes Iván Zoltán – más, Bibó életművét kutató szakemberekkel együtt – megalapította a Bibó István Szellemi Műhelyt. Ennek működését két – szintén általa szerkesztett – tanulmánykötet fémjelzi: A SZABADSÁG KIS KÖREI (1999), illetve MEGTALÁLNI A SZABADSÁG RENDJÉT (2001). Mindkettő Bibó István életművét feldolgozó és értelmező tanulmányokat foglal magában.

Jelen kötetében a szerző visszapillant az általa megtett gondolati útra, mintegy tágabb perspektívából véve szemügyre kedvenc szerzőit. Vajon van-e valami közös ezekben az egyébként egymástól sok tekintetben különböző auktorokban, vagy másként fogalmazva, vajon lehet-e találni olyan fonalat, amelyre a XIX–XX. századi magyar eszmetörténet fölfűzhető? Igen, lehet – válaszolja Dénes Iván Zoltán –, ez pedig a sajátos kelet-közép-európai megképzettség következményeként a magyar eszme- és politikátörténetben makacsul visszaköszönő fogalom pár, a mintakövetés versus nemzeti öncélúság vagy nemzeti bezárkózás kettőssége, amely a XVIII. század vége óta van jelen a magyar szellemi életben. Voltaképpen ez a kettősség jelenik meg a népies-urbánus vitában, és ez a kettősség az, amelytől a mai napig képtelen megszabadulni a magyar közgondolkodás. Hagyomány vagy korszerűség, haza vagy haladás, függetlenségi hagyomány vagy polgárosodás közötti választás szükségességét sugallja ez a fajta gondolkodásmód, amely egymással élesen szemben álló két táborra osztja a magyar közéletet és politikai kultúrát, hiszterizáló ellenségekpeivel és frusztrált önértelmezéseivel akadályozza egy valóban demokratikus gondolkodás- és viselkedésmód kialakulását, gátolja a demokratikus politikai szocializáció folyamatát. A könyv voltaképpen a magyar politikai és kulturális ski-

zofréria eszmetörténeti rekonstrukcióját és analízisét tűzi ki céljául. Azt vizsgálja, hogy az európai és amerikai politikai eszmetörténetből ismert irányzatok – mindenekelőtt a liberalizmus és a konzervativizmus – magyar viszonyok között miképpen torzulnak hozzá ehhez a skizofréniához, és azt, hogy miféle kísérletek történtek ennek a torzulásnak a megszüntetésére.

A kiindulópont – amely a könyv első nagy tematikai egységét is jelenti – a reformkori magyar liberálisok és konzervatívok szellemi horizontja és értékvilága. Alapos levéltári kutatásokon nyugvó gondolatmenetek érzékeltek, hogy a reformkorban a fenti dichotómia annak ellenére sincs még jelen, hogy Magyarország sajátos jogállása következtében a liberális és konzervatív politikai identitás óhatatlanul különbözik a korabeli nyugat-európai-tól. Különösen a korabeli konzervativizmus van paradox helyzetben, mert egy idejétmúlt rendi nemzetfogalomhoz ragaszkodva nem képes egyszerre nemzeti és konzervatív lenni; konzervativizmusa ugyanis kiváltságörzést és udvarhűséget jelent. Ezzel szemben a korabeli liberalizmus haza és haladás jelszavát meghirdetve valóban nemzeti és liberális tud lenni, a jogkiterjesztés talaján állva liberális nacionalizmusként működik, s az egyéni asszimilációért emberi és polgári szabadságjogokat kínál cserébe. Hosszabb távon persze a liberális nacionalizmus – miután nem ismer el kollektív jogokat – sem tud megbirkózni a korabeli Magyarország etnikai viszonyaiból következő problémákkal. Ez azonban nem kizárólag a korabeli magyar liberális nacionalizmusra jellemző. A XIX. századi angol liberálisok ugyancsak egyszerre hisznek az egyéni szabadságjogok szentségében és saját civilizációjuk felsőbbrendűségében. Az utóbbi terjesztését általában kötelességüknek tartják. A történelmi Magyarország viszonyai között azonban – amikor a demokratizálódó nemzeti tudat mindenekelőtt az anyanyelvben találja meg a legfőbb kifejeződési formáját – a kifejlődő nemzetek óhatatlanul szembeszítik a régi birodalmi jellegű politikai keretet.

A történetet következő lépése a kiegyezés – amelyet a szerző Bibó István ismert interpretációját szem előtt tartva értelmez. A kompromisszumot ugyanis a liberálisok kötik meg, ám a konzervatívok készítik elő. Eredményképpen pedig a liberálisok konzervatív szerepbe

szorulnak: a jogkiterjesztés helyett privilégiumörzés, nemzeti függetlenség helyett a birodalmi betagozódás stratégiáját választják. Az eredmény feloldalás technológiai és gazdasági modernizáció, emellett pedig oligarchikus társadalmi és politikai valóság. A korszakot a történelmi Magyarország szétesése zárja le, amely a politikai diskurzusokat két táborba szorítja: az európai mintakövetés és a nemzeti öncélúság egymással élesen szemben álló táborába. A liberalizmus – miközben maga is a mintakövetés koncepcióját vallja – a bűnbak szerepébe kényszerítve megszűnik a domináns politikai narratívák egyike lenni. Európai mintakövetés és nemzeti öncélúság egymással szemben álló identitásértelmezést, múltértelmezést és ellenségképet is jelent: az európai minták követését vallók a konzervatív realista, míg a nemzeti öncélúságot vallók a romantikus múltértelmezést dolgozzák ki. A kétféle koncepció különbségét Dénes Iván Zoltán a következőképpen jellemzi: „A »realista« változat a pillanatnyi nagyhatalmi viszonyok fetiszizálásán, a hatalmi alkalmazkodás és védeltség igényén, az egyén és közösségei passzivitásán, átvézelésén s a személytelen társadalmi hierarchia és időbeli folytonossága mitizálásán alapul. Lényege az, hogy a magyar történelmi osztályok éltek a történelmi lehetőségekkel, és betagozták magukat és alattvalóikat az európai civilizációba. [...] Ez a konzervatív »realista« interpretáció a magyar múlt monarchikus és arisztokratikus legitimitását feltételezi, de nem társul hozzá azok legfőbb követelménye, a bölcsesség és a becsület. Az, hogy van olyan érték, amely fontosabb, mint a pusztán életben maradás, a túlélés. Inkább az oligarchia, a kisszámú vagyonos uralmának jegyeit mutatja a nagyszámú vagyontalan felett. Jövőképe azon a reményen alapul, hogy Magyarország betagozódhat a külvilág gazdag és biztonságos országai sorába. [...] A »romantikus« múltértelmezés [...] a nemzeti múlt jegyében végrehajtandó újraelosztást foglalja magában. Mindenekelőtt pedig azt, hogy a politikai közösség nem mintakövető, hanem öncélú, értékét magában hordja, múltja, jellege és történelmi érdemei feljogosítják arra, hogy ne ő igazodjon másokhoz, hanem mások igazodjanak hozzá. [...] A távoli dicső és a közeli gyakorlati múlt képe olyan jövőképhez társul, amely ezen a jögalapon kivételes helyet és elbánást követel és vár el. Aktivitásra sarkall, és szolgálmainak bélyegzi a pusztán mintakövetést. Jövőképe elvontan magában foglalja a mindenkinek kijáró igazságosság és méltányosság követelményét, konkrétan viszont a

nemzetek szociáldarwinista versengésének meggyőződését és azt, hogy a magyar nemzetet kivételes helyzet illeti meg, amelyet minden eszközzel ki kell vívnia.” (137–138. o.)

A két politikai diskurzus szemben áll egymással, ám mindkettő egyformán antiliberális. Mindenekelőtt azért, mert antiindividuaalista, az egyént alárendeli a nemzetnek, amelyet valamiféle misztikus lényeggel ruház föl, s a történelemben változatlanul tovahaladó szubsztanciaként képzel el. A könyv soron következő tematikai egységeiben ezeket a beszédmódokat a XX. századi magyar politikai gondolkodás olyan alakjai jelenítik meg, mint Szeckfű Gyula, a konzervatív realista mintakövetés protagonistája, illetve Szabó Dezső és Németh László, a nemzeti öncélúság profétái. A kérdés persze az, hogy ezt a rossz kettősséget hogyan lehet meghaladni. Ez a meghaladás mindenekelőtt Bibó István életművében történik meg, akinek gondolatvilága Dénes Iván Zoltán koordináta-rendszerében az origó szerepét tölti be. Bibó ugyanis, amikor abból indul ki, hogy a szabadság ügye és a közösség ügye lényegében egy ügy, meghaladja a mintakövetés és nemzeti öncélúság rossz kettősségét. Kiindulópontja perszonalista jellegű, amivel el tudja kerülni az individualista és kollektivistá nézőpont egyoldalúságait, miközben leszámol a nemzeti alkotó oly sok terméketlenül vitát kiváltó teóriájával is. Nemzetfogalma nem a Szeckfű-féle történeti vagy a Szabó Dezső- és Németh László-féle etnikai-kulturális jellegű koncepció; számára a nemzet mindenekelőtt politikai intenciójú közösség.

A könyv a magyar eszmetörténetet az egyetemes politikai gondolkodástörténet kontextusába helyezi. Az utolsó nagy tematikai egység – mintegy Bibó István gondolatvilágának referenciapontjaiként – a XX. századi liberalizmus egyik klasszikusának, Isaiah Berlinnek, illetve a modern republikanizmus egyik legnagyobb megalapozójának, Hannah Arendtnek a koncepcióját rekonstruálja.

Köztudott, hogy Isaiah Berlin igen szkeptikus volt a modernitás alapvető politikai értékeinek, a szabadságnak, az egyenlőségnek, illetve a testvériségnek az összeegyeztethetőségét illetően. Szerinte azonban nem is értékszintézisre, hanem értékpluralizmusra van szükség. Ezzel ugyanis meghaladható a felvilágosodás bizonyos szerzőinek – Berlin mindenekelőtt Voltaire-t, D’Alembert-t, Helveti-

ust és Rousseau-t sorolja ezek közé – egyoldalú racionalizmusa. Velük Machiavellit, Vücöt, Herdert, Montesquieu-t, Hume-ot és Kantot állítja szembe. Mindazonáltal Berlin – ellentétben a nagy elbeszélések végét hirdető, manapság oly divatos teóriákkal – nem a felvilágosodás programjának csődjéről, hanem annak korrekciójáról beszél. Dénes Iván Zoltán Berlin értékpluralizmusával kapcsolatosan mutat rá arra a szellemi rokonságra, amely a XX. század egyik legismertebb politikafilozófusát és a magyar politikai gondolkodás talán legnagyobb – a nemzetközi tudományosság berkeiben viszontagságos életének következtében méltatlanul kevéssé ismert – alakját özszekeleti. Hiszen Bibó – akit éppen emiatt nemegyszer vádolnak eklekticizmussal – ugyancsak elutasítja, hogy a különböző értékek szintézisére volna szükség. Ehelyett – hajdani szegedi mesterének, Horváth Barnának szinoptikus módszerét alkalmazva és továbbfejlesztve – azt mondja, hogy az értékek egybeállítására vagy együttes szemléletére van szükség. Hogy ez mennyire központi motívuma volt eszmevilágának, azt jól bizonyítja az a Dénes Iván Zoltán által joggal alapvető fontosságúnak tartott, csonkaságában is sokatmondó töredék, amelyet 1979 kora tavaszán, a kórházban, halálos ágyán vetett papírra: „ *Szabadság-egyenlőség-testvériség. Szintézis? Nem is kell – torzulásokat lehagyni. Ideológiái hűség = torzulás.*”

Arra, hogy Bibó István gondolatvilágának határozottan republikánus jellege van, már mások is felhívták a figyelmet. (Legelőször talán Radnóti Sándor az 1979-es BIBÓ-EMLEK-KÖNYV-be írott tanulmányában.) Ilyenformán azok a párhuzamok, amelyekre Dénes Iván Zoltán Bibó István és Hannah Arendt gondolatvilága között kimutat, többek pusztán véletlennél. Ugyanis ez esetben is bizonyos gondolatmenetek szerkezeti egyezéséről van szó. Ez még akkor is igaz, ha Arendt és Bibó kiindulópontjaikat és gondolkodói habitusukat illetően sok tekintetben nagyon is különböznek egymástól. Mindkettőjüket mélyen izgatja ugyan az a probléma, hogy miképpen lehet tartós és jól működő politikai intézményeket létrehozni. Arendt alap gondolata az, hogy a közsférában folyó politikai cselekvés során valósul meg az az emberi szabadság, amely szerinte nem azonos az egyéni akarat szabadságával, mert voltaképpen nem az egyénekhez, hanem a köztük fölépülő viszonylatokhoz tapad, és a

cselekvésben kel életre. A szabadság nála mindenekelőtt azt jelenti, hogy a cselekvő ember, a homo politicus nincs alávetve sem a természeti lényre, az *animal laborans*ra nehezedő biológiai kényszereknek, sem pedig a dolgokat előállító ember, a homo faber tevékenységét szabályozó természeti törvényeknek. A cselekvés szabadsága abból a tényből fakad, hogy a világba beleszülető s annak a *születettség* (natality) révén részévé váló ember cselekvése előre nem kiszámítható, esetleges jellegű. A cselekvésből fakadó bizonytalanság és kiszámíthatatlanság azonban, jóllehet előfeltétele a szabadságnak, önmagában véve nem elégséges tartós politikai intézmények létrehozásához. Ez utóbbit két, ugyancsak az emberi pluralitás világában megjelenő emberi képesség, a *megbocsátás* és az *ígéret*, illetve az ígéret megtartásának képessége teszi lehetővé. Az előbbi az emberi cselekedetek ok-okozati láncba szerveződését, tehát az újat kezdés lehetőségének eltűnését akadályozza meg, ezáltal lehetővé teszi új intézmények megteremtését, míg utóbbi ezeknek a tartósságát biztosítja. Bibónál persze hiányzik az ilyesféle szofisztikált filozófiai antropológiai háttér, ám a szabadság nála is a politikai cselekvésben teljesedik ki. A politika világa számára sem – ellentétben a weberi felfogással – a hatalomért folytatott harc terepe, hanem az alapvető közösségi viszonylatokat konstituáló szféra.

Ugyancsak nagyon hasonló gondolatmenetet találunk Arendtnek és Bibónak az európai zsidóság történelmi sorsát és az antiszemitizmust elemző eszmefuttatásaiban – mutat rá a szerző. És itt sem pusztán egyszerű párhuzamról van szó. Ugyanis mindketten egy sajátos viszonytársadalmi-csoportlélektani módszert alkalmaznak. Arendtnek sokkáló élménye volt az a passzivitás, mellyel az európai zsidóság döntő többsége a náciizmus holocaustba torkolló antiszemitizmusára reagált. A totalitarizmusról szóló könyvének első harmada az antiszemitizmus elemzése kapcsán nem véletlenül foglalkozik azokkal a sajátos zsidó társadalmi szerepekkel, amelyek az európai nemzetállamok felbomlásának során a zsidó közösségeknek a környezetükkel folytatott interakcióik során alakultak ki. Arendt itt mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy a tragikus végkifejlethez vezető okok közé kell sorolni az európai zsidóságnak az állammal való sajátos kapcsolatát és az állam szerepéhez fűződő il-

lúzióit, melyek a politikai cselekvés világában való járatlanságából fakadtak. A világháború után Izrael létrehozását pontosan azért tartja alapvető jelentőségűnek, mert az a hagyományos zsidó politikai passzivitás végét jelenti.

Bibó a zsidókérdést tárgyaló nagy esszéjében ugyancsak viszonytársadalmi módszerrel közelíti meg a problémát. Ennek segítségével alapvető felismerésekhez jut el a zsidó és nem zsidó közösségek viszonyának változásait, illetve az európai történelemben kialakuló sajátos zsidó történelmi szerepeket illetően. Nézete szerint a társadalomfejlődésben vannak olyan helyzetek, amikor is fejlődési zavarok következtében a különböző társadalmi csoportok egy eltorzult társadalmi struktúrában tartós módon olyan viszonylatokba kerülnek egymással, hogy az egyik csoport tagjai a másik csoport tagjairól az egymással folytatott társadalmi interakcióik során folyamatos módon valóságos, ám hamis tapasztalatokra tesznek szert. Ez paradoxonnak tűnik, ám Bibó nagyon pontosan kifejti, hogy mire is gondol. Ezek a tapasztalatok valóságosak, mert faktuálisan léteznek, ám valójában hamisak, abban az értelemben, hogy a dehumanizált társadalmi viszonylatok következményei, tehát nem kellene szükségszerűen létezniük. Bibó az antiszemitizmus kialakulását is ezzel magyarázza: „[...] az első kérdés, amit előljáróban tisztáznunk kell, a tapasztalatok kérdése. Mi az, hogy a zsidóknak a környező világ felől és az antiszemitáknak a zsidókra vonatkozóan tapasztalataik vannak? [...] A mi esetünkben [...] nem a valóság egészével vagy annak egy részével való élettelen kapcsolat jelentő tapasztalatról van szó, hanem indulattal nagymértékben színezett, indulat által rögzített, sérelmet tartalmazó, görcsösen mozdulatlanul való tapasztalatról. [...] Közösségi, társadalmi jelentőségre azonban ezek a félrevezető tapasztalatok nem a maguk alkalmosságukban, a maguk izoláltságában jutnak, hanem akkor, ha a társadalomszervezet valamilyen pontján – ilyen pont mindig bőséggel akad – az emberek egymással valamilyen szervezési ellentmondás, elrejtett hamisság, előítélet folytán olyan módon kerülnek összeszerveződésbe, hogy ismétlődően és állandóan ezeket a félrevezető tapasztalatokat szerzik egymásról. [...] Mégis e sok valóságos tapasztalat mellett egyiknek sincs igazi képe a másik valóságáról, mert úgy vannak társadalmilag egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak akkor is, ha a másik típus legjobb gyedeivel állnak szem-

ben. [...] A hamis feltételek melletti összerendeződésnek és az ebből származó rossz tapasztalatoknak ez a kölcsönössége természetesen a két fél sérelmeinek csak egyforma valóságosságát és egyformán félrevezető voltát jelenti, nem pedig a két oldal sérelmeinek az egyenrangúságát.”

A könyv alapkérdése végső soron az, hogy miként lehet megszabadulni a rossz alternatíváktól. Ilyen mindenekelőtt hagyomány és korszerűség szembeállítás, amely skizoid, frusztrált identitást eredményez: „Nincs jövőképünk, hanem helyette túltengő múltértelmezésünk van, optimista beállítottság helyett önostorozás jellemez bennünket, reális önértékelés helyett állandó öngazoláskényszer és a mögötte meghúzódó bizonytalanság: vajon van-e létjogosultságunk? [...] Minél kevésbé élünk olyan életformában, amelyet élni szeretnénk és amelyet jónak tartunk, annál inkább szükségünk lesz olyan bűnbakra, ellenségre, ösgonoszra, sátáni figurára, aki ebben megakadályoz bennünket. Minél inkább olyan életet élünk, amelyet helyesnek tartunk, annál kevésbé élünk együtt az anyagi »mi« és az ördögi »ők« manicheus, a világot jókra és rosszakra felosztó mágikus világképével [...] Annál inkább érezzük úgy, hogy ha nem is minden múlik rajtunk, de valami feltétlenül [...] minél inkább magunkénak érezzük életünket (és emberi léptékűnek életformánkat), hiszen ki másé is lehetne az.” (16–17. o.)

A szó jó értelmében vett provokatív könyvet írt Dénes Iván Zoltán: amely vitára ösztönöz, és továbbgondolkodásra sarkall.

Kovács Gábor

SZÜKSÉGBŐL ERÉNY

*Az értelmezés szükségessége.
Tanulmányok Kertész Imréről
Szerkesztette Scheibner Tamás
és Szűcs Zoltán Gábor
LHarmattan, 2002. 220 oldal,
az ára nincs feltüntetve*

„...értelmezésre, éreztem, mindenképpen szükségem lenne” – szól könyvünk mottója. A Kertész Imre JEGYZŐKÖNYV-éből kölcsönzött mondatfoszlányból ered tehát a tanulmánykötet címe,

amely viszont (többek között a birtokjeles ige-nevesítésnek köszönhetően) már jóval ridegbben hangzik: AZ ÉRTELMEZÉS SZÜKSÉGESSÉGE. És ha csak a címet néznénk mottó nélkül, abból leginkább talán az értelmezés kényszere érződne, mely érzést csak fokozná a szerkesztők előszavának részletező alaposága, ahogyan a Kertész-pályát körüljáró értelmezéseket ismertetik, mi több, értelmezik röviden, vagy éppen Radnóti Sándor (egyébként jó okkal csatolt) „Nobel-díj utáni” utószava. (A tanulmányok egyébként még a díj odaítélése előtt születtek, egy – mondhatnánk – érdek nélküli Kertész-konferenciát követően.) De mivel én most elsősorban nem a barátságtalan címre, hanem az alapul szolgáló Kertész-mottó átfogó tapasztalatára, következképpen a mottó jegyében szerveződő Kertész-elemzések gondolati teljesítményére, végső soron a tanulmánykötet ívére figyelnék, a továbbiakban az alábbi kérdés megválaszolására szorítokom: mi a garanciája annak, hogy az értelmezés – úgymond univerzális – képletén belül, Kertész írásművészete okán, azazhogy jóvoltából a szükségből nem kényszer lesz, hanem erény, az értelmezés erénye?

Tudható, hogy Kertész egész életművében mást sem tesz, mint – számos áttételen keresztül – értelmezi Auschwitzot, értelmezi önmagát, további értelmezi értelmezett önmagát... Vagyis értelmezi magát az értelmezés folyamatát. Keresi az értelmét mindannak, ami neki (és nekünk, most már nem is annyira kor- vagy sorstársainak, mint inkább olvasóinak) adott. Minduntalan felveszi az értelmezői távolságot, és erre biztatja olvasóit is. Persze úgy, hogy – elsősorban modoros mondatai jóvoltából – megtartja a távolságot velük (velünk) szemben is, s így többféleképpen értelmezhetővé teszi azt a szakadékat, amely tehát nem csupán az alapélmény és a mű, hanem a mű és az olvasó (továbbá egyik olvasó és másik olvasó, sőt egyik és másik értelmezőtábor) között is húzódik. S ez a szakadék bizony felszámolhatatlan. Viszont áthidalható. Vagy éppen tovább mélyíthető. Elsősorban innen ered a Kertész-recepció (formális vagy informális regisztereinek) ambivalenciája, amelynek a Nobel-díj csupán élesebb kontúrokat adott. A SORSTALANSÁG (vagy éppen a KADDIS) dermesztő idegenségéből, egyszerre művi és megrázó nyelvi-szemléleti teljesítményéből, sőt stílusis

provokációjából fakadó botrány: egyeseknek evidencia, másoknak nem. S hogy kik vannak többen, kik az okosabbak, kik a felkészültebbek, kiknek a véleménye mérvadóbb – nos mindez egyáltalán nem érinti a tagadhatatlan tényt: Kertész botrányos író, ha nem is az újszövetségi „botrány” értelmében, de profán hasonlataként mindenképp. A valódi botrány pedig mindig megszelídíthetetlen, hiszen csak addig botrány, ameddig vannak olyanok, akik megbotránkoznak rajta. Mondhatni, Kertész csak addig maradhat érvényes egyesek számára, ameddig másokat elriaszt vagy felháborít. De nem a már eleve meglévő kulturális és ízlésbeli szembenállások szépirodalmi leképezésével, hanem a közös megszokások és kollektív egyetértések, jelesül az Auschwitzot övező humanisztikus, moralizáló, sőt olykor szépelgő közhelyek erősen retorikus megkérdőjelezésével. A megosztás igazibb, eredetibb, noha profán értelmében.

Mindebből az következők – egyfelől történelmi és kulturális önismeretünkre, másrészt Kertész prózájára nézve –, hogy a távolságfelvétellel egylényegű értelmezés előtt két megkerülhetetlen nehézség áll, amelyek közül az egyik biztosan megoldhatatlan, a másik viszont talán megoldható. 1. Auschwitz tapasztalata maradéktalanul nem integrálható, sem a történelem valós logikájába, sem a széppróza fikciós logikájába. 2. De vajon hogyan integrálható az integrálhatatlanság tapasztalata mind történelmi-kulturális emlékezetünkbe, mind a szépirodalom közegébe? S ha csak a művészet szféráját tekintjük, akkor mondhatnánk Hegellel, hogy a történelmi-kulturális tudás nem konzerválható, nem foglalható végérvényesen a műalkotásba. Miként a régi korok funkcionális-szimbolikus műalkotásai, akként az Auschwitzra emlékező-émlékeztető művek is előbb-utóbb egyfajta kiüresedett formává válhatnak, olyan pusztá formává, amelyet nekünk, olvasóknak kell újra és újra jelentéssel telítenünk, értelmeznünk. S hogy a jelentéstudajdonítás ne önkényes legyen, legalábbis ne bántón önkényes, ahhoz meg kell tanulnunk emlékezni, meg kell teremtenünk az Auschwitzra emlékező egyszerre személyes és közösségi rituáléját, hiteles anyanyelvét. S ez már nem „csupán” irodalomértelmezői kvalitásokat kíván. De visszatérve az értelmezés szűkebb problémájához, az irodalmári

kvalitásával hiteles(ítő) tekintélynek számító Margócsy István kivételével a kötet szerzői olyan húszas-harmincas éveiket taposó fiatalok, akikre jócskán érvényes lehet a kiüresedés vagy éppen – annak rossz alternatívájaként – a közhellyé válás tapasztalata. A kiüresedés vagy közhellyé válás ellen hadat üzenő értelmezés pedig mindig többesélyes vállalkozás, telis-teli veszélyekkel és zsákutcákkal. Hiszen – játsszunk a szélsőségekkel! – ha a műalkotást üres formának vagy látszatnak, jelen esetben pusztá nyelvnek tekintjük, akkor máris felmerül a riasztó értelmezői szűkeklésű, egyfajta szövegideologikus látás (jobbán mondva vak-ság) kísértete. És hogy ezt elkerüljük, ahhoz már nem elég csupán az értelmezés categoricus imperativusának, belső szükségességének külsővé tett kényszere, hanem bizony rászorunk az értelmezés erényének külső-belső fegyelmeire és eleganciájára is. Vegyük példának kötetünkéből Vári György szelíd és okos kiegészítését, amely éppen egy olyan Kertész-dolgozatra vonatkozik, amely viszont mintha kizárólag a szükséges-kényszeres feladatvállalást tekintené az értelmezés lényegének. Nézzük tehát az egyszólamú vélemény ismertetését: „[...] – mivel a SORSTALANSÁG nem mimetikus igényű, referenciális szöveg, és így a benne megjelenő Auschwitz nem azonos a történelmi Auschwitzal – nyilvánvaló, hogy egy »ilyen jelenséggel [...] szemben nem lehetnek erkölcsi értékszempontjaink.«” S lássuk a rá következő kommentárt: „Természetesen lehetnek, hiszen magának a műnek, noha mimetikus igénybejelentése valóban nincs, erkölcsi igénybejelentése annál inkább van, hiszen Kertész Auschwitzot a jóról és rosszról szóló egyetemes példázattá, a kinyilatkoztatás megerősítésének via negatívájává szeretné változtatni szövegében.” (132.) A tanulmányíró feltehetően birtokolja és gyakorolja azt a tudást, mondhatni minimális bölcsességet, amelyet az általa kommentált írás szerzője mintha még csak nem is érzékelné: a fikció botránya ugyan mindig radikálisan zárójelbe teszi saját előzetes „erkölcsi értékszempontjainkat”, de nem azért, hogy megszabaduljunk tőlük egyszer s mindenkorra, hanem azért, hogy újra és újra rákérdézzünk azok érvényességére, s ha kell, újra és újra értelmezzük azokat, tisztítsunk vissza azok gyökeréig. A kötet írásainak éppen ez volna az egyik közös erénye: elhárítják az értékszemleges szövegértés kísértését, de úgy, hogy szem-

besülnek az „értékszempontok” állandó veszélyeztetettségének Kertész-féle (de mondhatnám úgy is: Kafka-féle, Beckett-féle vagy Pilinszky-féle) tapasztalatával. A már említett kétszeres távolságból adódó ismeretkritikai-nyelvi problémáról (hogyan beszéljünk valaminek az elbeszélhetetlenségéről), annak komolyanvételéről volna tehát szó, az utószóíró Radnóti kifejezésével: a kertészi „írói és gondolkodói radikalizmusnak” (213.) megfelelni igyekvő olvasói-értelmezői radikalizmusról. S ez a radikalizmus legalább két szinten érvényes, amennyiben Kertész prózájában szervesen összefonódik 1. Auschwitz történelemfelettségének: eszkatológiájának, valamint 2. a róla való beszéd nyelvnélküliségének: fenomenalitásának az ikertapasztalata. Vegyük hát sorra immár a kettős radikalizmussal szembeállító s így remélhetően szintúgy radikális tanulmányokat.

Kaposi Dávid nyitó tanulmányában máris a radikális megszakítottóság oldalán teszi le a voksát, vagyis a zsidó sors megannyi közösségi mítoszt teszi – természetesen Kertész narratív provokációja, a „narratívállanság” által – problematikussá. S ehhez meggyőzően hívja segítségül az identitásteremtő kulturális emlékezet egyéni-közösségi működésmódjára, annak fikciós logikájára rákérdőző teorematikát. A nem csupán Kaposi tanulmányára, de a kötet valamennyi írására jellemző teoretikus-módszertani megoldozottságról a továbbiakban már nem beszélnek, legyen szó akár előrevetett traktátusról, akár szolidan adagolt háttértudásról (Kaposi szövege egyébként az első, népesebb csoportba tartozik). Kalocsai Katalin a kertészi radikalizmussal szembeállítva sajátos radikalizmusra vállalkozik: egyfajta művészetterápia révén próbálja mintegy megszeliíteni, humanizálni, integrálni a „sorstalanság” kíméletlenül integrálhatatlan(nak tűnő) tapasztalatát, ahogyan ezt tanulmányának alcíme is jelzi: AZ IDENTITÁS ÉPÍTÉSÉNEK NEHÉZSÉGEIRŐL EGY SZÉLSŐSÉGESEN FENYEGETETT HELYZETBEN. A következő négy tanulmány, Kovács Béla Lóránté, Proksza Ágnesé, Schein Gáboré és Vári Györgyé Auschwitz történelemfelettségének tényét járja körül különböző perspektívákból. Proksza Ágnes és Schein Gábor egyaránt hivatkozik Tatár György fontos tanulmányára (A KIVÉTELES ÁLLAPOT, *Pannonhalmi Szemle*, 1999, 2.), s nyugodtan tehetné ezt Vári

is, ellentétben Kovács Béla Lóránttal, aki jóval szűkebbre veszi vizsgálódása terepét, minek köszönhetően a SORSTALANSÁG időszerkezetére vonatkozó, kissé szenvtelen, noha vitathatatlanul érvényes megállapításai nélkülülők azt az eszmetörténeti távlatot, amely a Tatárt idéző tanulmányíróról kierkegaard-iánus gondolatából sugárzik: „Amennyiben azonban a soá metatörténeti esemény, úgy kikerülhetetlenül egy máig is tartó döntési szituációt tart fenn, hiszen metatörténetisége épp azt jelenti, hogy lehetetlen vállalkozás a történelem normál menetébe tartozó – megértett – múltként tekinteni rá. S mivel kivétel, »nem tud elmúlni, mert az elmúlás normái sem érvényesek rá«.” (82.) A SORSTALANSÁG egyszerre eszmetörténeti érdekelttségű és szövegirányultságú olvasásmódjának legmeggyőzőbb példája kötetünkben a már idézett Vári-írás, amelynek végén jó okkal olvashatjuk az utalást a „kierkegaard-i értelemben vett egyidejűség poétikájának kidolgozására”. (136.) Hiszen a „sorstalanságban figuratív művelet[ek] hazug voltának belát(tat)ásán, e műveletek defigurál(ód)ásán” túl: „a SORSTALANSÁG ambíciója nem több, mint megóvni Auschwitz eredeti értelemnélküliségét akkor, amikor az elfogadhatatlan narratívizációk, a nyelv ideologikussága okán »Auschwitz emléke ritualizálódik, instrumentalizálódik, absztrahálódik«. Ez pedig nem más, mint a fenséges esztétikai kategóriájának reaktíválása, a holokausti irodalmának áthelyezése a fenséges művészetébe”. (127.)

A kötet második felében a nyelvnélküliség kertészi körülbeszélésének, a SORSTALANSÁG-nak a továbbíródását követhetjük nyomon – az életművön belül Vaderna Gábor és Teslár Ákos A KUDARC-ról szóló tanulmányaiban, továbbá az életmű szűkebb és tágabb környezetében Molnár Sára és Margócsy István elemzéseiben. A két befejező írás közül az előbbi Kertész JEGYZŐKÖNYV-ét és Esterházy Péter ÉLET ÉS IRODALOM című ikertörténetét veti össze, s így, ha tetszik, kiterjeszti vagy éppenséggel relativizálja a „sorstalanság” egyszerűségének radikális időn kívüliségét; az utóbbi pedig „az elbeszélés nehézségei”-vel szintúgy szembeállító Otlík-próza más milyenségére vet alapos pillantást, s ezáltal mintegy viszonylatba helyezi, topográfia-llag viszonylagosítja a kertészi életmű szigettségét, s beszédes címe így szól: MINDEN NINCS MEG. Az utóbbi két tanulmány többek között azt bizonyítja, hogy a kertészi „sorstalanság” és nyelvtelenség radikalizmusát egy bizo-

nyos radikalizmus írhatja csak felül: az irodalom történetiségének radikalizmusa – mint folyamatok, egymást oda-vissza értelmező hagyományrétegek, életművek, művek és természetesen olvasók közös játéka. Mely játék súlyosságát éppen az olyan művek adják, mint a SORSTALANSÁG – a radikális folytathatatlanság tapasztalatának nyelvi emlékműveként. Mely emlékmű viszont mégiscsak folytonosságot teremt, hiszen megteremtí a nyelvi-kulturális tradíciótlanság tradícióját. Mely tradíciót az értelmezés szükségessége s jó esetben, jelen esetben: érénye tarthatja csak életben.

Bazsányi Sándor

A SZÉGYENVONAT UTASAI

*Bíró Zsuzsa: Mallarmé macskái
Liget Könyvek, 2002. 269 oldal, 1600 Ft*

Mallarmé macskáiról André Malraux mond egy jó anekdotát Nehru indiai miniszterelnöknek. Ezt később Semprun idézi fel, adja tovább Václav Havelnek Prágában. Ez a találkozás viszont nagyrészt csupán a könyv írójának képzeletében játszódik le. Más érdekes jelenetek, beszélgetések is a szerző képzeletében történnek meg, s ez azért is jó, mert a könyv fejezeteinek anyagát számos (számtalan?) forrásmunka, régi-új (leginkább új) német és francia kiadvány alapján megszerkesztve tette érdekfeszítővé. Bíró Zsuzsa évtizedekig a magyar filmgyártás, filmszakma ismert dramaturgja, jó néhány értékes film dialógus- és társírója, Sándor Pál munkatársaként Mándy Iván némely könyvét gondolta vászonra. Filmkritikát (ne adj' isten – esztétikát), amennyire tudom, nagyon ritkán, talán soha nem írt, de film és irodalom nehéz kapcsolatának évtizedek óta érzékeny tudója. Ezért is meglepetés most a filmet semennyire nem érintő könyve, melynek fejezetei az utóbbi években jelentek meg a *Liget* című folyóiratban. Már akkor is kötetbe kívánczoltak.

Hét fejezetből áll a MALLARMÉ MACSKÁI. Egymást kiegészítő, egymást gazdagító esszék. Életrajzi írásoknak is mondhatnánk, de nem

az angol életrajzi esszé modorában íródtak, inkább francia hagyomány érződik bennük. Nem csak azért, mert nagy részük a francia történelem és irodalom számunkra ismerőseinek ható, mégsem egészen közeli világában játszódik. Annál is ismerősebbnek (mégis idegenebbnek) a kötet egyetlen tisztán német fejezetének világa hat, a Heidegger–Hannah Arendt kapcsolat felidézése.

Semprun és Havel, Nizan és Sartre, Saint-Exupéry, Drieu la Rochelle és Aragon, George Steiner, Heidegger és Hannah Arendt, Mme de Staël. És sokan mások, majdnem mindig párban, kettős tükörben... Felsorolva a fejezetek „hőseit”, oda is ellenpont- vagy kiegészítő figurákat kell értenünk, ahova nem kötöttem senkit.

A műveltséganyagból panoptikumba illő figurák válnak ki, akiket, nem lehet másként, Bíró Zsuzsa is hol szelíd, hol viszolygó iróniával szemlél. Mielőtt azonban belépnek e tehetős figurák gyalázatos világába, muszáj túl lennem az izgalmak könyv okozta *egyetlen* boszszankodáson. Nem mindig derül ki ugyanis, hogy milyen forrásokból merít a szerző, milyen újabb kiadványból táplálkozik, miért vonta magára figyelmét valamelyik érdekes árnyalat, miért éppen most, és milyen ilheto apropóval. Bernard Pivot irodalmi műsorát, melyből a George Steiner-fejezet merít, s melyre persze Bíró Zsuzsa hivatkozik is, véletlenül magam is láttam, de például a Saint-Exupéry-esszéből csak kerülő utakon következtettem, hogy milyen forrás áll mögötte – máskor csak gyanítanom adatik. Tudom és elismerem, hogy esszék esetében nem feltétlenül kell okadatolni, forrást sorolni – bevallom, én mégis hiányolom... Annál is inkább, mert ezeknek az esszéknek azért az olvasónapló ad alapot és háttér: minden fejezet egy-egy friss, a tárgyaltról szóló könyv apropóján született, azokból merít. Ez valahogy homályban marad. Egy példa: Nizan 1934-ben tanúja lesz egy tadzsikisztáni szovjet írókongresszusi botránynak – de akkori beszámolójában elhallgatja az egészet. Ezt Bíró Zsuzsától tudjuk meg, viszont ő maga részletesen ismerteti, amit Nizan elhallgatott: vajon milyen forrás, szemtanú, könyv nyomán? A kötet más helyein is hiányérzetem támadt. Szinte mulatságos aztán függelékben olvasni „*a kötetben felhasznált művek fordítói*”-nak nevét. A felhasznált

művek címét és *íróinak* nevét vajon miért nem? A főszerzőben vagy megemlíti őket a szerző, vagy nem.

E múlt rossz érzésem hamar átadta helyét nem múlt örömömnék. A MALLARMÉ MACSKÁI nemcsak kiváló esszékönyv a „szellem kalandorainak” csúf foltoktól szennyes életéről és működéséről, de rokotalan vállalkozás is a mai magyar irodalomban. A „szellem kalandorai” ugyanis minden igényes mai olvasó és nagyon sok író szellemi elődei, netalán tudva, nem tudva kicsit mesterei, az idősebbeknek egykor példaképeik voltak. A harmincas-negyvenes évek magyar irodalma tanult tőlük, olykor még utánozta is őket. Ez mára homályba merült, ezzel ma senki nem törődik (egy szégyennel kevesebb talán). S hogy ne legyen kevesebb, sőt legyen egy szégyennel több, érdemes sürgősen elolvasni a MALLARMÉ MACSKÁI-t, melynek egyik fejezete csupán a kritikám címével is használt SZÉGYENVONAT UTASAI. Az a bizonyos 1941. októberi vonat egy díszes és reprezentatív németországi irodalmi konferenciára vitte a náci sikerek értelmiségi társutasait, de ha a „vonat” szót metaforikusan értjük, akkor a többi fejezetre is utalhat, melyekben a Szovjetunió, a kommunizmus eszméinek bódult társutasai robnak 1935/36 táján a daloló holnapok felé.

Itt vagyunk inkább otthon (bár Szabó Lőrinc az 1941-es vonat bámuló utasa volt). A könyv vezérmotívuma az értelmiségi kiábrándulás. Hazai tájakon ez régóta egyet jelent a baloldal, a kommunista utópia kiábrándultjával, bár újabban állítólag a jobboldalból végleg kiábrándult értelmiségi figurája is létezik már. A MALLARMÉ MACSKÁI főként francia kiábrándultakról szól. Bíró Zsuzsa könyvében a francia mértékadó értelmiség nagy nevei sorakoznak: Paul Nizan, aki a leghamarabb, a szovjet–német (Molotov–Ribbentrop) paktum megkötésekor ábrándult ki. Rövid kommunista párttagságú vagy sokáig a véres utópiát szolgáló utasok; de Sartre például, az ötvenes évek korszellemét sugárzó író-filozófus nem volt párttag, csak dicsőséges társutas, honorálandó nagy T-vel. A bátor és példás antifasiszta Malraux még kevésbé nevezhető kommunistának, még ha Hitler és Franco ellen melléjük állt is. A lelkesen és lelkiismeretesen kommunista Nizanról súlyos, olykor tragikomikus felhangot kapó fejezet szól, de ugyanilyen je-

lentős fejezet a francia jobboldal felkent tehetőségéről, aki felkentségében végül náci barát kollaboráns lett (Drieu la Rochelle), és aki állítólag Aragon SZIGET A SZAJNÁN (AURÉLIEN) című regényének modellje.

„*Nizan bolond: kommunistának képzeli magát: ez mánia!*” Érdekes, sőt megfontolandó Raymond Aron korabeli felkiáltása. Baj csak ott van, ha a páciens, az ideiglenes bolond „úgy marad”: mint a sodródó náci kollaboráns alakjától ihletődő kommunista Aragon, aki – modellével ellentétben – nem nagyon pályázhat a megbocsátó „balek” minősítésre. Ha Bíró Zsuzsa láthatta Elza szerelmesének egyik utolsó nagy szereplését a francia tévében, ahol álarcot viselve, cocteau-san színjátékoskodott, élethazugságát el nem ismerve, esztétikai mellesbeszéléssel körülírva e hazugságot – epébe (sőt rútabb anyagba) mártott tollat ragadhatott volna. Mintha a politikai élethazugságban sárba kenődött „legnagyobb költő” (van, aki ma is annak tekintí hazájában), mintha a szellem e kevésbé rokonszenves kalandora a játékos Cocteau modorában igazolhatná saját politikai hazugságait és vezér-bértollnok évtizedeit. („*Hazudok, így mondom ki az igazságot*” – ez Cocteau sokat idézett bon mot-ja.) Aragon egészen másfajta hazugságokban vétekes.

„*Okom van feltételezni, hogy Nizan balek*” – írja Bíró Zsuzsa angoloknak tetsző iróniával. De hiszen a könyv majd’ minden szereplője balek, legyen jobboldali vagy lelkes, majd kiábrándult kommunista. Kivétel, mondom megint, Sartre: ő nem balek, ő másokat tesz balekká. (Hadd idézzem Bíró Zsuzsa helyett: „*ne beszéljünk a szovjet büntetőtáborokról, mert kiábrándítjuk a boulogne–billancourt-i munkásokat*”). – Van ellenpélda is. André Gide-nek 1936-os moszkvai utazásakor egyszerűen kinyílt a szem – akárcsak Panait Istratinak vagy Nagy Lajosnak. Gide kommunista barátai hiába tanácsolták, hogy égesse el úti feljegyzéseit. Nagy Lajos sajnos engedelmességet az ugyanezt tanácsoló hazai kommunistáknak, de Gide nem maradhatott néma: „*A SZU-ban a nép ma boldogtalanabb, mint valaha, és bármely más ország polgáránál kevésbé szabad*.” A baloldal ünnepelt főbalekja értelmesebb volt, jelentékenyebb és etikusabb író, semhogy a Moszkvában ráosztott rossz szerepet sokáig játszhasa. Állítólag még a hazug Aragonnak is voltak álmatlan éjszakái, ráadásul ő Elsa Triolet férjeként sok-

kal többet tudott a szovjet terrorról, mint André Gide.

Paul Nizan, a kommunista író és újságíró, a Párt addigi üdvöskéje nem tudta cinikusan fogadni a szovjet–német paktumot: felháborodott Molotov és Ribbentrop kézfogásán. Bíró Zsuzsa érdekesen ismerteti Nizan életét, megjelenésekor nagy visszhangot keltett regényét, *AZ ÖSSZEESKÜVÉS-t* – és annak történetét, ahogyan az író szakított a kommunista párttal. *AZ ÖSSZEESKÜVÉS* – ki emlékszik rá – magyarul is megjelent a hatvanas évek végén, de semmi visszhangot nem keltett (holott akkor nálunk is élő, fájdalmas lehetett volna az eszmebaletkors). Talán azért nem, mert Fejtő Ferenc 1939-es, e könyvben most idézett kritikája ellenére nem jó regény: olyan, mint amikor egy kamasz felnőttet játszik, túlfegyelmezett fontoskodás, lélektani boncolkodás – bármennyire rokonszenves és jóhiszemű is –, *École Normale* házi feladat.

A Saint-Exupéry kalandos életével foglalkozó fejezet azért érdekes, mert felerősíti érzésemet, hogy A KIS HERCEG írója aligha olyan jelentős szerző, mint amilyenek sokan tartják. Rónay György érdekes vallomást tesz *NAPLÓ-jában*, mennyire taszítja és bosszantja A KIS HERCEG (ő fordította). Ezekre a naplófeljegyzésekre Bíró Zsuzsa nem hivatkozik, de idézi Jean-Louis Bory egyik korabeli méltatását Saint-Exről. (Bory kitűnő filmkritikus volt, és maga is regényíró, a francia szellemi élet hatvanas–hetvenes évekbeli meghatározó alakja. Meglepő módon Bíró Zsuzsa épp a filmvontakozásokkal mostoha, például azt sem említi, hogy Drieu figuráját a hatvanas években az „új hullám” kitűnő rendezője, Louis Malle elevénné fel *LIDÉRCFÉNY [FEU FOLLET]* című filmjében.) De vissza Saint-Exupéryhez. Aki ma újraolvassa műveit, kínos zavart fog érezni: gerjesztett pátoszt és túl érzelmes hanghordozást fedez fel az alighanem túlértékelt író legtöbb szövegében. Saint-Exupéry lelkenedzőn szélbe futó figurájának és művészetének ellentpontjául Bíró Zsuzsa Malraux alakját vázolja fel – a politikai szerepet, a veszélyes életet némileg hasonló módon, de kevesebb hamis szerepjátszással hajszoló értelmiségi kalandorét... – A MALLARMÉ MACSKÁI-ból megtudjuk, hogy a tanácstalan Saint-Ex sokat beszélgetett és sakkozott 1942 körül a németektől meg nem szállt Algírban a vénülőnek hitt (hiszen

már majdnem hatvanéves!) André Gide-del. „Miért csak Gide, talán ő is lehetne írőfejedelem?” – merül fel a kérdés, nem tudom, A KIS HERCEG szerzőjében vagy csak Bíró Zsuzsa ironikus kommentárjaként. Mindenesetre az éles körvonalú kép jól jellemzi mindkét francia író.

A SZÉGYENVONAT UTASAI – HAZATÉRÉS. Ez a két fejezet a náci, nemzetiszocialista, a szélsőjobboldal „szellemi forradalmának” felült „írás-tudók” kalandorságának felidézése. Miként a letehetségesebben gyalázatos kommunista, Aragon is csak átfutó szemlelkép az előző fejezetekben – a náci kollaboránsok legnagyobb tehetségű írója, Céline is csupán pár sorral van jelen (részt sem vett az 1941-es díszkonferencia díszünnepén – persze később elmenekült a nácikkal). Ott vannak azért a többiek: Jouhandeau, Chardonne – igaz, a szégyenvonat jelentékeny írónak tartott fő francia íróutasai teljesen ismeretlenek nálunk. Ott volt viszont Szabó Lőrinc, és Bíró Zsuzsa joggal említheti meg: francia szellemtársaihoz képest kevésbé diszkvalifikálta magát, mérsékeltebb, apolitikusabb hangon írt az eseményről. A francia legyőzöttek mazochista boldogsággal ünnepelték legyőzőiket, a rendteremtő germán szellem példátlanul visszataszító ostobaságokkal magasztalták – Szabó Lőrinc nem zendített rá erre a himnuszra.

A kötetet egy teljesen (majd részben még egy) német tárgyú fejezet zárja. A Heidegger és Hannah Arendt levelezése nyomán íródott HAZATÉRÉS a könyv talán legérdekesebb része. Nem csak Arendt kiábrándulása itt a fontos és meggondolandó, nem az, ahogyan lelepleződik előtte Heidegger magánlényének kiszérsége – ez nem érintené a filozófus eszméinek, tanainak, tanításainak érdemi részét. NICHT VERSÖHNT (NINCS MEGBÉKÉLÉS) – ugrott elém némileg logikátlanul egy Heinrich Böll-kisregény (eredeti) címe. Arendt még hatvanéves korában sem tagadta meg a mester iránt érzett egykori szerelmét, sőt később is vonzódott hozzá. Arra is rádőbbsent azonban, hogy Heidegger náci szerepvállalása igenis befolyásolja és befolyásolnia is kell az utókor véleményét a besározódott tudós tantételei iránt is. A HAZATÉRÉS egyik lapján A VARÁZSHEGY Settembrini–Naphta halálos intellektuális párbájának modellhelyzete rémlik fel. Eddig úgy tudtuk, hisz Thomas Mann maga is elismerte, hogy

Naphta alakját Lukács Györgyről mintázta; itt váratlanul, de nem kevésbé jogosan Heidegger válik Naphta modelljévé. A nem filozófiai műveltségű olvasónak, aki nemigen „ágyazza be” e magánlevelezést a tudós művei közé – Heidegger levélrészletei végtelen hazugságról, zsigeri alakoskodásról árulkodnak. Ha egy jóval idősebb egyetemi tanár meg akar szerezni egy szép és okos diáklányt, mindez nemcsak megbocsátható, de akár – mondom én, bátorítást merítve a nagy tudós csábító sikeréből – helyeselhető is. Csakhogy Heidegger később is, folyamatosan tartja ezt a hamis hangot: ő maga már nyolcvan-, egykori szerelme hatvanéves, és a fülsértően hamis hang tovább zeng a levelekben. Ez meggondolandó. Nyilván nem a művek színvonalát jelzi ez a hangnem, hanem a magánemberét. Mintegy hangolva lehetett ő már a náci hazugságokra, gondolom szigorúan és belemagyarázva talán. Lukácsnak is ismerjék fiatalkori és a magyar gondolkodót kevésbé rokonszenves fényben fürdető szerelmi ügyeit – ez a Heidegger-féle számomra sokkal taszítóbb... Az is lehet, hogy német eredetiben a hangnem talán nem ilyen viszolygtató, mint magyar fordításban. A filozófusok stílusa még magánleveleikből sem ültethető át más nyelvre.

*

Szinte üdítő a kötet nagy és nem a huszadik századi ideológiai balekok, csalódások történetét tárgyaló zárófejezete, ahol az 1800-as évek eleje, a napóleoni korszak, Mme de Staël és szerelmi meg baráti köre idéződik fel. Ő, Staël asszony is kalandor, ő is a tehetség és a feltűnési viszketeg ötvözet, ő is állami terroristák (akkor: jakobinusok) kortársa, ő is a múlt meghaladására tör, ő is grafomán – zűrzavaros pályája mégis megnyugtatóbb, mondhatnám: „emelkedettebb”, mint a huszadik századi szellemkalandoroké lesz. Nem tudja az ember, hogy a kor volt-e ugyanolyan véres, de nagylelkűbb – avagy Mme de Staël etikusabb, szabadabb, öncsalásra kevésbé alkalmas, mint későbbi, huszadik századi társai. (Visszavonom: Drieu és Aragon, Céline és Brasillach – hiába munkált bennük tehetség – még jelképesen sem mondhatók Mme de Staël vagy jelentős barátja, Benjamin Constant szellemi „társának”.)

„Grafomániás századvég és századelő, napló- és

levélzõn, írnak önmagukról, egymásról, a világról; nagyszabású gondolatok és kicsinyes pletykák csodálatos keveréke” – mondja Bíró Zsuzsa, közel kerülve a kora romantika Napoleon kori hőseihez. Száz-százút év, és hasonló lesz majd a huszadik század hajnala is, elég Balázs Béla hol naivan, hol álnaivan szószátyár és gomolygó lélekkel túlfűtött NAPLÓ-ját vagy Lukács György fiatalkori leveleit olvasni. Eszmeharokban pácolt szenvedélyek. De megint úgy érzem, a világmegváltás rút vágya akkor, kétszáz éve nem hatotta át annyira sem a mindennapi embert, sem az értelmiségit, az íróit. A jakobinus terrornak igen, de a napóleoni rendcsinálásnak nem vagy sokkal kevésbé volt „ideológiai, világmegváltó, utópikus” eszmeháttere, mint 1917-nek, 1933-nak. S talán ezért Mme de Staël és barátai kapkodását kevésbé viszolyogva figyelem, mint Drieu la Rochelle-ét és Aragonét. Viszolygás továbbra is a „gondolat hősei”, a férfiként is vitézkedő írók macho eszmehűségétől fog el: balekok vagy ideológiai hóhérségek (esetleg együtt) – szépelgő és magakellettő férfiak. Ezért aztán (vagy nemcsak ezért, hanem mert őket egyáltalán nem kísérte meg a zsarnokok iránti feminin behódolás) a kötet két női hőse, Hannah Arendt meg Mme de Staël sokkal rokonszenvesebb férfi bálványaiknál, férfi ellenfeleiknél.

Ez a fejezet, mint Bíró Zsuzsa is jellemzi, tragiko-burleszk, melodráma, rejtélyes köpönyegforgatások színjátéka. Itt olvassuk Heine megállapítását, mely szerint „minden korszak olyan szfinx, amely a szakadékba veti magát, mihelyt rejtvényét megfejtették”. Nagyon tetszik. De arra kell következtetnem belőle, hogy eszerint a francia felvilágosodás, a jakobinus terror és a napóleoni korszak rejtvényét megfejtették. Ha visszagondolunk (előre gondolunk?) a MAL-LARMÉ MACSKÁI-nak huszadik századi balekjaira és történelmére, akkor viszont belerémülhetünk, hogy ez az épp elmúlt század nem veheti szakadékba magát, mert sem a hitleri, sem a sztálini szfinxet (és a kor frástudóinak jellemtelenségét) még nem fejtette meg az utókor.

Mégsem ilyen – kétes értékű – történelmi tanulással tenném le Bíró Zsuzsa rendkívül érdekes – de csak nagyon olvasott és valódi kultúrával átítatott olvasóknak való – esszé-könyvét, hanem Mme de Staël színjatszós figurájával. Tőle Goethe is viszolygott, meg Byron

is viszolygott („tinta van a szájában”), de mindketten nagyra becsülték – kitartott mellette a kor talán legtehetségesebb (vagy ha nem, akkor is legokosabb) embere, Benjamin Constant is. „Mind elmennek, a szabadság bolondjai” – gondolhatta Mme de Staël halálalakor Goethe, legalábbis Bíró Zsuzsa szerint. S ha a szabadságnak ilyen nagyszabású irodalmi bolondjai járták körtáncukat kétszáz éve Európában Napóleon nagyra becsülő *ellenfeleiként* – akkor bizonyára jellemesebbek, szabadabbak, bátrabbak, mint azok, kik tegnap járták táncukat Hitler és Sztálin álságosan *őszinte híveiként* – és akkor az a sokkal régebbi kor mai szemmel boldogabbnak látszik.

Bikácsy Gergely

MŰ-VILÁG-KÉPEK

Bíró Yvette: Nem tiltott határátlépések (Képkalandozások kora) (Osiris, 2003. 312 oldal, 2280 Ft)

A műközpontú és a rendszeralkotó elemzői stratégiák közül Bíró Yvette egyértelműen az utóbbi pártján áll: azok a művek fontosak a számára, amelyek beilleszthetők a világképébe – még ha ez a világkép az egyes művek mozaikkockáiból áll is össze egészé. Az élmény egy-egy filmből, fotóból, képzőművészeti alkotásból vagy életműből táplálkozik, az értelmezés szempontjait azonban az összességükből születő elvárások jelölik ki. Nem esetlegesen csoportosított impresszionista műkritikákat olvashatunk tehát, még csak nem is egy határozott ízlésű esztéta bírálatait, sokkal inkább művészetfilozófiai esszéket – műelemzésekben elbeszélve. Ebből következik Bíró Yvette immár harmadik, hasonló karakterű tanulmánykötetének szellemi konzisztenciája, ahogy az egységes, az egyes művek fölött álló nézőpont összefogja, egymás mellé rendeli a különböző – és e mostani kötet tanúsága szerint egyre különbözőbb – műfajú, stílusú, hagyományú, sőt technikájú alkotásokat. (S ez teszi végül is feleslegessé az olvasóban esetlegesen összeálló hiánylistát, hiszen a könyv nem „leíró” módon szól a kortárs filmművészet kur-

rens jelenségeiről, hanem „előíró” jelleggel, egy határozott szempontrendszer szerint válogat.) A műgyéniségek deduktív megközelítésének ellentmondását azonban tetézi még egy másik, jóval érdemibb paradoxon. Bíró Yvette rendszerteremtő igyekezetének legfőbb célja, hogy a rendszer hiányát bizonyítsa, és ezzel profán, rendetlen, határátlépő műveket és művészeket emeljen piedesztálra. A tudatosan vállalt szembeállításokat tanulmányköteteinek címe is jelzi: PROFÁN MITOLÓGIA, A RENDETLENSÉG RENDJE, NEM TILTOTT HATÁRÁTLÉPÉSEK. Noha nélkülözzük az átfogó, egységes narratívát, s értelmezésünk kulcsszavai a töredékesség, az utalás, az ironia, a pszeudo-jelleg, mindez mégis a hiány, az egésszerűség elvesztése, a valóság *jelentésének* – ha már a médián kívüli, reflektálatlan valóságról mindenképp le kell mondanunk – visszavétele szempontjából fogalmazódik meg. Ugyanúgy, ahogy a PROFÁN MITOLÓGIA esetében, most is leírhatjuk: a szerző a modernizmus alapállásából beszél a posztmodernről, avagy – hogy egy kicsit hozzáigazítsuk e gondolatot a jelenlegi kötet anyagához – egységes művilágképét a töredékes, hiányos, kiüresített képek világából vezeti le.

A NEM TILTOTT HATÁRÁTLÉPÉSEK szellemes alcíme – KÉPKALANDOZÁSOK KORA – többdimenziós határátlépést ígér: nem csupán korszakok és országok, hanem a különböző képfajták határain is átlépünk. A kötet írásai alapvetően a kilencvenes évek új jelenségeivel foglalkoznak, a modernista tradíciók felmutatása kedvéért a szerző mégis gyakran – és érezhető örömmel – nyúl vissza a hatvanas évekig. Az európai és az amerikai avantgárd törekvések mellé egyenrangú harmadik félként kerülnek be a képkalandozások látóterébe a Távol- és Közel-Kelet filmművészei – talán éppen a kelet-európai filmesek által üresen hagyott helyekre, akik a kilencvenes években, úgy tűnik, kevesebb izgalmas újdonságot tartogattak. Két, korát megelőző, állandóan megújuló magyar mester képviseli mindössze a régiót: Jancsó Miklós és a lassan húsz éve halott Erdély Miklós. Az új médiumok, a video és a DVD mellett pedig helyet követelnek maguknak a médiumokat új módon használó filmesek, fotósok és képzőművészek is, nem utolsósorban e tradicionális technikák határátlépőinek képviselőjeként. A sokszínű tematikus metszetre helyezi rá Bíró Yvette a művekből kiolvasható reve-

latív formai szempontokat: az idő-, a tér- és a valóságábrázolás mozgóképi manipulálásának taktikáit, a történetmondás régi-új lehetőségeit és az újabb képrögzítési technikák következményeit. Ezeket a szempontokat közvetlenül is megfogalmazza a bevezető fejezet három „portyázása”, amelyet majd a kötet három nagy egysége bont ki (RÉM)ÁLOM ÉS EMLÉKEZET, NYOMOK NYOMÁBAN ÉS A LÁTVÁNY ALAKVÁLTOZÁSAI összefoglaló címek alatt.

A szerző rendteremtő igényét bizonyítja, hogy e három rész nem csupán a bennük elemzett művek formai megoldása alapján szerveződik, hanem formatörténetileg is egymásra épül. A (RÉM)ÁLOM ÉS EMLÉKEZET a modern tudatfilm nyomdokain jut el az ezredforduló medializált hétköznapjaiban bolyongó lelkegig, akik immár nem a tudat, hanem a tévé képei között élnek. Godard-tól Atom Egoyanig álom és emlékezet pályáját az egyre kihűlő – és ezzel a „hideg” médiumoknak (televízió, video) helyet adó – elidegenedésfolyamat leírása rajzolja meg. Godard 1962-es ÉLI AZ ÉLETÉ című filmjében még az azonosulás eszköze az idézetként (is) megjelenő képsor Carl Theodor Dreyer SZENT JOHANNÁ-jából, Egoyannál a videokép már helyettesíti az emberi viszonyokat. Jancsónál is még a hatalmi mechanizmus működéséről van szó a KÉK DUNA KERINGŐ-ben, ez a működés azonban már kiismerhetetlen, szabálytalan, lázálomszerű, amelyet éppen a nézőpontot megsokszorozó, a lineáris tér-időt elbizonytalanító videokamerák és videomonitorok tárnak elénk látványosan, pontosabban a látvány segítségével. A szerző gondolkodásmódjához különösen közel áll Peter Greenaway művészete, aki szintén elszánt rendszeralkotóként, rendteremtőként – sorozatokkal, katalógusokkal, enciklopédiákkal – próbálja leírni a káosz világát. Bíró Yvette pontosan érzékeli ezeknek az alkotóknak a modern utáni, azaz valóban posztmodern gesztusát, amely az egész beláthatatlanságából, a folyamatok leírhatatlanságából, valamiféle kétségbeesett hiányból táplálkozik – ahogy az álomból rémálom lesz. Ennél is fontosabb azonban annak felismerése, miképpen fordul át a hiány egyfajta otthonossággá, a töredékesség elfogadása a sokféleség szabad játékává. Godard kilencvenes években forgatott videojegyzetei mintha ezt a fordulatot nyomatékosítanák, amikor a legakadémikusabb te-

matikákat, a filmtörténetet vagy az önéletrajzot írják át szubjektív, párhuzamos kis történetekké, egy-egy asszociációs montázssorban felvillantva az egészből, a film történetéről vagy JLG-ről (Jean-Luc Godard-ról) alkotott képet. A godard-i filmtörténet címe az egymás mellé rendelt alternatívákból épülő struktúra lényegére világít rá: A FILM TÖRTÉNETE(I).

A „káosz ritmusának új minőségét” Won Kar-Wai művészetének elemzése példázza a könyvben. A hongkongi rendező tér- és időtöredékekből építkező filmjei az ismétlést, a serializált, vagyis a korábban csak a nem elbeszélő formákból ismert szerkesztési elvet teszi a történetmondás alapjává. Az örvénylő nagyvárosi képek így a narráció szintjén is az elveszethez vezetnek, a hiányt fogalmazzák meg: egymás mellett futó, sőt dramaturgiailag egymás ellen ható epizódokat látunk. „*Elcsúszás, rés, hasadék van mindig, a térben is, az időben is*” – írja a SZERLEMRE HANGOLVA című filmről Bíró Yvette (111. o.). Ez a film egyébként a legplasztikusabb formában jeleníti meg a hiány teljességét. Szerelmi történet, amelyben a kapcsolat nem jön létre: a beteljesedés képeiről később kiderül, hogy csak játék volt, afféle próbája annak, amit nem mernek/tudnak/akarnak a szerelmesek megtenni. Mindez ráadásul negatív lenyomata a férfi felesége és a nő férje között valóban meglévő szerelmi viszonynak – amit viszont szintén nem látunk: a két másik emberrel a történet során még csak nem is találkozzunk. A megtörtént események nem kerülnek a látóterünkbe, a „majdnem” történés helyén pedig a találkozások labirintusszerű tereiből, női ruhák mintázataiból, bizonytalan mozdulatokból szőtt, ritmikus és ismétlődő passzázsok sorjájának, két test és két lélek hiányban beteljesülő története(i). A portréval is felérő Wong Kar-Wai-esszében Bíró Yvette a művek érzékeny leírásán túl e forma legrejtettebb összetevőjéig, a rendező tér- és időszervezéséig hatol, így ez az írás a kötet egyik legértékesebb darabja lesz.

A rendszer elvárásokat is felvet, ily módon az egyes filmekről és az ezredforduló filmművészetének helyzetéről szintén képet kapunk. Csakhogy a kép ezúttal kevésbé lelkesítő; a szerző az újabb törekvésekkel, mindenekelőtt a dán Dogma 95 elnevezésű mozgalommal kapcsolatosan igen kritikus álláspontot képvisel. Feltűnő továbbá, hogy az egyes életmű-

vekben is inkább negatív fordulatot vagy legalábbis aggasztó tendenciákat lát. Godard és Greenaway utóbbi filmjeinek művészi erejét nem találja elég meggyőzőnek (és Atom Egoyané sem az, tehetnénk hozzá), a KÉK DUNA KERINGŐ-T véleménye szerint bizonyos dramaturgiai klisék terhelik. A Dogma-élharcos Lars von Trier pedig kifejezetten hamis, hatásvadász játékot űz, a konvencióértés pózában tetszelegve. Az önkorlátozó Dogma-előírások elmentmondásosságára már a bevezető felhívja a figyelmet, a Dogma-opusokat elemző írás (DOGMATIKUS IMPROVIZÁCIÓK) aztán a filmekben, illetve a filmekkel kéri számon a manifesztum értelmét. Nyilvánvaló, mégis fontos megállapítás: a mű minősíti az elveket, s nem fordítva. Ezzel együtt az olyan kultikus tiszteletnek örvendő Lars von Trier-filmek, mint az IDIÓTÁK vagy a TÁNCOS A SÖTÉTBEN éles bírálata bizonyára sok olvasót késztet ellenvéleményre. A Dogmával kapcsolatosan némi indulatot is éreztem a szerzőben, amelyet gúnyval igyekezett leplezni, például a Dogma 95 önleplező „szüzességi fogadalmának” kommentár nélküli idézetével.

A NYOMOK NYOMÁBAN című rész az iráni Abbas Kiarostamiról tartalmaz a Wong Kar-Wai művészetét bemutató esszéhez mérhető, portréértékű tanulmányt. A Kiarostami-filmek azonban egy régi-új filmelméleti problémát is felvetnek, elővételezve az e fejezetbe sorolt elemzések általánosabb gondolkörét. A dokumentarizmus a film születésének pillanatától, annak a bizonyos vonatnak az ijesztő megérkezésétől kezdve állandó kihívás a filmesek számára: a vásznon megjelenő, fotografikus hűségű, az idő dimenzióját is tartalmazó mozgókép reprodukált, illuzórikus valóság. E kétarcúság, pontosabban a két arc önmagában rendkívül markáns vonásai – ti. a valóság és a teremtettség –, különösen az elektronikus, illetve digitális média korában társadalmi, ideológiai, hatalmi kérdéssé vált. A (film)művészet az egyre észrevehetőlenebb, a mindennapokba belesimuló, pontosabban azokat helyettesítő, mind riasztóbb fejlemények árnyalt – és a médiával szemben bizony hatástalan – háttérelmészt végzi a (film)kép és a (film)történetek valóságosságának termékeny kétségbevonásával, valóság és fikció látszólag egymást kizáró praxisának egymásba forgatásával. Nem új keletű dolog ez, a moder-

nizmus előtti korokig is visszahátrálhatunk, mondjuk az új világot teremtő Szovjetunió zseniális híradófilméséhez, Dziga Vertovhoz, aki operatőreinek dokumentumképeiből a vágóasztalon rakta össze egy ideológia valóságos – vagy a valóság ideologikus? – képét. A hatvanas évek mindenesetre az ideológia mellett a filmnyelv, illetve a stílus kérdését helyezte előtérbe a dokumentum és fikció viszonya kapcsán, a „keveredésre”, pontosabban a dokumentum megkerülhetetlen megformáltságára, a kamera jelenlétének az eseményekre gyakorolt – a kísérleti eszközökhöz hasonló – befolyásolására meg a fikció „ontológiai valóságosságára” téve a hangsúlyt. Kiarostami egy sajátos, számunkra jórészt ismeretlen szellemi közegben, nyelvi szempontból mégis az európai szerzői film hagyományait követő módon fogalmazza meg újra a neorealizmus kérdését: hogyan lehet az életet a maga közvetlenségében megmutatni a vásznon. Bíró Yvette a filmek zavarba ejtő egyszerűségére, eszköztelenségére hívja fel a figyelmet – a reflektálatlanságra reflektál. Szakmailag ez talán a legnagyobb kihívás; egyszerűséget, eszköztelenséget, az „apparátus” elrejtését kívánja az elemzőtől is. A pusztán a *vant*, a *létezés*t bemutató filmeknek így inkább érzékeny leírását kapjuk, mint hagyományos analízist.

A gyakran banális, melodramatikus Kiarostami-történetek hatása a monotonitást megtörő váltásra épül. Ez a váltás azonban nem valamilyenféle dramaturgiai, ritmikai vagy formai elem, hanem ennél jóval egyszerűbb, ugyanakkor a néző befogadói stratégiáját alapvetően, mondhatni katartikusan átalakító esemény: a korábbi „fikciós paktum” felrúgása, visszavonása; a film egészét érintő státuszváltás. Akár ironikus gesztusnak is tekinthetünk, amikor több filmjében is kiderül, hogy a rendkívül létszerűnek ható események pusztán egy filmforgatás részei. Persze hogy azok – mondhatnánk dörzsölt filmnézőként –, csakhogyan amikor *ugyanazok* az életesemények, *ugyanazok* a történések egy forgatás részeként zajlanak tovább, akkor mintegy a fikció kerülő útján, éppen a kamera jelenléte által válnak az élet részévé. És Kiarostami számára „*a film is az élet része – zárja tanulmányát Bíró Yvette –, mert megörökítője és emlékezte, semmi más*”. (176. o.) Ez a „*semmi más*”, a megörökítésnek és az emlékezésnek, a létezésnek és a hiánynak, a vannak és nincsnek

a dialektikus redukciója jelöli ki a fejezetben tárgyalt többi műalkotás közös szellemi horizontját.

Több, igen különböző műfajú és technikájú alkotás elemzése ugyanazt a motívumot járja körül (s ezúttal szó szerint értendő a kép): a lyukat. Vagyis a körülhatárolt semmit. A láthatóvá tett hiányt. A tapintható ürességet. A hiány nyomát. A nyomozást a hiány után. A kötet legegységesebb, összefüggő motívumok elemzéseiként is olvasható írásai valóban a „nyomok nyomában” járnak. A tajvani Caj Ming-liang A LYUK című filmje közvetlenül tematizálja a motívumot, noha Bíró Yvette figyelmeztet rá, hogy az eredeti cím értelmét nehéz pontosan visszaadni; ez talán még az angol THE HOLE-nak sikerül a legjobban, amelyben „*a whole-t is érezzük, az egész vagy a minden tömör súlyát a véletlenszerű, zavart okozó nyílással szemben*”. (177. o.) Pontos leírás, mint ahogy pontos és nem utolsósorban rendkívül konkrét a motívum Caj Ming-liang különös hangulatú filmjében, ahol két egymás fölötti lakás között tátong a bennük lakókat egyszerre elválasztó és összekötő lyuk. A film hősei a fal hiányán keresztül egymás hiányára jönnek rá – mások úgy nyomoznak valami után, hogy maguk sem tudják, mit keresnek. Figyelemre méltó, mennyire magától értetődően kerülnek e közös motívum és szellemiség alapján egymás mellé filmek, multimédiaprogramok, installációk, akciók. Bíró Yvette örömmel üdvözlöli a „*nagyotmondás hangzatos erőlködései*” után végre „*egyszerű, örömteli, önmagát kitöltő*” (194. o.) művet készítő Wim Wenderst, aki nyomozott már az eltűnt (film)történetek (A DOLGOK ÁLLÁSA) és az eltűnő álmoképek után (A VILÁG VÉGÉIG), míg ezúttal, a LISSZABONI TÖRTÉNET-ben a hangok nyomába ered. Chris Marker LEVEL 5 című multimédia-mozifilmje egyenesen a végtelent kísérti – ám a komputer produkálta variációk száma hiába nagy, mégiscsak véges. Egy-egy nehezen meghatározható műfajú, a létező emlékeket vagy éppen a hiányzó emlékhelyeket összegyűjtő művész, Christian Boltanski és Sophie Calle bemutatása után következik a kötet legmeglepőbb, ugyanakkor a szerző nézőpontját markánsan kirajzoló írása a fajúmi portrékról. Ezekben a kétezer éves arcképekben Bíró Yvette azt a „nyomot” találja meg, ami után az ezredforduló (mozgó)képművészei kutatnak. A festmények – írja – „*tu-*

lajdonképpen a személyazonosság jelzését szolgálták. Személyre szóló dokumentumok az utazáshoz, a halál birodalmába való átköltözéshez. Csakugyan, bármennyire frivolnak tetszik is, ha e képek sajátos jellegét nézzük, elsősorban a mai polaroid igazolványképekre emlékeztetnek”. (219. o.) S vajon a hiánnyal, az ürességgel, a káosszal szembeesítő művek célja nem ugyanez-e: a személy azonosítása – legalább egy elmosódó igazolványképen.

A fajúmi portrékról szóló elemzésre rímél a könyv harmadik részében olvasható művészeti filozófiájáé az arcról. (Ez egyébként az egyetlen szöveg, amely nem konkrét műből indul ki, hanem a gondolatmenethez illeszt filmillusztrációkat, noha megítélésem szerint ez a módszer jellemzi latensen az egész kötetet.) A közelkép esztétikájától az arc filozófiájáig ívelő KI LÁTOTT ENGEM? című írás a személyiség mellett azonban már a közvetítettség kommunikációs aktusára is felhívja a figyelmet: nemcsak mi nézzük az arcképeket, azok is néznek minket. „*Be kell látnunk, hogy olyan világban élünk, amelyben a láthatóság egyszerre kihívás és követelmény, nyomasztó jelenlét és védtelen kommunikáció*.” (284. o.) A LÁTVÁNY ALAKVÁLTOZÁSAI című fejezet az ezzel számot vető video-, fotó- és táncművészek, valamint az installatórok közül mutat be néhányat (Bill Viola, Nam June Paik, Andreas Gursky, Pina Bausch, Tadaashi Kawamata). A művek megítélésekor a metafizikai távlat mellett a szerző számára legalább annyira fontos a játékos-ironikus szellem megőrzése. Így kerülhet egymás mellé e fejezetben is a klasszikus modernizmus komolyságát idéző Bill Viola és a csúfolódó, provokatív posztmodern Nam June Park. Attól, hogy a képek figyelnek minket, nem kell gyorsan átrendeznünk az arcvonásainkat. Nincs annál kétségbeejtőbb és mulatságosabb pillanat, mint amikor véletlenül a tükörbe pillant az ember...

Még a nyomkeresők után nyomozó fejezetben olvasható a könyv legszellemesebb írása egy bizonyára szintén szellemes – a filmet Magyarországon nem mutatták be – és mélyen ironikus, önarckép jellegű filmről, Agnès Varda A GUBERÁLÓK ÉS ÉN című dokumentumesszéjéről. Varda Godard nemzedékéhez tartozó rendező, az új hullám idején indult a pályafutása, s érdeklődését mindvégig megőrizte a dokumentarista módszer, illetve a fikció és a

dokumentum elegyítéséből építkező forma iránt. A guberálókról szóló filmje egyszerre vet fel szociológiai és esztétikai kérdéseket, hiszen a „megélhetősi” gyűjtögetők mellett számosan vannak olyanok, akik a keresés és a találás örömeért kutakodnak minden elképzelhető helyen – csakúgy, mint maga a rendező és a rendezőt méltató elemző. Bíró Yvette számára nem pusztán a bemutatott jelenség a megragadó, jóval inkább Varda művészi hozzáállása, ahogy maga is „guberálóvá” válik a film készítése közben, s akik átvitt értelemben – vallja a szerző – mi is valamennyien vagyunk. Csak-hogy ami számunkra „átvitt értelem”, az a filmben játékos, eleven valóság; olyasmi, amit – mint mondani szoktuk – ki sem lehet találni, s amit épp ezért talán értelmezni sem kell mindenáron. Bíró Yvette ars poeticaként is olvasható lelkes és lendületes *műleírása* mintha saját szakmai határainak átlépésére hívna – vagy már a határok eltörlésére?

Gelencsér Gábor

TÁRGYLEMEZEN

Ljudmila Ulickaja: Médea és gyermekei
Fordította V. Gilbert Edit és Goretiy József
Magvető, 2003. 298 oldal, 1990 Ft

1995-ben, amikor Ulickaja még nem tartozott a legismertebb orosz írók közé – bár 1993-ban megjelent SZONYECSKA című kisregénye bekerült a MÉDEA ÉS GYERMEKEI-n dolgozott, nagy interjút adott a *Literaturnaja Gazetának*. Ebből sok egyéb mellett kiderül, hogy az 1943-ban született Ulickaja tanult szakmája szerint genetikus – s bár tudományának részleteit jórészt elfelejtette („*ma már egyáltalán nem vagyok se genetikus, se biológus*”), élvezettel beszél az élővilág kifürkészhetetlen gyönyörűségéről, a tengeri csillagról például a maga „*különleges légző- és táplálkozási rendszerével*”. „*Történik valami az emberrel, aki sokáig nézi mikroszkópon keresztül az eleven élet szépségét*” – mondja. Ez a „*valami*” kétségkívül érezhető Ulickaja írásaiban – könyvről könyvre és elbeszélésről elbeszélésre változik ugyan a nagytítás mértéke, de a szerző

és az alakjai közti távolság mindig óriási: más szóval Ulickaja valamiféle természettudományos – s ugyanakkor történelmi és pszichológiai – objektivitás illúzióját teremti meg, ami egyes kritikusok szerint azt is jelenti (bár ez meglehetősen kétes és sokak által vitatott állítás), hogy a mai orosz irodalomban Ulickajának sikerült a legmeggyőzőbben vissza- (vagy előre-) lépnie a klasszikus orosz regény irányába („*aminek lehetőségében már szinte nem is hittem*” – írja például Alekszandr Vjalcev).

Van még egy roppant jellemző részlet ebben az interjúban: Ulickaja értetlenül fogadja az újságírónak azt a – valóban furcsa – megjegyzését, hogy a hősei „*tipikus szovjet*” emberek. „*Az a helyzet – válaszolja –, hogy gyerekkoromtól kezdve szörnyen távol állt tőlem a szovjet szocium, és engem nem a szovjet ember érdekel, hanem azok, akik így vagy úgy a társadalmunkon kívülre kerültek. A betegek, az öregek, a nyomorékok, az örültek – egy mai divatos szóval élve, az outsiders. És ez nem véletlen. A »kítaszítottakban« sokkal tisztábban jelenik meg az élethez való normális emberi viszony, mint azokban, akiket szovjet embereknek lehet nevezni.*”

Mindez valamelyest megmagyarázza Ulickaja furcsa recepcióját az orosz kritikusok körében – miközben két műve került már be a Booker-díj ötös döntőjébe (a SZONYECSKA után a MÉDEA ÉS GYERMEKEI is), s aztán 2001-ben a KUKOCKIJ ESETEL-ért meg is kapta a Bookert, s miközben jelenleg valószínűleg ő a legtöbbet fordított mai orosz szerző, és számos nemzetközi díjat nyert el, egyesek a posztmodern, a szoc-art és a konceptualizmus kifulladásá után új, a klasszikus orosz hagyományokhoz visszakanarodó pszichológiai realizmus legjelentősebb alkotóját látják benne, mások viszont inkább a lektűr és a magas irodalom háttérán jelölik ki a helyét: úgymond, bámulatos beleérző készséggel, ragyogó jellemrajzokkal és reáliákban, részletekben roppant gazdagon ábrázol „örök” magánéleti problémákat, helyzeteket: szerelmet, szexualitást, megcsalást, válást, féltékenységet és a többi, de ez mégiscsak amolyan könnyű fajsúlyú „női próza”, és igazából nem az egyik legtekintélyesebb folyóiratban, a *Novij Mir*ben lenne a helye (mondta némi macho göggel az egyik legismertebb orosz kritikus, Szergej Csuprinin).

A MÉDEA ÉS GYERMEKEI nagyrészt a Krím-félszigeten játszódik 1976-ban, itt él Médea Szi-

nopli, egy görög származású, gyermektelen özvegyasszony, s nyaranként a házában fogadja a kiterjedt család tagjait, akik Taskenttől a Baltikumig szétszóródtak a nagy szovjet birodalomban, és a legkülönbözőbb nemzetiségek vére keveredik bennük. A lelkiismeretes olvasó a cím láttán felidézi a görög mitológia alakját: Médea roppant indulatos és kalandos életű nőszemély volt, aki segített Iaszónnak az aranygyapjú megszerzésében, majd amikor Iaszón elhagyta, megölte tőle született gyermekeit. A könyv ugyan Médea Szinopli alakjának komótos, lassú, finoman részletező leírásával kezdődik, de a „*vészomjas kor*”, majd a tatárok kitelepítésének említése még azt a várankozást keltheti az olvasóban, hogy a kegyetlenségekben tobzódó mitológiai történet parafrázisa a XX. századi szovjet történelem véres viszontagságaival keveredik majd: azaz újból elborzadhatunk azon, hogy egy kommunista diktatúrában mivé aljasulhat az ember.

A MÉDEA ÉS GYERMEKEI azonban – ha egyetlen szóval kellene jellemezni – inkább utópia, mintsem realista mű, s a kor (a brezsnyevi pangás kora vagy éppen – a visszaemlékező részekben – a forradalom, a polgárháború stb.) a hősök magánéletének csupán elmosódó hátterét adja. Jellemző ebből a szempontból a Sztálin halála utáni napokról szóló néhány oldal, amikor Médea éppen a rokonaihoz megy látogatóba. „*Mindaz egy idegen élet távolról jövő moraja volt a számára – írja Ulickaja. – Útitársai, ezek a különálló emberek, akik a népet alkották, most hangosan aggodalmaskodtak, árvaságra jutottnak érezve magukat...*” Médeát Sztálin halála egyáltalán nem érinti meg, mint ahogy a nagyívű családtörténet többi alakja is tökéletes közönnyel viseltetik a politika és az ideológia iránt, ama kevés alakok egyike például, aki valamiféleképpen a kommunista nómenklatúrához tartozik, Gladisev tábornok „*ügyszólván nem tartott a hatalomtól*”, és „*csak a feleségétől, Vera Ivanovnáától félt*”. A már idézett Vjalcev ezzel kapcsolatban arról is elmélkedik, hogy Ulickaja regénye némiképp anakronisztikus: hősei „*a peresztrojka utáni értelmiségiek nyelvén beszélnek*” – nyomokban sem fedezhetők fel bennük a homo sovieticusok Zinovjev-től Makine-ig oly sokak által leírt sajátosságai. Tekinthejtük ezt talán a XX. századi orosz történelem női (feminista?) olvasatának, amely kibenyészi és árnyalja azt a képet, amelyet többnyire férfiak alakítottak ki

bennünk (Szolzszenyicintől, mondjuk, Akszjonovig), sőt nemcsak árnyalja, hanem radikálisan megváltoztatja a hangsúlyokat. (Mellesleg Viktor Jerofejev is írt már esszét arról, hogy a kommunizmust az orosz nők döntötték meg azzal, hogy nekik fontosabb volt a szex meg a rúzs, mint bármilyen ideologikus idiotizmus.) Onnan, abból a magasságból, ahonnan Ulickaja nézi a század történetét, természetesen látni azért a Gulagot, a tömeggyilkosságokat, az éhínségeket, de a szívós női élni akarás és szeretetvágy, az utódnemzés ösztönös-szexuális vágya és egész egyszerűen a gyönyör, az erotika és a romantika utáni vágyódás, sőt tulajdonképpen a mindenfajta politikai berendezkedés mögött megbújó latens nőuralom előbb-utóbb elcsitítja a történelem hullámvérését. Ulickaja történetei gyakran tragikusak, de az emberi létnek ez az akár politikai-társadalmi, akár magánéleti tragikum feloldódik az élni és szeretni akaró élet elpusztíthatatlan örvénylésében.

Ulickaja regénye – a fentebb leírtak miatt is – sajátos utópikus érzéseket kelthet az olvasóban. (Ken Kalfus amerikai kritikus a *New York Times Book Review*-ben egyébként Akszjonov híres – bár magyarul nem olvasható – regényét, a KRÍM SZIGET-et állítja párhuzamba a MÉDEA ÉS GYERMEKEI-vel: ez a történelmi fikció olyan utópisztikus orosz polgári társadalmat ír le, amely a Krím szigeten alakult ki, miután a polgárháborúban a fehérek itt meg tudták vetni a lábukat.) Olyan matriarchális világot ábrázol – részben a mű középpontjában álló, rendíthetetlen erkölcsi szilárdságú Médea alakján, de tulajdonképpen az összes nő szereplőn keresztül –, amely a történelem minden kegyetlensége közepette szilárdan őrzi az örök értékeket: a szerelmet, a szexualitást, a rokoni összetartozást és az ideológiai-faji örültségekkel szembeni immunitást. A faji-nemzetiségi keveredés egyébként különösen fontos szerepet játszik Ulickaja műveiben – ezzel kapcsolatban írta Szőke Katalin, hogy „*Ulickaja könyve bizonyos – felettlebb utópisztikus – értelemben a multikulturalizmus apológiája*”. Miközben a nagypolitika szférájában vad nemzetiségi konfliktusok zajlanak, s ezek híre így-úgy beszüremkedik a regénybe (kitelepítések, orvosperek stb.), Ulickaja szereplőit a legkevésbé sem izgatja mások nemzetiségi hovatartozása – mindannyian szelíd, jó emberek, akik ugyan küszködnek genetikailag

örökölt lelki-értemi fogyatékoságaikkal, de előítéletekből fakadó vad indulatokat hiába keresnénk bennük. A könyv címe tehát inkább ellenpontozza, mintsem illusztrálja a szerzői intenciót, az orosz–görög Médea nem az indulatos bosszúállás, hanem épp ellenkezőleg: a mindent megbocsátó vagy legalábbis a vad indulatokat minden helyzetben legyűrő szeretet mitologikus alakjává válik a regényben.

Ken Kalfus számára a regényben a Brezsnjev kori szexuális élet ábrázolása a legmeghökentőbb: ez is már-már utópisztikusan hat – abban a Szovjetunióban, amely meggyökereedett sztereotípiáink szerint „*maga [volt] a szexuális nyomor is*” (ahogy Kukorelly Endre írta például Melihov *AZ IGAZI FÉRFI AVAGY ERŐSZ ÉS THANATOSZ* című regénye magyar fordításának utószavában), éppenséggel a forró romantika és szexualitás teszi élhetővé az életet. Ráadásul ez valamiféle felvilágosult, szexuális forradalom utáni erotika. Legalábbis a magasból nézve. „*A fiatal nők kiskorú gyermekeikkel általában a szezon elején érkeztek – írja Ulickaja –, a férjek, akik dolgoztak, csak rövid időre, két hétre, ritkán egy hónapra maradtak. Jöttek aztán mindenféle barátok, ágyat bérleltek Alsófaluban, éjszakánként meg tiltokban beszöktek Médea házába, és nyögdecseltek, sikongattak a fal túloldalán. Aztán a nők elváltak az egyik férfitől, és hozzámentek egy másikhoz. Az új férjek nevelték a régi gyerekeket, újakat nemzettek, a féltetvérek jártak egymáshoz vendégségbe, aztán a volt férjek is idejöttek új feleségükkel és új gyerekeikkel, hogy együtt töltsék a régiekkel a szabadságot.*”

Azt gondolhatnánk (s gyanítom, hogy az olvasók egy része a regény komótos felvezetése közben gondolja is), hogy egy ilyen idillikus világról lehetetlen izgalmas regényt írni, még ha az idillt épp csak egy kicsit megfűszerező lelki bánatok pszichológiailag finom megfigyelései gyakran szíven találják is az embert, és alaposan felkavarhatják ilyen-olyan mélyen elrejtett traumáinkat, az ilyenek például: „*Kisebbit fia, a hároméves Szasa inkább a kedvére való volt leszeggett fejű elszántságával és áthatolhatatlan makacsságával, ami mindenképpen arra utalt, hogy egyértelműen férfiasabbá fog válni, mint határozatlan, lányosan bőbeszédű elsőszülöttje. Artyom viszont istenítette apját, büszke volt oly nyilvánvaló férfiaságára, de már megsejtette, hogy sohasem lesz annyira erős, nyugodt és öntudatos, mint ő, így ez a fiú szeretet keserédes lett.*”

Ulickaja regényeinek fő motívuma azonban ennek az idillnek a sors- vagy véletlenszerű széttörése (amitől a világ örök harmonikus rendje persze nem változik meg, éppen csak egy pillanatra kicsit összezavarodik a kép a mikroszkóp tárgylemezén, de aztán visszaáll a kéjes osztódás-szaporodás gyönyörűséges rendje). A *KUKOCKIJ ESETEI* ebből a szempontból jobb példa: ez a regény – amely Philip Roth *AMERIKAI PASZTORÁL-jának* cselekményét idézte fel bennem (amely egy valóban tökéletes ember életének kudarcáról szól) – szintén idillel, egy idilli szerelem és házasság képeivel kezdődik, hogy aztán mindent tönkretegyen a főhős, a már-már valóságzerűtlenül tökéletes jellemű, a szovjet egészségügyi rendszer megreformálásáért széalomharcot vívó nőgyógyász száján kicsúszó néhány véletlen mondat, amivel begyógyíthatatlan sebet ejt a felesége lelkén. De a *MÉDEA ÉS GYERMEKEI*-nek szép (valóban szép) új világát is két tragédia árnyékolja be: a gyermektelen Médea jóval férje halála után megtudja, hogy a hűgának valamikor viszonya volt a férjével, és ebből a viszonyból gyermek is született. (Ezután indul rokonlátogatóba a Sztálin halála utáni napokban, s emiatt sem érdeklí az emberek gyásza: ő a maga fájdalomával van elfoglalva – s aztán persze megbocsát a férjének.) Majd a sors – immár tragikus formában – megismétli önmagát (mégiscsak sorstragédiáról van szó, ahogy azt a különben csalóka cím is jelzi): Médea két unokahúga ugyanabba a férfiba lesz szerelmes (akit Ulickaja, mint szinte valamennyi férfit, gyenge, döntésképtelen és meglehetősen ostoba alaknak ír le – de mivel élsportoló volt, a teste eszményi), s a regény a féltékenységtől örült (s egyébként is örületre hajlamos) Mása öngyilkosságával végződik.

Vjalcev korábban idézett véleménye – hogy Ulickaja jelentené a visszatérést az orosz irodalomban a klasszikus hagyományokhoz – sok kérdést vet fel: elsősorban azt, hogy akkor ezek szerint ennek a klasszikus hagyománynak mellesleges, elhanyagolható része az a makacsul ideologikus és moralizáló szemlélet, az „*átközött kérdések*” megoldására való kiirthatatlan törekvés, ami a nagy orosz írókra többnyire jellemző volt, illetve az is, hogy a maguk korában ők – Dosztojevskij például a polifonikus szerkesztésmódjával – egészen újszerű regényeket írtak. Ulickaja sikere, azt hiszem, sokkal

inkább posztmodern jelenség, és hamisnak tetszik az a beállítás, hogy ezt a sikert éppen a posztmodern fölösleges újításainak elvetése magyarázza. Kétségtelen, hogy a legtöbb posztmodernnek nevezett szerzőhöz képest az ő életanyaga jóval gazdagabb, ritkán használ vendégmotívumokat, nem csábít intertextuális olvasatra (én legalábbis nemigen fedezek fel benne erőteljes motivikus kapcsolódást az elődökhöz), de az ideologikum, a filozofikus beágyazottság és a történelmi-politikai háttér ellényegtelenítése (egyszóval a történetnek a történelemből való kiágyazása) – s ugyanakkor a magánélet, a szexualitás, ha úgy tetszik, a biologikum hangsúlyozása inkább a posztmo-

dern letarolt vidékein jelöli ki Ulickaja helyét. De ezt nem pejoratívan értem: nincs más vidék – a neorealizmus is csak a posztmodern szituációba ágyazódhat bele.

Ulickaja ezzel együtt egészen különleges regényvilágokat teremt: alakjai történelem utáni („utolsó”) emberek (miközben nyakig benne vannak a szovjet történelemben): az ő számukra már nem létezik semmilyen megoldandó átkozott kérdés – túl vannak mindenben, s rezignáltan beletörődnek abba, hogy ha nincs is már szinte semmi – vallás, hit, történelem, ideológia, lelkesedés –, azért sors még létezik... és az életbe bele lehet örülni.

M. Nagy Miklós

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség
Minisztériuma és
a Nemzeti Kulturális
Alapprogram
támogatásával jelenik meg

